

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

“УМУМИЙ ИҚТИСОДИЁТ” кафедраси

О.РАЙИМБЕРДИЕВА

МАҲСУЛОТ ТАННАРХИ КАЛКУЛЯЦИЯСИ

Гулистон-2011

О.Р.Райимбердиева. “Маҳсулот таннарихи калькуляцияси” фанидан ўқув-услубий мажмуа. Гулистон 2011. б.

Ушбу мажмуа амалдаги дастурлар асосида тайёрланиб, 5340100-иқтисодиёт таълим йўналишларида таълим олаётган талабаларга мўлжалланган. Унда замонавий педагогик технология тизимида суянган ҳолда ўқув мақсадлари, мавзу бўйича кўриб чиқилиши зарур муаммолар, назорат саволлари, талабалар мустақил бажариши зарур бўлган топшириқлар келтирилган.

Мажмуада бухгалтерия ҳисоби назариясини фанини ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари ёритилган. Ҳар бир мавзуда мавзуга оид муаммолар келтирилган. Ушбу ўқув қўлланма университет талабалари учун дастлабки йўналтирувчи ўқув адабиёти сифатида мўлжалланган.

Ўқув-услубий мажмуа ГулДУ ЎМК нинг (26 август 2011 йил, 1 - баённома) тавсияси билан нашрга тавсия қилинган.

Масъул муҳаррир: И. ф.н., доц. А.Мухаметов
Тақризчилар: И.Ф.д., проф. Б.Салимов (ГДИУ)
И.ф.н., доц. О.Саттторкулов (ГулДУ)

Райимбердиева О.Р. Учебно-методический сборник по предмету “Калькуляция себестоимости продукции”. Гулистан. 2011. стр.

Данное пособие подготовлено на основе действующих программ и предназначен для студентов, обучающихся по направлению 5340100-экономика. В сборнике приведен идентифицируемые учебные цели, научные проблемы, контрольные вопросы и самостоятельные работы для студентов на основе новых педагогических технологий.

В учебном пособии раскрыты особенности изучения предметов бухгалтерского учета, экономического анализа и аудита. Данное учебное пособие предназначено для студентов университета в качестве вводной учебной литературы.

Учебное пособие рекомендована к публикации УМК ГулГУ (протокол №1, 26 августа 2011 года).

Raimberdieva O.R Educational-methodic collection on accounting, economic analyses and audit. Gulistan 2011. p.

The present collection is prepared on the base of functioning program and is intended for the students studying on the 5340100 branch of economics. The identical educational scientific problems, questions and self-independent works are given on the base of new pedagogical technologies.

the peculiarities of studying accounting, economic analyses and audit are opened in educational-methodic collection. this collection is intended for the students of the universitis as an introductory educational literature.

educational-methodic collection is recommended for publication bu coordinational comission and bu the ministry of higher and secondary special education. protocol _____ 2011.

УНИВЕРСИТЕТ, 2011

С

1-МАВЗУ: БОШҚАРУВ ҲИСОБИДА ХАРАЖАТЛАР КЛАССИФИКАЦИЯСИ

Ажратилган вақт – 4 соат
Асосий саволлар

- 1.Харажатларнинг иқтисодий моҳияти ва мазмуни
- 2.Харажатларнинг умумий классификацияси
- 3.Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларини гуруҳлаш тартиби
- 4.Тўғри моддий харажатлар ва уларни маҳсулот таннархига қўшиш тартиби.
- 5.Тўғри меҳнат харажатлари ва уларни ҳисобга олиш

Мавзуга оид таянч тушунча ва иборалар: Харажатлар, таннарх, харажатларининг таркиби, корхона капитали, устав капитали, кредит ёки қарз қоплаш, қарз, якуний натижа, иқтисодий манба, буюртма, мажбурий тўлов, меҳнат ресурслари, асосий ишлаб чиқариш, иккиламчи ишлаб чиқариш, тўғри (бевосита) ва эгри (билвосита) харажатлар, ўзгарувчан ва доимий харажатлар, асосий фаолият харажатлари; давр харажатлари. Тўғри ва эгри материал харажатлари, тўғри ва эгри меҳнат харажатлари, устама харажатлари, амортизация ажратмалари.

Мавзуда кўриб чиқиладиган муаммолар:

1. Корхона харажатлари молиявий натижаларга тескари пропорционал равишда таъсир кўрсатади. Буни қандай изоҳлайсиз?
2. Ҳозирги кунда корхоналарда ҳам меҳнат ресурсларини баҳолаш ва ҳисобга олиш муаммоси ўртага чиқмоқда. Нима учун? Изоҳланг.

1-савол бўйича дарс мақсади: Талабаларда харажатларнинг иқтисодий моҳияти ва мазмуни тўғрисида тушунча ҳосил қилдириш

Идентив ўқув мақсадлари:

- 1.1. Харажатлар тўғрисида гапириб бера олади
- 1.2. Харажатларнинг иқтисодий моҳияти ва мазмунини изоҳлаб бера олади

1- савол баёни: Харажатларнинг иқтисодий моҳияти ва мазмуни. Харажатлар – бу маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфланган ва маҳсулотнинг таннархини ташкил қиладиган ресурсларнинг пулдаги ифодасидир. Харажатларнинг салмоғи ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархига, таннарх эса корхонанинг даромадига таъсир қилади. Шу сабабли уларни тўғри ҳисобга олиш муҳим аҳамиятга эга. Шу мақсадда харажатларнинг таркиби ва турларини билиш зарур.

Айни пайтда республикамизнинг ҳамма корхоналарида, шу жумладан, саноат корхоналарида уларнинг фаолиятини ҳисобга олувчи асосий ҳужжат - "Маҳсулотлар (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ва молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида"ги Низом ҳисобланади.

Харажатлар деб корхона капитали (активлари) миқдорининг камайишига олиб келувчи мажбуриятлар вужудга келиши ёки активлар сарфланиши натижасида иқтисодий манбанинг камайишига айтилади. Улар, одатда, фаолият мунтазамлигини таъминлаш ва даромад олиш учун сарфланади.

Таъкидлаш жоизки, корхона активлари миқдорининг камайиши баъзи ҳолларда харажатларга боғлиқ бўлмаслиги мумкин. Узок муддатли активларни сотиб олиш ёки яратишга сарфланган маблағлар, бошқа корхона устав капиталига қилинган куйилмалар, қайта сотиш учун акциядорлик жамиятлари акциялари ва бошқа қимматли қоғозларни харид қилишга сарфланган маблағлар, олинган кредит ёки қарзларни қайтариш, ресурслар сотиб олиш учун олдиндан тўлов ва бўнақ суммалари ва сармоядорларнинг корхона мулкidan ўз хиссасини чиқариб олиши - корхона активлари ва капитали миқдорини камайтирсада, харажат ҳисобланмайди.

Корхоналар хўжалик фаолиятида харажатларни ҳисобга олишнинг асосий хусусияти - уларни қоплаш (тўлаш) вақти ва шаклидан катъий назар қайси ҳисобот даврида вужудга келган бўлса, уша даврда акс эттирилади.

Корхоналар хўжалик фаолиятида содир бўлган барча турдаги харажатлар қуйидаги шартлар бажарилганда ҳисобда тан олинади:

- харажатлар аниқ шартнома шартлари, қонунчилик ва меъёрий ҳужжатларга асосан амалга оширилганда;
- харажатлар суммаси (миқдори)ни аниқлаш мумкин бўлганда;
- хўжалик жараёнлари натижасида корхонада иқтисодий манбанинг камайганлиги аниқ бўлганда, яъни актив сарфланганда.

Агар корхона томонидан сарфланган харажатлар бўйича ушбу шартлардан бири бажарилмаса, ҳисобда улар дебиторлик қарзи сифатида акс эттирилади. Харажатларни ҳисобга олишнинг муҳим хусусиятларидан бири шундан иборатки, улар қайси мақсад учун (айтайлик, даромад олиш) ва амалга ошириш шаклидан (пулли, моддий) катъий назар ҳисобда тан олинishi зарур.

Корхона хўжалик фаолиятида харажатлар тўғрисидаги маълумотлар ишончилиги ва уларнинг ҳисобини тўғри юритишни таъминлаш учун уларни ҳисоботда даромад ва харажатлар мувофиқлиги таъминлиги асосан акс эттириш зарур. Бу зарурият даромад ва харажатлар ҳисобини корхона фаолиятининг турлари бўйича юритиш афзалликларидан келиб чиқади, чунки “Молиявий натижалар тўғрисида”ги ҳисоботда нафакат корхона фаолияти ялпи тушуми ва маҳсулот таннархи, шу билан бирга ҳар бир фаолият тури бўйича даромад ва харажатлар миқдори ҳам алоҳида акс эттирилади. Бу ҳолат маълумотдан фойдаланувчиларга ҳар бир фаолият тури якуний натижасини баҳолашга имкон яратади.

Харажатлар ҳисобидаги муҳим жиҳатлардан бири - уларни ҳисобга олиш маълум сабабларга кўра иқтисодий манбанинг келиб тушмаслиги аниқ бўлганда ҳам ҳисобот даврида содир этилган харажатларни тан олиш орқали амалга оширилади. Бунда, сарфланган харажатлар ўша ҳисобот даврида акс эттирилади, даромадни тан олиш мезонлари бажарилмай қолади. Буларга маҳсулот бермаган ишлаб чиқариш жараёни ва бекор қилинган буюртма бўйича сарфланган харажатлар мисол бўлади.

Корхона харажатлари молиявий натижаларга тесқари пропорционал равишда таъсир кўрсатади. Улар, асосан, мулкӣ ва меҳнат ресурсларини сотиб олишга сарфланган маблағлар бўлиб, корхона учун мажбурий тўлов ҳисобланади.

Назорат саволлари

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.

2-савол бўйича дарс мақсади: Талабаларда харажатларнинг умумий классификацияси тўғрисида тушунча ҳосил қилдириш

Идентив ўқув мақсадлари:

- 2.1. Харажатлар таркибини айтиб бера олади
- 2.2. Харажатларнинг умумий классификациясини изоҳлаб бера олади

2- савол баёни: Харажатларнинг умумий классификацияси. Саноат корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқаришда катнашадиган харажатларни гуруҳларга тўғри ва аниқ булиш бухгалтерия ҳисоби маълумотларининг сифатини оширади. Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари ўз навбатида бир неча кўрсаткичлари бўйича гуруҳларга ажратилади.

Харажатлар классификацияси

	Классификация белгилари	Харажатлар тури
1	Ишлаб-чиқариш жараёнидаги иқтисодий ролига қараб	Асосий ва иккиламчи

2	Ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннархига киритилишига қараб	Тўғри ва эгри (бевосита ва билвосита)
3	Ишлаб чиқариш ҳажмига нисбатан	Ўзгарувчан ва доимий

Корхоналарда харажатлар ишлаб чиқаришда катнашишига қараб асосий (ишлаб чиқариш) ва иккиламчи (ишлаб чиқаришдан ташқари) харажатларга бўлинади. Ишлаб чиқариш харажатларига бевосита маҳсулотни тайёрлаш ва қайта ишлаш билан боғлиқ харажатлар, ишлаб чиқаришдан ташқари харажатларга эса маданий-маиший объектлар харажатлари киради.

Корхоналарда маҳсулот таннархига қўшилишига қараб харажатлар **тўғри** (бевосита) ва **эгри** (билвосита) харажатларга бўлиниб, тўғри харажатларга маҳсулотни тайёрлаш ва қайта ишлаш билан бевосита боғлиқ бўлган материал, иш ҳақи ва бошқа харажатлар киради. Эгри харажатларга эса маҳсулот ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқ бўлмаган харажатлар, масалан, цех бошқарув харажатлари, асбоб-ускуналарни сақлаш ва фойдаланиш харажатлари ва бошқалар киради.

Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига нисбатан ўзгаришига қараб харажатлар ўзгарувчан ва доимий харажатларга бўлинади. Ўзгарувчан харажатларга миқдори маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгариши билан узгарадиган харажатлар, масалан, хом ашё, технологик мақсадлар учун мўлжалланган ёкилги, энергия ва бошқалар киради. Доимий харажатларга эса миқдори маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ўзгариши билан ўзгармайдиган харажатлар киради. Унга бошқарув ходимларининг иш ҳақи, бошқарув биноларини сақлаш харажатлари ва бошқаларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Назорат саволлари

3-савол бўйича дарс мақсади: Талабаларда харажатларнинг умумий классификацияси тўғрисида тушунча ҳосил қилдириш

Идентив ўқув мақсадлари:

3.1. Харажатлар таркибини айтиб бера олади

3.2. Харажатларнинг умумий классификациясини изоҳлаб бера олади

3- савол баёни: **Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларини гуруҳлаш тартиби.** Хўжалик фаолиятида содир бўладиган харажатлар таркиби ва уларни аниқлашнинг ягона услубий асослари харажатлар тўғрисидаги Низомда кўрсатиб берилган. Ушбу ҳужжатга мувофиқ уларни куйидагича гуруҳлаш мумкин:

- асосий фаолият харажатлари;
- давр харажатлари.

Харажатларни ишлаб чиқариш ва давр харажатлари турларига ажратишдан мақсад – маълум даврга бўлган моддий ишлаб чиқариш захиралари қолдиқлари қийматини аниқлашдир. Давр харажатлари эса содир этилган ҳисобот даврида ҳисобдан чиқарилади ва сотилмаган маҳсулот, тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиғида келгуси даврларга утқазилмайди. Бундай тартиб корхонада баҳо сиёсати соҳасида асосланган қарорларни қабул қилишда муҳим аҳамиятга эгадир. Бундан ташқари ишлаб чиқариш таннархи ва давр харажатларининг алоҳида ажратиш кўрсатилиши корхонанинг асосий ишлаб чиқариш фаолияти билан маъмурий ва ишлаб чиқаришдан ташқари фаолиятнинг якуний натижага қандай таъсир кўрсатганлигини баҳолаш имконини беради. Бошқача суз билан айтадиган бўлсак, маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқариш таннархи уни қайта ишлаш билан бевосита боғлиқ бўлган харажатлардан иборат бўлади. Уларга:

- тўғри ва эгри материал харажатлари;
- тўғри ва эгри меҳнат харажатлари;
- ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган устама харажатлари киради.

Маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқариш таннархини ташкил этувчи харажатлар иқтисодий мазмунига кура куйидаги элементлар бўйича гуруҳланади:

- ишлаб чиқариш материал харажатлари;
- ишлаб чиқариш характеридаги меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;
- ишлаб чиқариш ходимларининг иш ҳақи бўйича ижтимоий сугурта ажратмалари;
- ишлаб чиқариш аҳамиятидаги асосий фондлар ва номоддий активларнинг амортизация ажратмалари;
- бошқа харажатлар.

Бошқарув ҳисобида таннархга кушиладиган харажатлар таркибини аниқлаш қатор вазифаларни ҳал қилиш имкониятини беради. Хусусан:

- бухгалтерия ҳисоби счётларида бевосита маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнида юзага келадиган харажатлар ҳақида тўлиқ ва аниқ маълумотлар туплаш;
- корхоналар фаолияти рентабеллигини ҳисоблаш;
- ишлаб чиқарилган маҳсулот рақобатбардошлигини аниқлаш;
- солиққа тортиш асосини тўғри белгилаш.

Корхоналарнинг бошқарувчилари бозор иқтисодиёти шароитида харажатлар ва уларни мақсади ҳақида аниқ маълумотларга эга бўлиши керак. Фақат бу маълумотлар асосидагина маҳсулот (иш, хизмат) сотишдан келадиган фойда тўғри ҳисобланиши, рентабеллик тўғри аниқланиши, сотилаётган маҳсулот баҳосининг асосли эканлиги таҳлил қилиниши ва умуман танланган хўжалик сиёсатининг тўғри эканлиги баҳоланиши мумкин. Алоҳида бўлимлар (цехлар, ишлаб чиқаришлар) харажатлари ҳақидаги аниқ маълумотларга эга бўлингандагина, улар рентабеллими ёки зарарлими, у ерга қўшимча маблағ ажратиш керакми ёки раҳбариятини алмаштириш керакми ёки бўлмаса бутунлай ёпиш керакми, деган масалаларни ҳал қилиш мумкин.

Юқорида таъкидландек, бошқарув ҳисоби тизимида харажатлар турли хил йуналишдаги мақсадлар учун гуруҳланишидан далолат беради. Бу нарсани амалиётда кенг жорий этиш бошқарувчиларга ишлаб чиқаришни бошқариш борасида асосланган бошқарув қарорларини қабул қилиш имконини беради.

Ишлаб чиқариш харажатлари уз вазифасига қараб элементлари ва калькуляция моддаларига бўлинади. Элементлари бўйича гуруҳлаш ишлаб чиқариш харажатларини уларнинг иқтисодий маъзмунига қура аниқлаш ва тегишли сметалар тузиш учун хизмат килади. Калькуляция моддалари бўйича гуруҳлаш эса маҳсулот таннархини ҳисоблаш учун керак бўлади.

4-савол бўйича дарс мақсади: Талабаларда тўғри моддий харажатларни ҳисобга олиш тартиби тўғрисида тушунча ҳосил қилдириш

Идентив ўқув мақсадлари:

4.1. Тўғри моддий харажатлар таркибини айтиб бера олади

4.2. Тўғри моддий харажатларни ҳисобга олиш тартибини изоҳлаб бера олади

4- савол баёни: **Тўғри моддий харажатларни ҳисобга олиш тартиби.** Материал харажатлари маҳсулот таннархида салмоқли ўринни эгаллаганлиги ва таннархнинг асосий элементларидан бири бўлганлиги сабабли уларни тўғри ҳисобга олиш ва таҳлил қилиш жуда муҳимдир. Чунки материаллар саноат корхоналарида ишлаб чиқариш харажатларининг асосини ташкил этади. Ишлаб чиқаришни тўғри ташкил этиш ва меъёрида амалга ошириш учун уни материалларнинг сифатли ва зарур турлари билан уз вақтида ҳамда керакли миқдорда таъминлаб туриш керак. Шунинг учун корхона моддий-техника режасининг бажарилиши устидан назорат қилиб бориш ва раҳбар ходимларнинг моддий-техника таъминотида рўй бераётган камчиликлар тўғрисида ўз вақтида хабардор бўлиб, керакли тадбирлар кўришини таъминлаш материаллар ҳисобининг энг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

Бухгалтерия ҳисоби айни пайтда тайёрланаётган материаллар учун қилинаётган харажатлар ва мол етказиб берувчи ташкилотлар билан олиб бориладиган ҳисоб-китоб устидан ҳам назорат юритади. Бунда у моддий харажатларни тежаб-тергаб сарфлаш учун ҳар бир маҳсулот турига сарфланадиган материаллар меъёрига риоя қилинаётганлигини

кундалик назорат қилиб туриши керак. Бунинг учун материаллар ҳисоби аниқ, тезкор булиши, материаллар сарфини ҳужжатлаштириш, харажатлар устидан доимий назорат юритиш ва улардан унумли фойдаланиш имкони яратилиши лозим. Шунингдек, бухгалтерия ҳисоби ёрдамида моддий харажатларнинг меъёридан ошиб кетиши ва маҳсулот бирлигига қилинадиган моддий харажатларни камайтириш имкониятлари аниқланиши керак.

Саноат корхоналарига хом ашё товар-транспорт юк хати билан келади. Келиб тушган хом ашёнинг сифати текширилгач, тегишли дафтарга натижалари ёзиб қўйилади.

Келиб тушган материаллар ҳақидаги маълумотлар сифат таърифи (характеристика) билан биргаликда хом ашёнинг тайёрлов баҳосини ва маҳсулот ишлаб чиқаришда хом ашёнинг меъёр асосида сарфланишини аниқлаш учун қимматли маълумот бўлиб ҳисобланади.

Омбор мудури кирим-чиқим ҳужжатлари асосида хом ашёнинг турлари ва топширувчилари бўйича ҳисоб юритади. Бу нарса хом ашё тайёрланиши режасининг бажарилиши ҳақида кунлик тезкор ҳисобот тузиш имконини беради.

Тайёрланган хом ашё қиймати молиявий ҳисоб маълумотларига кўра харид баҳоси бўйича 1510- "Материалларни тайёрлаш ва сотиб олиш"счётининг дебети ва 6010- "Маҳсулот етказиб берувчилар ва пудратчилар билан ҳисоб-китоб"счётининг кредитида акс эттирилади. 1510-"Материалларни тайёрлаш ва сотиб олиш"счётида тайёрланаётган хом ашёнинг харид баҳосига уни тайёрлаш билан бевосита боғлиқ барча харажатларни кушиш орқали ҳақиқий таннархи аниқланиши лозим. Бошқарув ҳисобида ушбу счётининг кредитидан тайёрланган хом ашё ҳисоб (меъёрий) баҳоларда ҳисобдан чиқарилиб 1000-"Материаллар"счётига кирим қилинади. Тайёрланган хом ашё билан бевосита боғлиқ бўлмаган харажатлар (бошқарув маъмуриятининг иш ҳақи харажатлари, пунктларни сақлаш харажатлари ва х.з.) 1510-счётда тўпланиб, 9400-"Давр харажатлари"счёти орқали фойда ҳисобидан қопланиши бухгалтерия ҳисоби маълумотларини аналитиклик даражасини ортириб бошқарув талабига жавоб беради.

Бундай тартиб корхонада тайёрланган хом ашёнинг ҳақиқий қийматини аниқлаш, тайёрлаш жараёни фаолиятига баҳо бериш, давр харажатларини ҳисоблаш имконини беради. Бунда тайёрланган хом ашёнинг харид баҳоси ёзиб бориладиган 1500 - "Материалларни тайёрлаш ва сотиб олиш"счёти бўйича аналитик ҳисоб маҳсулотнинг келиб тушиши манбалари бўйича, уларнинг ичида эса хом ашё турлари бўйича юритилиши лозим бўлади.

Хом ашё ва материалларни омбордан берилиши лимит-забор карталари, бир марта қўлланиладиган талабномалар ва материалларнинг корхона ичидаги ҳаракатини акс эттирадиган юк хатлар орқали амалга оширилади.

Ҳозирги кунда қўлланилаётган лимит-забор карталарининг энг асосий камчилиги шундаки, уларда сифат кўрсаткичлари акс эттирилмайди. Бу камчиликни бартараф этиш учун хом ашёнинг ишлаб чиқаришга берилишини махсус қайдномалар билан расмийлаштириш лозим. Бу қайдномаларда миқдор ва қиймат кўрсаткичи билан бирга, сифат кўрсаткичи ҳам акс эттирилиши керак. Сифат кўрсаткичининг ўзгаришига қараб миқдор кўрсаткичига тегишли ўзгартиришлар киритиш лозим бўлади. Бу нарса сифат таъсирида харажатларнинг меъёрдан четга чиқиши ҳақида тезкор равишда маълумот олиш имкониятини беради.

Хом ашё ва материаллар харажатларининг меъёрдан четга чиқиши уларнинг алмаштирилиши, баҳонинг ўзгариши, яроқсиз маҳсулотларнинг булиши, технологиянинг бузилиши натижасида ҳам юз беради. Бу нарсани аниқлашнинг сигналли ҳужжатлаштириш, инвентар, ҳисоб-китоб ва партияли усуллари мавжуддир. Саноат корхоналарида хом ашё ва материалларнинг меъёрдан четга чиқиши инвентар усули ёрдамида аниқланади. Бу усул асосида четга чиқишлар ишлаб чиқариш жараёнида эмас, балки смена тугагандан сўнг аниқланади ва хом ашё ва материалларнинг ҳақиқий сарфи

меъерий сарф билан солиштирилади. Ҳақиқий сарф бошланғич қолдиққа киримни кўшиб, охирги қолдиқни айириш йўли билан аниқланади.

Бу усул қулай бўлиши билан бирга, бир қатор камчиликларга ҳам эгадир. Аввало, четга чиқишлар тезкор тарзда эмас, балки ҳисобот даври (смена) тугагандан сунг аниқланади. Бу даврга келиб маълумотларнинг қиймати йуқолган бўлади. Ундан ташқари, бу усул кулланилганда, қайси партиядаги материал ишлатилаётганда ёки қайси топширик бажарилаётганда четга чиқишлар юз берганлигини аниқлашнинг имкони мавжуд эмас. Умумий қилиб айтганда, бу усулни қўллаганда ишлаб чиқаришни тезкор тарзда бошқариш, салбий ҳолатларни бартараф этиш ва ижобий ҳолатларни мустаҳкамлаш тадбирларининг самарадорлиги пасаяди.

Инвентар усулида четга чиқишларни цех бўйича ва ҳисобот даври тугагандан кейин эмас, балки участкалар, бригадалар, иш жойлари бўйича уз вақтида тезкор тарзда аниқлаш лозим.

Ҳақиқий харажатлар ҳисоб-китоб йули билан эмас, балки йуқлама қилиш маълумотлари асосида аниқланиши керак. Бундай ҳолатда ишлаб чиқариш ва материаллар сарфланишини назорат қилишда инвентар усулининг тезкорлиги ортади.

Хом ашё ва материаллар ишлатилиши даражаси устидан назорат қилиш, сабабларни таҳлил қилиш, салбий четга чиқишларни бартараф этиш ва ижобийларини мустаҳкамлашга қаратилган бошқарув қарорларини қабул қилиш учун четга чиқишлар сабаблари ва айбдорларини кўрсатган ҳолда хом ашё ва материаллар харажатларининг меъёрдан четга чиқишини махсус ҳужжат куринишида ҳужжатлаштириш керак.

Моддий ресурсларнинг ҳақиқий қиймати уз ичига уни харид қилиш харажатларидан ташқари, бу ресурсларни етказиб берувчидан кредитга сотиб олингани учун фоиз тўловлари, устама баҳо (устама)лар, таъминловчи ва ташки иқтисодий ташкилотларга туланган воситачилик тўловлари, четки ташкилотлар томонидан амалга ошириладиган ташиш, сақлаш ва етказиб бериш харажатлари, товар биржалари хизматларининг қиймати, божхона тўловлари сарфларини ҳам олади. Ҳозирги кунда яна бир масалага эътиборни қаратиш лозим. У хам бўлса, материал харажатлари рентабеллигини ҳисоблашдир. Ушбу масалани ечиш учун куйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$\frac{\text{СФ}}{\text{МХР} \text{ қ} \text{-----}} \text{МХ}$$

бу ерда МХР - материал харажатлари рентабеллиги,
СФ - соф фойда,

МХ - материал харажатлари.

Бу кўрсаткич сарфланган 1 сумлик материал харажати канча соф фойда келтирганлигини билдиради. Бундан ташқари материал харажатлари қийматини соф фойдага булиш орқали 1 сум соф фойда олиш учун канча материал харажат қилинганлигини аниқлашимиз мумкин. Бу маълумотлар самарали бошқарув қарорлари қабул қилишга имконият яратади.

Шу тартибда хом ашё тайёрлаш фаолиятининг рентабеллигини, ишлаб чиқариш фаолияти рентабеллигини хам ҳисоблашимиз мумкин. Фақат бу ерда соф фойда биринчисида тайёрланган хом ашёнинг ишлаб чиқариш таннархига, иккинчисида эса қайта ишланган хом ашёнинг таннархига бўлинади. Олинган маълумотлар тегишли бошқарув қарорлари қабул қилинишига хизмат қилади.

5-савол бўйича дарс мақсади: Талабаларда тўғри маҳнат харажатларини ҳисобга олиш тартиби тўғрисида тушунча ҳосил қилдириш

Идентив ўқув мақсадлари:

5.1. Тўғри маҳнат харажатлари таркибини айтиб бера олади

5.2. Тўғри маҳнат харажатларини ҳисобга олиш хусусиятларини изоҳлаб бера олади

5- савол баёни: Тўғри меҳнат харажатларини ҳисобга олиш тартиби. Саноат корхоналарида ҳам бошқарув ҳисобининг мураккаб, кўп меҳнат ҳамда аниқ ва тезкор маълумотлар талаб қиладиган бугини меҳнат ва иш ҳақини ҳисобга олиш ҳисобланади.

Маълумки, “Харажатлар таркиби тўғрисидаги” Низомга асосан эндиликда маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига ишлаб чиқаришда бевосита катнашаётган ишчи ва хизматчиларнинг меҳнат ҳақи харажатлари киритилади. Колган ишчи ва хизматчиларнинг меҳнат ҳақи харажатлари давр харажатлари таркибида ҳисобга олиниб, фойда ҳисобидан копланди.

Эндиликда меҳнат харажатларининг рентабеллигини аниқлаш долзарб масалалардан бири булиб ҳисобланади. Бунинг учун соф фойдани меҳнат харажатларига булиш керак, олинган натижа сарфланган 1 сумлик меҳнат харажати канча соф фойда келтирганлигини билдиради. Бу кўрсаткичнинг акси эса 1 сум фойда олиш учун канча меҳнат харажати сарф қилинишини кўрсатади ва бу олинган маълумотлар самарали бошқарув қарорлари қабул қилишга хизмат қилади.

Ҳозирги кунда корхоналарда ҳам меҳнат ресурсларини баҳолаш ва ҳисобга олиш муаммоси ўртага чиқмоқда. Бунга сабаб бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар меҳнат ресурсларини тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишга канча маблағ сарфлаётганлигини билиши зарур. Чунки бозор иқтисодиётига утишдан олдин бу соҳа учун керакли маблағлар асосан, давлат бюджети томонидан сарфланарди. Эндиликда эса асосий маблағни корхоналар сарфлай бошлашди. Шунинг учун меҳнат ресурсларини баҳолаш ва ҳисобини юритиш зарурияти юзага чиқмоқда. Меҳнат ресурсларини баҳолаш зарурлиги масаласида иқтисодчилар ягона фикрга келишган. Асосий муаммо баҳолаш утказиш тартибини аниқлаш масаласидир. Бухгалтерия ҳисобида меҳнат ресурслари моддий ва молиявий ресурслар каби бухгалтерия ҳисобининг объекти бўлиши ва бунинг учун улар қиймат қуринишида баҳоланиши лозим.

Меҳнат ресурсларини баҳолашнинг икки хил вариантини таклиф қилиш мумкин: 1) иш ҳақидан келиб чиққан холда; 2) умум ва махсус маълумот олиш ҳамда малака ошириш харажатларидан келиб чиққан холда баҳолаш.

Иқтисодчилар фикрича, меҳнат ресурсларини умумий ва махсус маълумот олиш учун кетган харажатлардан келиб чиққан холда баҳолаш, уларнинг қийматини балансдан ташқари ҳисобда юритиш ва корхона паспортида кайд этиш керак.

Меҳнат ресурсларида ходимларнинг айби билан бўладиган йукотишлар (нафақа ёшига етмасдан ишлаб чиқаришдан чиқиб кетиши, ходимларнинг қунимсизлиги ва х.з.) уз вақтида ҳисобланиши керак. Бундай йукотишларнинг олдини олиш чора-тадбирлари қурилиши лозим. Чунки бу ҳолат бозор иқтисодиётида катта аҳамиятга эгадир.

Меҳнат ресурсларини бошқаришда меҳнатни меъёрлаштириш муҳим роль уйнайди. Бироқ, меъёр ва меъёрлаштиришнинг ҳозирги кундаги ҳолати бозор иқтисодиёти талабларига жавоб бермайди. Бу соҳадаги камчиликларни бартараф этиш учун меҳнат меъёрларини қайта қуриб чиқиш лозим. Хар бир корхонада меҳнат ресурсларини меъёрдан четга чиқишларнинг ҳосил булиш жойлари, сабаблари, айбдорлари бугини асосида бошқаришни жорий этиш лозим.

Меҳнат ресурсларидан фойдаланишда меъёрдан четга чиқишларни ҳисобга олиш, таҳлил қилиш, назорат қилиш ва умумлаштириш учун иш ҳақи харажати бўйича меъёрдан четга чиқишларнинг сабаблари ва айбдорлари классификаторини тулдириш лозим.

Пахта тозалаш саноат корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳақидаги маълумотлар смена рапорти ва смена ишлаб чиқариш ҳисоботида берилади. Уларнинг ҳисоби эса меҳнат харажатлари ва бажарилган ишни ҳисобга олувчи кайдномаларда, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳақидаги далолатномаларда юритилади.

Ишлаб чиқариш жараёнида хар хил сабабларга кура нормал шароитдан четга чиқиш технологик жараённинг узғариб қолиши, олдиндан белгиланган хом ашё урнига бошқа хом ашё ишлатилиши ёки дастлаб белгиланган иш урнига бошқа ишнинг бажарилиши, иш вақтидан ташқари ишлаш, дам олиш ва байрам кунлари ишлаш, ишнинг

тухтаб қолиши ва шу каби ходисалар сабабли булиб туради. Бу ходисалар уз навбатида ишчиларнинг қўшимча ёки бошқа характердаги ишларни бажаришини ва шу билан боғлиқ бўлган қўшимча иш ҳақи сарфланишини талаб этади.

Ишнинг нормал шароитдан четга чиқилган хар бир ҳолати хар бир ишчи ёки бригада учун очиладиган қўшимча ҳақ тўлаш вараҳаси ва иш тўхтаб қолиши тўғрисидаги варақа билан расмийлаштирилади.

Хар иккала варақада иш ҳақи бўйича меъёрдан четга чиқишларнинг жойлари, сабаблари ва айбдорлари таклиф қилинган классификатор асосида кўрсатилади.

Вақтбай меҳнатга ҳақ туланадиган бригадаларда иш ҳақи бўйича меъёрдан четга чиқишларни ҳосил булиш жойлари бўйича аниқлаш катта аҳамиятга эга. Ҳисоб-китобларда меъёр бўйича меҳнатга ҳақ тўлашнинг иш жойлари, меъёр бўйича, ҳақиқатда ҳисобланган миқдорини ва четга чиқишларни эса сабаблари ва айбдорлари бўйича кўрсатиш лозим.

Бу тартибда аниқланган иш ҳақи бўйича четга чиқишларни умумлаштириш, таҳлил қилиш ва олинган натижаларни бошқарувчиларга тегишли тадбир куриш учун тақдим этиш лозим. Бу мақсадда дастлабки ҳужжатлар ва ҳисоб-китоблар асосида сабаблар ва айбдорлар, жавобгарлик марказлари бўйича (ҳосил булиш жойларини кўрсатган ҳолда) иш ҳақининг меъёрдан четга чиқиши ҳақида маълумотномани тузиш тавсия қилинади.

Меҳнатга ҳақ тўлаш меъёри ва четга чиқишлар ҳақидаги кўрсаткичлар асосида (усиб борувчи ҳолда) смена, ун кунлик, ой бўйича ҳақиқий маълумотларни аниқлаш лозим. Бу нарса ҳақиқий таннархни аниқлаш, алоҳида турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришдан кўзланаётган рентабелликни таҳлил этиш ва бошқалар учун зарурдир.

Мавзу бўйича хулосалар

Харажатлар – бу маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфланган ва маҳсулотнинг таннархини ташкил қиладиган ресурсларнинг пулдаги ифодасидир. Харажатларнинг салмоғи ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархига, таннарх эса корхонанинг даромадига таъсир қилади.

Корхоналарда харажатлар ишлаб чиқаришда катнашишига қараб асосий (ишлаб чиқариш) ва иккиламчи (ишлаб чиқаришдан ташқари) харажатларга бўлинади.

Корхоналарда маҳсулот таннархига қўшилишига қараб харажатлар тўғри (бевосита) ва эгри (билвосита) харажатларга бўлинади.

Маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқариш таннархини ташкил этувчи харажатлар иқтисодий мазмунига кўра куйидаги элементлар бўйича гуруҳланади:

- ишлаб чиқариш материал харажатлари;
- ишлаб чиқариш характердаги меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;
- ишлаб чиқариш ходимларининг иш ҳақи бўйича ижтимоий суғурта ажратмалари;
- ишлаб чиқариш аҳамиятидаги асосий фондлар ва номоддий активларнинг амортизация ажратмалари;
- бошқа харажатлар.

Бошқарув ҳисоби тизимида харажатлар турли хил йўналишдаги мақсадлар учун гуруҳланади.

Мавзу юзасидан маволлар

- 1.Харажатларнинг иқтисодий мазмунини қандай тушунасиш?
- 2.Харажатларни тан олиш деганда нимани тушунасиш?
- 3.Асосий харажатлар иккиламчи харажатлардан қандай фарқланади?
- 4.Тўғри моддий харажатлар таркибига нималар қиради?
- 5.Ишлаб чиқариш харажатларини харажат элементлари бўйича қандай гуруҳлаш мумкин?

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонун.Т.1996 й.
2. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодекси.-Т.1997 й.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Қонуни.-Т.2000 й.
4. 1999 йил 5 февралда Вазирлар Мақамасининг 54-сон қарори билан қабул қилинган «Маҳсулот (иш,хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларини шакллантириш таркиби тўғрисида»ги Низом.
5. Ўзбекистон Республикасининг Бухгалтерия ҳисоби миллий стандартлари(№.№.1-22).-Т.1998-2004 й.
6. Бобожонов О. Жуманиёзов К. Молиявий ҳисоб.-Т. «Молия».2002 й.
7. Бобожонов О. Жуманиёзов К. Бошқарув ҳисоби.-Т. «Адабиёт жамғармаси».2005 й.
8. Бобожонов О. Жуманиёзов К. Молиявий ҳисоб бўйича амалий машғулотлар.-Т. «Адабиёт жамғармаси».2004 й.
9. Друри К. Введение в управленческий и производственный учет.- «Финанстатинформ».2003 г.
10. Кандраков И. Бухгалтерский учет.-М. «ИНФРА» 2004 г.
11. Карпова Т.П. Управленческий учет.-М. «Финансў и статистика».2000 г.
12. Пардаев А. Бошқарув ҳисоби. –Т Академия. 2002 г.

Интернет маълумотлари:

1. [http:// www. apb.ord.uk](http://www.apb.ord.uk) (Auditing Practices Board)
2. [http:// www. nao.gov.uk](http://www.nao.gov.uk) (UK National Audit Office)
3. [http:// www. iia.org.uk.](http://www.iaa.org.uk)(The Institute of Internal Auditors – United Kingdom)
4. [http:// www. iasc.org.uk.](http://www.iasc.org.uk) (International Accounting Standarts Committee)
5. [http:// www.aicpa.org / index.htm](http://www.aicpa.org/index.htm) (American Institute of Certified Publik Accountants)
6. sismoilov.rambler.ru
7. www.uza.us/apb/

2-МАВЗУ. ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ СУБЪЕКТЛАР ХАРАЖАТЛАРИ

Ажратилган вақт – 4 соат

Асосий саволлар

1. Харажатларни ҳисобга олишнинг моҳияти ва аҳамияти
2. Ишлаб чиқариш ҳисоби харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилишнинг умумий (бир бирлик) жараёнидир.
3. Ишлаб чиқариш жараёнлари бошқарув ҳисобининг объектидир.

Мавзуга оид таянч тушунча ва иборалар: Харажатларни бошқариш, таъминот, ишлаб чиқариш, маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотиш, ахборотлар оқими, башорат қилиш модули, бошқарув қарорларини қабул қилиш. Бошқарув ҳисоби, жавобгарлик марказлари, тугалланмаган ишлаб чиқариш, калькуляция ҳисоби, ярим фабрикатлар, инвентаризация қайдномаси, ёпиқ технология, бошқарувнинг мажбуриятлари. Маркетинг, номенклатура ва ассортимент,реклама.

Мавзуда кўриб чиқиладиган муаммолар:

1. Корхона харажатлари молиявий натижаларга тескари пропорционал равишда таъсир кўрсатади. Буни қандай изоҳлайсиз?
2. Ҳозирги кунда корхоналарда ҳам меҳнат ресурсларини баҳолаш ва ҳисобга олиш муаммоси ўртага чиқмоқда. Нима учун? Изоҳланг.

1-савол бўйича дарс мақсади: Талабаларда харажатларни ҳисобга олишнинг моҳияти ва аҳамияти тўғрисида тушунча ҳосил қилдириш

Идентив ўқув мақсадлари:

- 1.1. Харажатларни ҳисобга олишнинг моҳиятини айтиб бера олади

1.2. Харажатларни ҳисобга олиш бўйича провoдкaлар туза oлади

1- савoл баёни: Харажатларни ҳисобга олишнинг моҳияти ва аҳамияти.

Хўжалик юритувчи субъектда ва унинг айрим олинган бўлимларида ишлаб чиқариш фаолиятининг самарадорлигини акс эттирадиган кўрсаткичларнинг умумий тизимида таннарх кўрсаткичи асосий ўрин тутади. Чунки таннархнинг таркиби уни ташкил қиладиган тегишли харажатларнинг йиғиндисидан иборат.

Субъектларда харажатларни бошқариш энг қийин жараёнлардан ҳисобланади. Чунки у аҳамияти бўйича хўжалик юритувчи субъектнинг фаолиятини бошқариш мажмуаси деб тушунилади, ваҳоланки ишлаб чиқариш жараёнида содир бўлаётган воқеалар ва муомалаларни ўз ичига қамраб олгандир.

Субъектларни бошқариш амалиётида харажатлардан самарали фойдаланишни бошқаришни ишлаб чиқиш ва амалиётга тадбиқ қилиш муаммоси қатор йиллар давомида хориж давлатларининг иқтисодчи олимлари ва мамлакатимиз олимлари ўртасида кенг муҳокама қилинмоқда.

Харажатларни ҳисобга олишнинг умумқабул қилинган таърифининг ёритилиши қуйидагича: "Харажатларни ҳисобга олиш бу тегишли хўжалик юритувчи субъектнинг фаолияти- **таъминот, ишлаб чиқариш ва маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотиш-истеъмолчига етказиб бериш жараёнларида содир бўлган воқеаларни миқдорий ўлчаш (миқдор ва қиймат ўлчовида), қайд қилиш, гуруҳлаштириш, тайёр маҳсулотлар таннархининг таркиб топиши чегараси бўйича таҳлил қилишга қаратилган тушунилган фаолиятдир.**

Бу даражада ёритиш ва тасниф бериш субъектнинг фаолиятини бошқариш ва молиявий натижаларни аниқлаш йўли билан унинг фаолиятини баҳолаш учун зарур бўлган ва етарлича маълумотлар билан таъминлаш имкониятини яратади".

Лекин бундай ёндошиш бошқарув ҳисобининг ривожланиш ва ишлаб чиқариш ҳисоби назариясининг ривожланган даражасида улардан фойдаланиш йўналиши бўйича чегаралангандир.

Ушбу ҳолатлардан ва тажрибалардан келиб чиққан ҳолда таъкидлаш жоизки ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобининг техникавий томонининг моҳиятини ёритишдан ташқари ишлаб чиқариш фаолиятида бошқарув ҳисобини ташкил қилиш ёки харажатларни ҳисобга олишни кўчириш жараёнларига ёндашишнинг турли хил усулларини ўз ичига олиши лозим.

Шундай қилиб, харажатларни ҳисобга олишнинг мазмунини ёритиш ва тўғри таснифлаш хўжалик юритувчи субъектларда уни ташкил қилишнинг модулларини ишлаб чиқишга ёрдам беради. Чунки ушбу ҳисоб бошқарув жараёнининг тескариси бўлган ахборотлар оқимининг асосий манбаи бўлиб фақатгина ҳақиқий воқеаларни ёритиб қолмай келгусидаги иқтисодини башорат қилиш модулини тузишга ҳам ёрдам беради.

Агарда ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисобига тегишли бошқарув модулини субъектнинг асосий мақсадини бажаришга йўналтирилган харажатлардан фойдаланиш ўтган йилги, ҳозирги ва келгуси ишлаб чиқариш фаолиятини акс эттириш деб қаралсагина бундай ҳисоб тизими таннархни бошқаришнинг асосий вазифалари талабига мос келади.

Тегишли субъектда ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олишнинг **асосий вазифаларига қуйидагилар кирadi:**

а) иқтисодий натижаларини ҳисобга олган ҳолда бошқарув қарорларини қабул қилиш учун субъектнинг маъмуриятини зарур ва етарли маълумотлар билан таъминлаш;

в) четга чиқишларни аниқлаш мақсадида ҳақиқатда сарфланган харажатларни кузатиш ва назорат ўрнатиш, уларни меъёрий ва режадаги ҳажми билан таққослаш ва келгусидаги иқтисодий стратегиясини шакллантириш;

с) ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотларни баҳолаш ва молиявий натижаларни ҳисоблаш учун ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг таннархини ҳисоблаш;

д) субъектнинг таркибий бўлинмаларининг ишлаб чиқариш фаолиятининг иқтисодий натижаларини аниқлаш ва баҳолаш;

е) узоқ муддатли хусусиятга эга бўлган-ишлаб чиқариш ва технология дастурларининг қопланиши, ички ва ташқи бозорларда сотилаётган маҳсулотларнинг турлари бўйича рентабеллик даражаси, асосий воситалар ва товар-моддий захираларига қўйилган капитал маблағларнинг самарадорлиги ва фаолияти бўйича бошқарув ҳисоби маълумотларини бир тизимга келтириш.

Демак, ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олишнинг асосий йўналиши бу субъектнинг ишлаб чиқариш фаолияти устидан назорат ўрнатиш ва ушбу фаолиятни амалга оширишда сарфланадиган харажатларни бошқаришдир.

2-савол бўйича дарс мақсади: Талабаларда харажатларни ҳисобга олишнинг моҳияти ва аҳамияти тўғрисида тушунча ҳосил қилдириш

Идентив ўқув мақсадлари:

2.1. Харажатларни ҳисобга олишнинг моҳиятини айтиб бера олади

2.2. Харажатларни ҳисобга олиш бўйича провоткалар туза олади

2- савол баёни: **Ишлаб чиқариш ҳисоби харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилишнинг умумий (бир бирлик) жараёнидир.** Хўжалик юритувчи субъектларнинг ишлаб чиқариш фаолиятини бошқариш тизимини қайта ташкил қилиш натижасида "ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби" ва "маҳсулот таннархини калькуляция қилиш" тушунчаларини мамлакатимизда қўлланилаётган ишлаб чиқариш ҳисоби жараёнида тубдан янгича ёритиш имкониятини очиб беради.

Ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш бўйича меъёрий ҳужжатлар, ҳамда ушбу масалаларга бағишланган махсус адабиётларда ҳам харажатларни ҳисобга олиш ва калькуляция қилиш усуллари тўлиқ ва аниқ ёритилмаган. Шу билан бир вақтда кўпчилик иқтисодчи олимлар ушбу тушунчаларни ёритишда умумий ёндошишга эришилди деган хулосага келмоқдалар. Ушбу усул ўз ичига ишлаб чиқариш харажатларининг бошқарув, аввало аналитик ҳисобини тузиш, харажатларни туркумлаш шартларини танлаш, харажатларни ҳисобга олиш объектларини (маҳсулот, буюртма, ишлов бериш жараёни, харажатларнинг содир бўлиш жойлар ва шунга ўхшашлар) танлаш, ишлаб чиқариш устама харажатларни тугалланмаган, тайёр, сотилган маҳсулотларнинг таннархига тақсимлаш ва харажатларни молиявий натижаларга тўғридан-тўғри олиб бориш йўли билан ҳисобдан чиқариш тартибларини қамраб олган.

Бошқарув ҳисоби тизимининг бошқа муҳим йўналиши бу ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби жараёни ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш жараёнини тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқариш ҳисоби билан боғлиқ бир-бирлик ҳисоб жараёни деб қарашдир. Бу вақтда харажатларни ҳисобга олишнинг объектини танлашда ички ҳисобот кўрсаткичларининг тизими, ҳар хил бошқарув мақсадлари учун ҳисобот калькуляцияларини тузишнинг даврийлигига асосланади.

Ҳисоб ишларини тузиш қўйидаги босқичларни назарда тутати:

а) ишлаб чиқаришга сарфланган ресурсларни уларнинг ишлаб чиқариш фаолиятининг жараёнида содир бўлган вақтига асосан дастлабки ёритиш;

в) ишлаб чиқариш харажатлари ҳақида маълумотларни субъектнинг фаолият турлари, ишлаб чиқариш таркибий бўлинмалари, харажатларнинг содир бўлган жойлари, жавобгарлик марказлари, маҳсулот, ишнинг турлари бўйича ажратиб чиқиш;

с) ишлаб чиқариш харажатларини уларнинг рўёбга чиқиш вақти ва таннархга қўшилиш вақти, бундан ташқари, бошқа вақтинчалик даврлар бўйича- тарихий, олдин, содир бўлган харажатлар, ҳисобот ва келгуси давр харажатлари бўйича ажратиб чиқиш;

д) хўжалик юритувчи субъектнинг умумий сарфларини субъектнинг бўлинмалари ўртасида тақсимлаш: умумий ишлаб чиқариш харажатларини тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр ва сотилган маҳсулотларга тақсим қилиш йўли билан қоплаш;

е) хизмат қилувчи ва ёрдамчи ишлаб чиқаришдаги ишлаб чиқариш харажатларини унинг тугалланмаган ишлаб чиқариши ва бажарган ишлари ва кўрсатган хизматлари

ўртасида тақсимлаш ва ушбу харажатларни унинг иш ва хизматларини истеъмол қилган бўлинмалар ўртасида тақсимлаш;

f) тугалланмаган ишлаб чиқариш, ишлаб чиқариш жараёнида олинган чиқиндиларни аниқлаш ва баҳолаш, маҳсулотларнинг айрим турларини ва товар маҳсулотларининг умумий ҳажмининг таннархини ҳисоблаш.

Шундай қилиб, ишлаб чиқариш ҳисоби ўз ичига ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш (a, b, c, d)ни олади ва калькуляция ҳисоби (d-f) эса интеграллашган тизим ҳисобланиб таннархни бошқариш жараёнини маълумотлар билан таъминлайди. Ушбу таъкидлаш ва ҳулосаларни мустаҳкамлаш мақсадида аниқ хўжалик юритувчи субъект мисолида амал қилинаётган ишлаб чиқаришнинг тезкор ҳисоби ва ишлаб чиқариш харажатларининг молиявий ҳисоби ўртасидаги ахборотларнинг боғланишини ўрганиб чиқамиз.

Ушбу чизманинг таҳлилидан кўриниб турибдики, ҳисобнинг иккита тури бўйича меъёрий-маълумот ахборотлари хизмат қилади. Шу билан бир қаторда ишлаб чиқариш бўйича меъёрий маълумотнинг ахборотларидан фойдаланишнинг такрорланиши тезкор ҳисобга нисбатан бухгалтерия ҳисобида тез-тез содир бўлмоқда.

Деталларни ва бошқа ярим фабрикатларни тайёрлаш жойларидан олинган тезкор ҳисоб маълумотлари, уларнинг цехлар, ўзаро, омборхона ва цех ўртасида, истеъмолга яроқли ва яроқсиз маҳсулотлар бўйича ҳар бир ишлаб чиқариш бўлимларидан олинган тезкор ҳисоб маълумотлари хўжалик ҳисобидаги жамоалар бўйича ишлаб чиқаришдаги харажатларнинг йиғма ҳисобини тузишда муҳим аҳамиятга эгадир. Ишлаб чиқаришнинг қиймат ҳисобини ташкил қилишга ўзгартириш киритишда меҳнатга ҳақ ҳисоблашда, ушбу сарфни маҳсулот турларининг ўртасида тақсим қилишда "яроқли ва яроқсиз маҳсулотлар. Тайёр ва бошқа бўлинмаларга берилган маҳсулотлар ва тугалланмаган ишлаб чиқариш ва субъектнинг ўзида қолдирилган шароитларда улар асосий кўрсаткичлар ҳисобланади.

Ярим фабрикатларнинг ишлаб чиқаришдаги ҳаракати тўғрисида тегишли бригаданинг ишлаб чиқарган маҳсулотининг ҳисоби билан боғлиқ ҳолда олинган тезкор маълумот бир вақтнинг ўзида тайёр маҳсулот ва тугалланмаган ишлаб чиқаришга меъёр даражасида сарфланган хом-ашё ва материалларни аниқлаш, яроқсиз маҳсулотни баҳолаш, сарфланган хом-ашё ва материалларнинг қийматини ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг турларига тақсимлаш учун асос бўлади.

Ушбу жараёнда деталлар ва ярим фабрикатларнинг цех ичида ва цехлараро ҳаракатининг балансини тузиш ва ушбу маълумотни ҳақиқий қолдиғи билан таққослаш йўли билан улар бўйича йўқотишларни аниқлаш имкониятига эга бўлиш эътиборга лойиқдир. Чунки инвентаризация тезкор ва молиявий ҳисобнинг асосий элементларидан бири бўлиб у икки турдаги ҳисобнинг вазифасини бажаради. Тезкор ҳисобда у тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг ҳажми ва унинг тугалланганлик даражаси устидан назорат ўрнатиш учун хизмат қилади. Инвентаризация қайдномасининг маълумотлари бўйича келгуси давр учун режадаги талаб тартибга солинади, ўамда цех ва бўлимларнинг ойлик дастурлари, бригадаларнинг ишлаб чиқариш топшириқларига ҳам тузатишлар киритилади. Молиявий ҳисобда эса ушбу инвентаризация қайдномасига асосан тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг қолдиғи ва тайёр маҳсулотнинг таннархи аниқланади. Ушбу чизмадан кўриниб турибдики, шу билан бир вақтда бу кўрсаткичлар бўйича ҳисоб ва ҳақиқий маълумотларни таққослаш ҳар ойда тайёр маҳсулотларнинг таннархини калькуляция қилиш учун шарт эмас.

Тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг даражаси ва уни тугатишни назорат қилиш ҳар кунлик тезкор ҳисоб орқали амалга оширилади.

Бригадир томонидан смена ва суткалик вазифаларни бажариш, детал ва яримфабрикатларни етказиб бериш графиги, субъектнинг ишлаб чиқариш дастури ва маҳсулотларни етказиб бериш шартномаларининг устидан назорат ўрнатиш ҳисобнинг асосий вазифасини бажариш учун биринчи таянч нуқтаси ҳисобланади. Кундалик ҳисобни

жами ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг ҳамма турлари бўйича ва субъектнинг "тақчили" бўлган танлаб олинган маҳсулот тури бўйича юритиш мумкин. Ушбу ҳисоб режалаштиришда қандай ўлчов бирлиги қўлланилган бўлса ушбу ўлчов бирлигида амалга оширилади. Меҳнат сарфининг бригада усулида амалга оширилиши ташкил қилинган шароитда назорат ва ҳисоб нуқтаси бир-бирига тўғри келиши лозим, яъни меҳнатга ҳақ тўлаш учун асос бўладиган охирги маҳсулот ва бригаданинг бажарган ишининг якуни бир вақтнинг ўзида бригаданинг ишлаб чиқариш топшириғини бажаришни тезкор ҳисобга олиш объекти бўлиб ҳисобланади.

Ҳақ тўлаш цехнинг охирги маҳсулоти бўйича амалга оширилса, тезкор ҳисоб объекти бўлган цехнинг ишлаб чиқариш дастурининг бажарилиши ёки тегишли бригадаларнинг бажарган иши ёки ишлаб чиқарган маҳсулоти бир-бирига мос келиши шарт, чунки улар бўйича бир хил меҳнат ҳақи ҳисобланади.

Технология жараёнининг охирги муомаласи (босқичи)ни бажараётган (синаш, кўшимча ишлов бериш, ўраш) цехларда тайёр маҳсулотларни омборга топшириш назорат-ҳисоб нуқтаси ҳисобланади. Ушбу тартиб йиғув цехи ёки бўлинмалари бўлган кўпгина субъектларда ҳам қўлланилади.

Масалан, ёпиқ технология жараёнини тадбиқ қилган кўпгина субъектларда (тикувчилик, пойафзал, айрим ҳолларда машинасозликда) ҳам ушбу маҳсулотнинг охирги босқичи бўйича меҳнат ҳақи тўлаш усули қўлланилади. Чунки ушбу тармоқлар ёки субъектларда ишлаб чиқариш ҳисобининг объекти ва ишлаб чиқариш дастури тайёр маҳсулотларнинг объекти ва маҳсулотнинг охирги босқичида бажарилган ишларни ҳисобга олиш объектлари бир-бирига мос келади.

Натижада маҳсулотни етказиб бериш шартномасининг кундалик ҳисоби субъектнинг ишлаб чиқаришни бажариш билан тўғри боғлиқлигининг тезкор ҳисобини назарда тутаяди. Ушбу ҳисоб тайёр маҳсулотларни истеъмолчиларга жўнатишнинг молиявий ҳисоби ва сотиш бўлими омборларида мавжуд бўлган тайёр маҳсулотларни ҳисобга оладиган ҳужжатларга асосан амалга оширилади.

Ҳар қандай шароитда ҳам ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг таннархини калькуляция қилишнинг олдига қўйган мақсадларига эришмай туриб ва харажатларни ҳисобга олмай калькуляция қилишнинг имконияти йўқ, шу билан бир қаторда ҳозирда қўлланилаётган харажатларни ҳисоблаш тартиби ҳозирги даврдаги шартномаларни тузиш босқичидаги баҳоларни белгилаш ва ушбу шартномаларнинг бажарилиши талабларидан келиб чиққан ҳолда субъектнинг маъмурияти ва бошқарув ходимлари томонидан қўйилган янги ва юқори талабларга жавоб бермайди.

Амалиётда эса объектларни бирлаштириш уларни соддалаштириш ва улардаги ҳар хил иқтисодий мазмундаги ва йўналишдаги маълумотларни ўзлаштириш натижасида айрим олинган маҳсулотларнинг таннархи ҳақидаги маълумотларнинг ишончлилик даражасини пасайтиришга ва асосланмаган сарфларнинг устидан назорат ўрнатишнинг таъминланмаслигига олиб келмоқда. Натижада маҳсулот етказиб берувчи субъектларнинг "хавфсизлик чегараси"ни ҳисоблаб аниқлаш учун зарур бўлган маълумотларни етказиб бермайди. Бундан ташқари, айрим харажатларни маҳсулот таннархига қўшишнинг ҳуқуқий асосланишига, истеъмолчи субъектлар учун олинган товарларнинг баҳосини асослашга имконият ярата олмайди.

3-савол бўйича дарс мақсади: Талабаларда ишлаб чиқариш жараёнлари бошқарув ҳисобининг объекти эканлиги тўғрисида тушунча ҳосил қилдириш

Идентив ўқув мақсадлари:

3.1. Ишлаб чиқариш жараёнларини моҳиятини айтиб бера олади

3.2. Ишлаб чиқариш жараёнларини ҳисобга олиш хусусиятларини изоҳлаб бера олади

3-савол баёни: **Ишлаб чиқариш жараёнлари бошқарув ҳисобининг объектидир.** Субъектнинг ишлаб чиқариш фаолияти хўжалик фаолиятларининг бир қисмини ташкил қилади. Ишлаб чиқариш жараёнларининг асосий босқичлари бўлиб таъминот, ишлаб чиқариш ва реализация ҳисобланади. Жараёнлар ўз ичига турли хил

хўжалик муомалаларини олади. Улар ўз туркуми бўйича субъект фаолиятининг асосий мазмунига қараганда анча кенг.

Бошқарувнинг объектив мажбуриятларига кўра бошқарув ҳисобида ишлаб чиқариш жараёнлари фаолиятнинг турлари бўйича қуйидагича гуруҳланади: таъминот-тайёрлов, ишлаб чиқариш, молиявий-сотув, ташкилий ва инвестиция қилиш.

Микроиқтисодиётда "ишлаб чиқариш" тушунчаси ўзи билан маълум мақсадга йўналитирилган фаолиятни намоён этади, унинг натижаси алоҳида компонентларнинг фойдали маҳсулотга айланиши ёки маҳсулотнинг хусусияти ва шаклининг ўзгариши бўлиши мумкин. Субъектнинг ишлаб чиқариш тизими ўзаро боғлиқ ва ўзаро алоқадаги компонентларнинг тўпламидан иборат бўлиб, булар остида ишлаб чиқариш учун зарур бўлган турли ресурслар ва ишлаб чиқариш натижаси тушунилади. Маҳсулотни ишлаб чиқариш тизимини тузиш ва ҳаракатлантиришнинг мақсади сифатида тайёрлов жараёнида ўзининг материал ва тайёрлик ҳолатига нисбатан турли кўринишда чиқади. Маҳсулот ишлаб чиқариш маълум технология ҳисобланади, у билан боғланган ҳолда маҳсулотга бўлган харажатларнинг трансформацияси тугалланади.

Ишлаб чиқариш элементларининг таркибини технология чизмалари аниқлайди. Анчагина оддий тизимнинг чизмаси қуйида кўрсатилган.

"Харажатлар-ишлаб чиқариш" чизмаси

Ишлаб чиқаришда кўрилатган ишлаб чиқариш тизимининг ҳар бир элементи мустақил тизим сифатида кўрилади, улар оддий компонентлардан ташкил топган. Тизимлар ўз мақсадлари билан ажралиб туради, аниқ тавсифи ва омиллари мавжуд бўлиб, иқтисодиётнинг объектив қонунларига бўйсуняди.

Алоҳида тизимлар сифатида иқтисодий ресурслар фойдаланилади: моддий-хом-ашё, материаллар ва капитал; инсоний- меҳнат ва тадбиркорлик фаолияти. Ишлаб чиқариш тизимида ўйнайдиган функциянал роли ва тури бўйича ресурслар материал, ишлаб чиқариш воситалари, ишчи кучига бўлинади.

Таъминот-тайёрлов фаолияти жараёнлари ишлаб чиқаришнинг биринчи босқичи ҳисобланади. Бу жараёнларнинг ҳолатидан субъектнинг ишлаб чиқариш, молиявий, сотув ва ташкилий фаолияти боғлиқ.

Моддий ресурслар чегараланганлиги билан тавсифланади ва чегарасиз эҳтиёжлар билан қарама-қаршиликка олиб келади. Бу фундаментал ҳолат иқтисодиётнинг асосини ташкил қилади ва бошқарувга ҳамда бошқарув ҳисобига эҳтиёжни туғдиради. Бошқарув ҳисобининг таъминот-тайёрлов фаолиятининг асосий вазифалари қуйидагилардир:

- моддий захираларини бошқариш процедура (муолажа)сини танлаш;
- сарфларни ва материал захираларини баҳолаш усуллари;
- захираларга бўлган харажатларнинг кўрсаткичлари ҳақида маълумот йиғиш;
- захираларга бўлган харажатларнинг ҳисоби;

■ ишлаб чиқаришда ишлатилаётган материаллар устидан назорат ўтказиш процедура (муолажа)лари;

■ таъминот-тайёрлов фаолиятини бошқариш концепциясини тузиш.

Ишлаб чиқариш фаолияти хўжалик юритувчи субъектнинг асосий мақсадини-сотиладиган ва фойда берадиган маҳсулотнинг ишлаб чиқарилишини кўрсатади.

Ишлаб чиқариш жараёнлари- ишлаб чиқаришнинг **иккинчи босқичи**. Ишлаб чиқариш тизимида марказий бўлган бу босқичнинг моҳияти маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларни шакллантиришидадир.

Ишлаб чиқаришнинг ҳолати унинг самарадорлиги, рухий параметрлари, илмий-техникавий тараққиёт ютуқларини қўлланиш даражаси, ишчининг ишлаб чиқариш жараёнидаги ўрни ва роли билан тавсифланади. Ресурсларни чеклаш ва режалаштирилган самарадорликка етишиш учун сарфлар ва олинган натижаларни доимий солиштиришни талаб қилади. Бу муаммо инфляция натижасида кучайишни бошлайди, чунки ишлаб чиқариш харажатлари ҳақидаги маълумотларни ҳар куни бўлажак харажатлар маълумотлари билан таққослаш керак, чунки улар кўпроқ ташқи муҳит таъсирига боғлиқдир. Ундан ташқари, харажатларни ва даромадларни бошқариш мақсадида маъмурият ҳар бир бўлинма ишининг самарадорлиги, ҳар бир маҳсулот турининг ишлаб чиқарилишидан олинган натижалари устидан назорат ўрнатади.

Умуман олганда, хўжалик юритувчи субъектнинг хўжалик механизми харажатларни бошқариш даражаси билан аниқланади.

Қуйида ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларни бошқариш тизимининг асосий элементлари келтирилган.

Таннархни бошқариш тизимининг элементлари ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги

Бошқарувнинг мажбуриятлари ишлаб чиқариш фаолияти харажатларининг услубиятларини алоҳида ўрганиш ва ҳисобда қўлланиладиган харажатларнинг гуруҳларини кенгайтириш асосида субъектлар учун ишлаб чиқариш бўлинмалари маҳсулотларининг таннархини назорат қилиш тизимини яратишни тақозо этади.

Фаолиятнинг ишлаб чиқариш доирасидаги харажатлари ишлаб чиқариш технологиясига ва маҳсулот чиқариш ҳажмига боғлиқ бўлиб, чиқарилган маҳсулотнинг

аниқ асосини ташкил этадиган харажатлар киради. Ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби бухгалтерия ҳисобининг умумий тизимида аниқловчи ҳисобланади. Бошқарув ҳисоби меъёрий ҳужжатларга асосан тартибга солинган нарх кўрсаткичидаги харажатларнинг ҳисоби билан чегараланиб қолмайди. Унинг мазмуни яна кенг ва қуйидагилардан иборат:

- бошқариш ва даромадни аниқлаш мақсадида ишлаб чиқариш жараёнларини миқдорий ўлчовда аниқлаш;

- объект сифатида хўжалик жараёнларининг ҳисоби ва улар билан боғлиқ бўлган харажатларни танлаш;

- ҳисоб субъектини субъектнинг доираси билан чегаралаш.

- усулнинг элементларини (режалаштириш, меъёрлаштириш, ўлчаш, қайд қилиш, баҳолаш, гуруҳлаш, таҳлил қилиш, назорат) харажатларнинг ўсиш жараёни билан узвий алоқада ишлаб чиқариш жараёнининг юришини кўрсатишда тизимли равишда қўллаш;

- маҳсулотнинг таннархини ва олинган даромадни аниқлаш, қарор қабул қилиш ва режалаштириш, назорат ва тартибга солиш жараёнларини амалга ошириш учун харажатларни бошқариш мақсадлари билан боғлиқ ҳолда гуруҳлаштириш;

- ички ҳисобот кўрсаткичларини ташқи ҳисобот кўрсаткичларига ўзгартиришни ҳисобга олган ҳолда субъектда қабул қилинган бошқариш принципларидан фойдаланиш билан ички ҳисоботни ишлаб чиқариш жараёнларини бошқариш даражаси бўйича шакллантириш.

Ишлаб чиқариш ва сотиш фаолияти ўртасида тўғри алоқа мавжуд бўлиб ишлаб чиқариш натижасида олинган субъектнинг тайёр маҳсулоти синов ва техник назорат бўлимига қабул қилингандан сўнг тайёр маҳсулот омборига топширилади ва шу ердан унинг сотуви бошланади. Лекин молиявий-сотиш фаолияти сотишга қараганда анча кенг. Аниқроқ қилиб унга маркетинг тизими тушунчасини қўллаш мумкин.

Маркетинг-бу инсонлар, ҳамда ишлаб чиқариш эҳтиёжи ва таъминотини қондиришга қаратилган товар ва хизматларнинг алмашиши бўйича инсон фаолиятидир. Бу жараёнларнинг таркибига қуйидагилар киради: товар яратиш учун изланишлар, нархни белгилаш, маркетинг хизматини кўрсатиш ва бошқариш хизматини ишга тушириш-таҳлил қилиш, режалаштириш, ташкилий иш, фойда олиш, ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмининг ўсиши, бозор ҳиссасини кучайтириш каби хўжалик юритувчи субъектнинг мақсадларини кўзлаган ҳолда тадбирларнинг ўтказилишини назорат қилишдир. Демак, маркетинг доираси хўжалик юритувчи субъект фаолиятининг турли томонларини, ишлаб чиқариш, молия, меҳнат, сотиш ва бошқаларни қамраб олади.

Маркетингнинг фаолиятини кўриб чиқиш маркетинг фаолиятини бошқариш учун керакли бўлган маълумотлар доирасини шакллантиришга ёрдам беради.

Маркетингнинг фаолияти-фаолиятнинг изланиши, маълумот тўплаш, маҳсулот ассортиментини режалаштириш, сотиш ва тақсимлаш, реклама ва сотишни рағбатлантириш. Бу функцияларнинг бажарилиши биринчи босқичда сотувчилар бозорида субъектни баҳолашни ва ташқи сотувчилар билан таққослаганда иқтисодий ва техник параметрларга нисбатан устунликлари бўлган маҳсулот ёки фаолиятни танлашни ўз ичига олади.

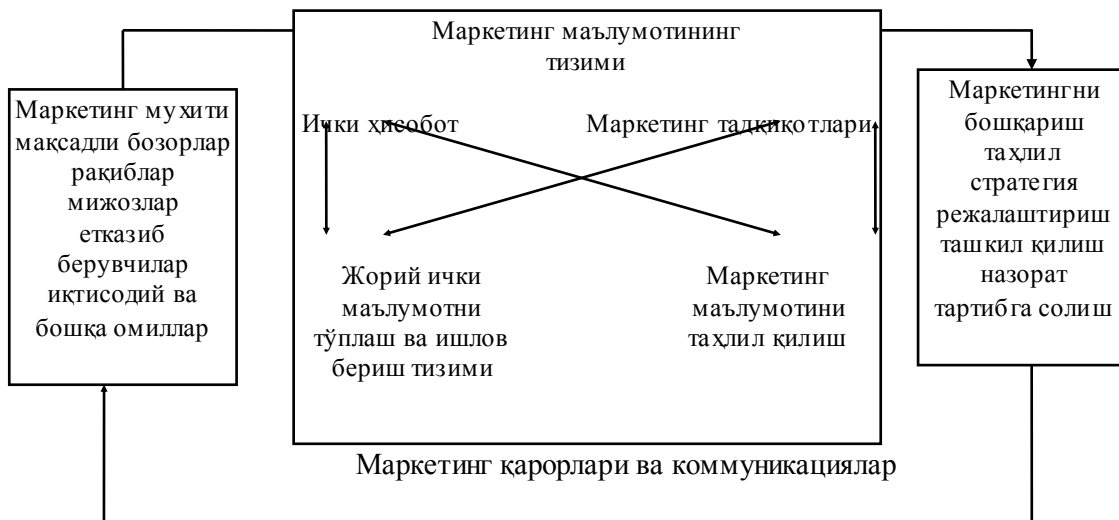
Иккинчи босқич- тўғри шартнома ва мустақил бозорда сотиладиган ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг номенклатураси ва ассортиментни аниқланганда бозор стратегиясини яратишдан иборат. Бу босқичда доимий равишда бозорни ўрганиш ва ишлаб чиқариш номенклатурасини тартибга солиш йўли билан ишлаб чиқариш ва талаб баланслаштирилади. Маҳсулотни **сотиш ва тақсимлаш- учинчи босқич**. Бу функция сотиб олувчи томонидан у белгилаган вақтда ва белгилаган миқдордаги товарларни ташкил қилиш ва етказиб беришни ўз ичига оладиган ишлаб чиқарувчидан истеъмолчига бўлган товарларнинг ҳаракатидан иборат.

Тўртинчи босқич маркетинг тизимида энг муҳими ҳисобланади. У ўз ичига реклама ва сотишни рағбатлантиришни олади. Реклама аҳолининг сотиб олиш фаоллигига

қўмаклашади, потенциал олувчига таъсир кўрсатади. Сотишни рағбатлантириш бўйича тадбирлар фақатгина бошқарувчиларга эмас, ишчиларнинг тадбиркорлик фаолиятига ҳам таъсир кўрсатади.

Сотишни бошқариш тизими молиявий ва бошқарув ҳисоби, шунингдек статистик маълумотлар шаклланадиган маълумотларга асосланади. Бу маълумот маркетингнинг ҳамма функцияларининг бажарилишини таъминлаши керак. Қуйидаги маркетинг маълумотларининг чизмаси кўрсатилган.

Маркетинг маълумотларининг чизмаси

Маҳсулотни тушириш ва реализация қилишнинг назорати учун биринчи ўринда етказиб бериш шартномасида мавжуд маълумотлар қўлланилиши керак. Сотиш бўлимида шартнома бўйича ва ҳақиқатда топширилган маҳсулотларнинг муддатлари киритилади, шунингдек миқдори ва нархи ҳақидаги маълумотлар ҳам мавжуд бўлади.

Ҳар бир субъект ўзининг ички ҳисобот тизимига эга бўлиши мумкин, унда жорий маҳсулотни топшириш, харажатлар суммаси, тайёр маҳсулотнинг омбордаги миқдори ва ҳажми, нақд пулнинг ҳаракати, дебиторлик ва кредиторлик қарзлари ҳақида маълумот кўрсаткичлари бўлиши керак. Бунга қўшимча қилиб тўлиқ ассортимент бўйича натура ва нарх ўлчовида маҳсулот ишлаб чиқариш; маҳсулотнинг сифати, яроқсиз маҳсулот; фойданинг шаклланиши, уни башорат қилиш; тижорат сарфлари ва реклама харажатлари ҳақидаги маълумотлар жалб қилинади.

Ундан ташқари, молиявий-сотув фаолиятни бошқариш субъектнинг стратегиясини ишлаб чиқиш учун маълумот талаб қилади- маҳсулотнинг турлари ҳақида маълумот, баҳолаш, маҳсулотнинг ишлаб чиқариш ҳажмини кенгайтириш, бозорни эгаллаш ва хоказо.

Молиявий-сотув фаолияти ҳақидаги маълумотнинг асосий шартларидан бири унинг даврийлигидир. Бошқарув аппаратида маълумот ой охирида эмас балки ҳар куни, 3-5 кун муддатда, ҳар ҳафтада етиб келиши керак.

Маълумотнинг бошқа хусусияти-алоҳида кўрсаткичлар ўртасида боғлиқликни яратишни таъминлайдиган унинг башоратлилиқ хусусиятидир. Башоратли маълумот маркетинг хизмати фаолиятини яхшилаш бўйича қарорлар қабул қилиш учун қўлланилади.

Шундай қилиб, маркетинг маълумоти тизими- таҳлилни ўтказиш, режалаштириш, субъектнинг стратегиясини ишлаб чиқиш, маркетинг тадбирларидан фойдаланишни тадбиқ этиш ва назорат қилиш мақсадида хизматларнинг маълумотларга бўлган талабини

кондириш учун ишлаб чиқариш, сотиш ва маркетингнинг бошқа жараёнлари ҳақидаги маълумотларнинг тўпламидан иборат бўлган доимий ҳаракатдаги тизим ҳисобланади.

Бошқарув ҳисоби назарияси биринчи ўринга тайёр маҳсулотнинг ҳисобини ташкил этишни, шунингдек тайёр маҳсулот ва тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг таннархини белгилашни кўяди. Бу биринчи навбатда ишлаб чиқаришни бошқариш тажрибаси ва ишлаб чиқаришга бўлган харажатлар ҳақидаги маълумотга, ишлаб чиқариш ресурсларидан самарали фойдаланиш, маҳсулотларни рационал ишлаб чиқариш ҳақидаги маълумотларга бўлган янги талаблардан келиб чиққан ҳолда яратилган.

Бошқарув- субъектнинг мақсадларига мувофиқ фаолиятини таъминлаш учун зарур бўлган режалаштириш, ташкил этиш, мотивация ва назорат жараёнидир. Бошқарув функцияларини бажариш учун хўжалик юритувчи субъектда унинг фаолиятини ёки бошқа ишлаб чиқариш бирликларини бошқарувчи ишчилар тўпламидан иборат бўлган бошқарув аппарати тузилади.

Йирик субъектларда бошқарув аппарати бошқарув функцияларига мувофиқ равишда тузилади, кичик субъектларда эса битта таркибий бўлинма (бўлим, сектор) ёки алоҳида бажарувчи томонидан бир неча функциялар бажарилади. Бошқарув бўлинмалари билан биргаликда аппаратнинг бу қисми цехларда мужассамланади. Субъектни ва бўлимларни бошқаришда банд бўлган ишчилар сонининг нисбати "менеджмент" фанида аниқ кўриладиган кўп омилларга боғлиқ.

Саноат корхоналарида ташкилий фаолиятининг бошқарув ҳисоби ўзининг асосий масаласи сифатида ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш ва бошқаришга сарфларни оптимал даражадаги мақсадга йўналтирилганлигига мувофиқ шаклланган ва ишлов берилган маълумот асосида хизмат ва бошқарув бўлимларининг самарали ишлашини камраб олади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонун.Т.1996 й.
2. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодекси.-Т.1997 й.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Қонуни.-Т.2000 й.
4. 1999 йил 5 февралда Вазирлар Мақамасининг 54-сон қарори билан қабул қилинган «Маҳсулот (иш,хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларини шакллантириш таркиби тўғрисида»ги Низом.
5. Ўзбекистон Республикасининг Бухгалтерия ҳисоби миллий стандартлари(№.№.1-22).-Т.1998-2004 й.
6. Бобожонов О. Жуманиёзов К. Молиявий ҳисоб.-Т. «Молия».2002 й.
7. Бобожонов О. Жуманиёзов К. Бошқарув ҳисоби.-Т. «Адабиёт жамғармаси».2005 й.
8. Бобожонов О. Жуманиёзов К. Молиявий ҳисоб бўйича амалий машғулотлар.-Т. «Адабиёт жамғармаси».2004 й.
9. Друри К. Введение в управленческий и производственный учет.- «Финансстатинформ».2003 г.
10. Кандраков И. Бухгалтерский учет.-М. «ИНФРА» 2004 г.
11. Карпова Т.П. Управленческий учет.-М. «Финансў и статистика».2000 г.
12. Пардаев А. Бошқарув ҳисоби. –Т Академия. 2002 г.

Интернет маълумотлари:

1. [http:// www. apb.org.uk](http://www.apb.org.uk) (Auditing Practices Board)
2. [http:// www. nao.gov.uk](http://www.nao.gov.uk) (UK National Audit Office)
3. [http:// www. iia.org.uk](http://www.iaa.org.uk).(The Institute of Internal Auditors – United Kingdom)
4. [http:// www. iasc.org.uk](http://www.iasc.org.uk). (International Accounting Standarts Committce)
5. [http:// www.aicpa.org / index.htm](http://www.aicpa.org/index.htm) (American Institute of Certified Publik Accountants)
6. sismoilov.rambler.ru
7. www.uz/uz/apb/

3-МАВЗУ. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВА САҚЛАШ БЎЙИЧА ХАРАЖАТЛАР ТАРКИБИ ВА ТУРКУМИ

Ажратилган вақт- 2 соат

Асосий саволлар

1. Товар-моддий захираларни ишлаб чиқариш ва сақлаш бўйича сарфланган харажатларнинг таркиби ва унинг туркумланиши
2. Ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларнинг умумий туркумланиши
3. Сотиш ва молиявий фаолият билан боғлиқ бўлган харажатлар ва уларнинг туркумланиши
4. Хўжалик фаолиятини ташкил қилиш ва юритиш билан боғлиқ харажатларнинг таркиби ва унинг туркумланиши

Мавзуга оид таянч тўшунча ва иборалар: Тижорат харажатлари, сақлашга харажатлари, ўқотишлар. Таъминлаш харажатлари. Киритилган сарфлар, Релевант. Бошқарув қарори, ваколатлик сарфлари, маркетинг тадқиқотлари бўйича харажатлар, Комиссион йиғимлар. Реклама бўйича харажатлар. Умумишлаб чиқариш ва умумхўжалик харажатлари. Ҳисоб ва калькуляция.

Мавзуда кўриб чиқиладиган муаммолар:

1. Харажатларни улар пайдо бўлган жойларида туркумлаш бошқарувнинг ташкилий тизимига боғлиқ, шунинг учун ҳар бир субъектда моддаларнинг ўз номенклатураси ишлаб чиқилади. Ўз мулоҳазангизни билдилинг.

1-савол бўйича дарс мақсади: Талабаларда товар-моддий захираларни ишлаб чиқариш ва сақлаш бўйича сарфлар ва уларнинг туркумланиши тўғрисида тушунча ҳосил қилдириш

Идентив ўқув мақсадлари:

- 1.1. Товар-моддий захираларни ишлаб чиқариш харажатларини айтиб бера олади
- 1.2. Товар-моддий захираларни сақлаш харажатларини туркумланини изоҳлаб бера олади

1- савол баёни: **Товар-моддий захираларни ишлаб чиқариш ва сақлаш бўйича сарфланган харажатларнинг таркиби ва унинг туркумланиши.** Товар-моддий захираларни бошқариш ўзининг биринчи босқичи бўйича материалларни ишлаб чиқариш ва сақлаш билан боғлиқ бўлган харажатларнинг туркумланиши билан боғлиқ.

Бошқариш мақсадларига мувофиқ ушбу харажатларни туркумлаш қуйидаги принципларга асосланган:

- 1) харажатларнинг компоненти бўйича;
- 2) таъсир даражаси бўйича;
- 3) етказиб бериш ҳажмига нисбатан;
- 4) ишларнинг тури бўйича;
- 5) харажатларнинг пайдо бўлиши жойлари бўйича.

Компонентлар бўйича сарфланган харажатлар қуйидагича бўлинади:

Товар моддий захираларни қўллаб-қувватловчи харажатлар, яъни захираларга эгалик қилиш билан боғлиқ бўлган харажатлар.

1. Тижорат харажатлари:

- а) фоизлар;
- в) суғурта;
- с) захирарага қўйилган капиталга солиқ (мулк солиғи).

2. Сақлашга кетган харажатлар:

- а) омборхоналарни асраш сарфлари;
- в) захираларни жойдан жойга олиб ўтиш билан боғлиқ харажатлар.

3. Қуйидаги ҳолатларнинг натижасида йўқотишлар билан боғлиқ харажатлар:

- а) эскириш;
- в) бузилиш;
- с) омборхонада бир турдаги материални бошқасига алмаштириш;

d) ушбу махсулотнинг истеъмол тезлигининг секинлашиши.

4. Қуйидаги альтернатив йўналишларда воситаларни қўйиш йўли билан фойда олиш имкониятлари:

- a) ишлаб чиқариш қувватиин кучайтириш;
- в) махсулотларнинг нархини пасайтириш;
- с) бошқа субъектларга капитал қўйиш;
- d) дивидендлар тўлаш.

Бу харажатларнинг умумий ҳар йиллик суммаси тахминан капиталнинг захираларга қўйилмасининг ҳажмига тўғри келади.

Гуруҳларнинг ҳажмига боғлиқ харажатлар, яъни ишлаб чиқарилаётган махсулотларнинг миқдорига эмас, буюртма қилинган гуруҳларнинг миқдорига мутаносиб харажатлар қуйидагилардан иборат:

1. **Захираларни бериш ва ёпиш;**
2. **Керакли музоқараларни олиб бориш;**
3. **Ишлаб чиқаришни тайёрлаш:**

- a) ускунани ўрнатиш;
- б) махсулотнинг биринчи намунасини синаш;
- в) ускунани ўрнатиш натижасида олинган яроқсиз махсулот;
- г) муомалани ўзлаштириш даврида бекорга сарфланган вақт.

4. **Ишлар турини ўзгартиришдаги қувватнинг беҳуда кетиши;**

5. **Айланма маблағларнинг доиравий айланишини тезлаштириш билан боғлиқ гуруҳларни кўчириш, тезкор режалаштириш ва сарфлар харажатлари;**

6. **Захираларнинг тугаши таваккали.**

Келтирилган харажатларнинг умумий йиллик суммаси материалларнинг бирлик ҳисобида тайёрлаб берилган буюртмаларнинг миқдорига мутаносиб бўлади.

Товар моддий захираларнинг танқислиги билан боғлиқ, яъни керакли хом-ашё ва материалларнинг йўқлигидан ёки етишмаслигидан вужудга келадиган харажатлар:

1. Келатган хом-ашё ва материалларни етказиб беришни тезлаштириш:

- a) алоқа сарфлари;
- в) йўлда юриш сарфлари;
- с) агентга тўлаш;
- d) гуруҳларнинг кичик ҳажмлари билан боғлиқ бўлган қўшимча сарфлар;
- e) махсулотларни тез етказдирганлиги учун, шунингдек гуруҳларнинг кичик ҳажми

билан боғлиқ бўлган мукофотлар;

2. **Субъектда буюртманинг ҳаракатини жадаллаштириш:**

- a) буюртмалар навбатининг графигини ўзгартириш харажатлари;
- в) гуруҳларни майдалаш билан боғлиқ бўлган қўшимча харажатлар.

3. **Туширилаётган материалларни етказиб беришни тезлаштириш:**

- a) алоқа сарфлари;
- в) товарларни алоҳида гуруҳлар билан ташиш сарфлари;
- с) тезкор транспортировка учун мукофотлар.

4. **Тижорат зарарлари ва сарфлари:** фойдани йўқотиш ва керакли товарлар йўқлиги натижасида сотув ҳажмини қисқартириш билан боғлиқ бўлган устама сарфлари ҳиссасининг ўсиши:

a) ушбу субъект рақибларининг буюртмачилари билан алоқа ўрнатиш имкониятининг ошиши;

в) буюртмачилар бошқа етказиб берувчиларга буюртма беришга ҳаракат қилишади;

с) янги шартномалар тузиш учун мумкин бўлган вақтни мижозлар билан алоқаларни тузатишга сарфлаш;

d) сотув ҳажмини сақлаб қолиш учун амалга оширилган тадбирларни қўллашга қўшимча сарфларнинг кераклиги.

Бу йўқотишларнинг умумий суммасининг захираси тўлиқ ёки қисман тўлиқ ишлатилган товарлар миқдорига мутаносиб бўлади.

Товар моддий захираларни бошқариш харажатлари:

1. Ўқитишга кетган харажатлар:

- а) техник персонални;
- в) бошқарув аппаратини.

2. Таъминлаш харажатлари:

- а) техник персонални;
- в) идора хизматчиларини.

Биринчи пункт бўйича харажатлар унча кўп эмас. Иккинчи пункт бўйича ҳар йилги умумий сумма захираларга қўйилган капитал ҳажмига мутаносиб бўлади.

Харажатларнинг умумий суммасига таъсирининг даражаси бўйича улар тартибга солувчи ва тартибга солинмайдиган харажатларга гуруҳлаштирилади.

Тартибга солинадиган харажатларнинг миқдорига менежернинг уларга кўрсатаётган таъсирига тўғридан-тўғри боғлиқ бўлган харажатлар киради. Бу ҳолда ушбу харажатлар учун омбор мудирлари, материал сотиб олиш гуруҳлари, ишлаб чиқаришни тайёрлаш ва ишлаб чиқариш харажатларини назорат қилиш гуруҳлари, буюртмаларни расмийлаштириш гуруҳларининг менежерлари масъул ҳисобланади.

Менежерлар харажатлар миқдорига таъсир кўрсата олмайдиган ҳолларда харажатлар тартибга солинмайдиган деб туркумлаштирилади. Масалан, омборни бошқариш ходимларига сарфланган харажатлар, омборхоналарнинг эскириши ва бошқалар.

Етказиб бериш ҳажмига нисбатан: **киритилган сарфлар ва релевант харажатлар.**

Киритилган сарфлар-бу захираларга қўйилган инвестициялардир. Катта компаниялар айланма воситаларни йирик активлар яратиш учун ажратишга мажбурлар. Агарда воситалар захираларга инвестиция қилиниши пайтида четга жалб этилмаса бошқа йўналишларда қўлланилганда киритилган сарфлар олинган фойдада ўз аксини топиши мумкин эди. Уларга сотиб олинган захиранинг миқдорига боғлиқ бўлган харажатлар киради. Шунинг учун инвестициялар унча катта бўлмаган ҳолда даромад олиб келиши учун киритилган сарфлар ҳақидаги маълумот муҳимдир.

Релевант- бу товар моддий захираларни сақлаш ва буюртмани бажариш билан боғлиқ харажатлар.

Захирани сақлаш қийматига одатда қуйидагилар киради:

- захирага қўйилган инвестициялар бўйича киритилган зарарлар;
- суғурта бўйича қўшимча сарфлар;
- омборда сақлаш ва захираларни сақлаш қийматига бўлган қўшимча харажатлар;
- материалга ишлов бериш учун қўшимча сарфлар;
- маънавий эскириш ва захиралар сифатининг ёмонлашиши натижасидаги харажатлар.

Сақлашга бўлган релевант харажатларга фақат захиралар даражасига қараб ўзгарадиган моддалар киради. Масалан, омборда сақлаш харажатлари ва захираларни сақлаш қиймати фақатгина захиранинг буюртма қилинган бирлигининг ўзгаришига қараб ўзгарадиган сарфлардан иборат бўлади. Омборчининг меҳнат ҳақи, усқунанинг эскириши, усқуна ва иморат учун доимий ижара тўлови релевант харажатларга кирмайди, чунки уларга захиралар ҳажмининг ўзгариши таъсир этмайди.

Материалга ишлов бериш сарфлари, маънавий эскириш ва материллар сифатининг ёмонлашиши натижасидаги сарфлар деган моддалар учун захираларни сақлашнинг релевант харажатларини ҳисоблаш қийин, лекин бу харажатлар инвестициялар тўғрисидаги қарорларни қабул қилишда муҳим ҳисобланмайди. Одатда захираларни сақлаш қиймати оддий инвестицияларнинг 1 сўмига бўлган фоизда ҳисобланади.

Буюртмани бажариш қиймати, коида бўйича ўз ичига етказиб бериладиган буюртмани тайёрлаш учун кетган канцелярия сарфлари, олиб келинган буюмларни қабул қилиш ва сўёт бўйича тўловни олади. Агарда буюртмани бажаришнинг қиймати захира яратишнинг ҳамма вариантлари учун бир хил бўлса, унда у релевант ҳисобланмайди. Бу ҳолда буюртмани тақсимлаш борасидаги қўшимча сарфлар тўғрисидаги маълумотлар харажатларни умумлаштиришда ишлатилади.

Сотиб олиш ёки тайёрлаш йўли билан олинган захираларга бўлган харажатлар релевант харажатга кирмайди, чунки миқдорига чегиртма қилинмаса захиранинг ҳажми ёки даражасига нисбатан ўзгармайди. Агарда 1 йилга керак бўлган 1000 бирлик 1 сўмдан ва битта гуруҳда 10 донадан сотиб олинса сотиб олиш учун кетадиган харажатлар ўзгармай 1000 сўмни ташкил этади. Шунинг учун сотиб олиш учун кетадиган харажатлар релевант эмас, буюртмани бажариш қиймати ва товар-моддий захираларни сақлаш қиймати буюртманинг ҳажмига қараб ўзгаради; улар релевант ҳисобланади ва қарор қабул қилиш моделини тузишга таъсир кўрсатади.

Иш турлари бўйича харажатлар захираларни сақлаш технологиясига кўра туркумлаштирилади: тушириб-ортиш; транспорт ишлари, навларга ажратиш, омборга қўйиш, физик-кимёвий таҳлил қилиш ва бошқалар. Ишларни турлари бўйича туркумлаш, харажатлар сметасини тузиш ва сарфларни назорат қилиш тизимининг асосига киритилади. Лекин бу гуруҳлаштириш ишончиликланинг керакли даражасида масъулият марказлари бўйича назорат тизимини тузиш учун маълумот тайёрлашга имкон бермайди, чунки бу турдаги иш ҳар хил жойлар учун битта ёки бир нечта бажарувчилар, ички бўлинмалар ва ташқи пудратчилар томонидан бажарилиши мумкин. Шу билан бирга иш турлари бўйича харажатларнинг туркумланиши харажатларнинг пайдо бўлиш жойларида гуруҳлаштириш билан қўшимчаланadi.

Харажатларни улар пайдо бўлган жойларида туркумлаш бошқарувнинг ташкилий тизимига боғлиқ, шунинг учун ҳар бир субъектда моддаларнинг ўз номенклатураси ишлаб чиқилади. Бошқарувнинг ҳар хил даражаларини маълумот билан таъминлаш тизимини яратишда асосий ўрин таъминот-тайёрлов хизматлар фаолиятининг кўрсаткичларини танлашга берилади.

2-савол бўйича дарс мақсади: Талабаларда ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларнинг умумий туркумланиши тўғрисида тушунча ҳосил қилдириш

Идентив ўқув мақсадлари:

2.1. Ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларнинг иқтисодий моҳиятини айтиб бера олади

2.2. Ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларнинг умумий туркумланиши хусусиятларини изоҳлаб бера олади

2-савол баёни: **Ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларнинг умумий туркумланиши.** Ишлаб чиқариш харажатлари туркумланишининг иқтисодий асосланиши ишлаб чиқариш фаолияти ҳисобини ташкил этишни асоси ҳисобланади.

Саноатда маҳсулот таннархини режалаштириш ва ҳисоблаш меъёрий ҳужжатларда, шунингдек молиявий ҳисоб бўйича дарсликларда ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларнинг қуйидаги гуруҳлаштиришлари кўрсатилган:

- таркиби бўйича- бир элементли ва кўп элементли;
- турлари бўйича- харажатларнинг элементлари ва калькуляция моддалари;
- тайинланиши бўйича- асосий ва устама;
- ишлаб чиқариш ҳажмига нисбатан- доимий ва ўзгарувчан;
- алоҳида маҳсулотнинг таннархига олиб бориш бўйича- тўғри ва эгри;
- режа томонидан қамраб олиш даражаси бўйича- режалаштириладиган ва режалаштирилмайдиган.

Шундай услубда туркумлаштирилган ишлаб чиқариш харажатлари маҳсулотни калькуляция қилиш тизимида маълум функцияни тавсифлайди, лекин, ишлаб чиқаришга бўлган харажатларнинг бошқарув ҳисоби масалаларига жавоб бермайди.

Ишлаб чиқариш ҳисоби бўйича халқаро стандартлар ва уни иқтисодий ривожланган мамлакатларда ташкил этиш амалиётини ўрнатиш мақсадида, харажатларнинг ҳисоби йўналишига мувофиқ харажатларни туркумлашнинг турли вариантларини кўзда тутди. Харажатлар ҳисобининг йўналиши деганда ишлаб чиқаришга бўлган умумлаштирилган мақсадга йўналтирилган харажатлар ҳисобининг зарур бўлган фаолият доираси тушунилади. Ички маълумот истеъмолчилари ўзларига ушбу муаммо бўйича маълумот билан таъминлаш керак бўлган ҳисоб йўналишини аниқлайдилар.

Масалан, цех бошлиғи 3-сонли бўлинмада А маҳсулотини тайёрлашда вужудга келадиган чиқиндилар ҳақида маълумот олмакчи. У ерда симларни автомат равишда кесиш ишлари олиб борилади. У технологияни ва симдан самарали фойдаланилишни баҳолаши керак, яъни ишлатилган ресурсларни фаолиятнинг ҳар томонларидан баҳолаши керак.

Бошқариш мақсадлари бўйича харажатларни туркумлаш

Ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобининг йўналиши	Харажатлар туркумининг принциплари	Харажатлар туркуми
1. Калькуляция қилиш ва тайёр маҳсулотни баҳолаш учун ишлатиладиган харажатлар	Субъектнинг миқёси; технология, техника ва ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг асослари; ишлаб чиқариладиган маҳсулот номенклатураси; аналитик ҳолати; назорат; ҳисоблар; башоратлик ҳолати; эластиклик; ишлаб чиқариш жараёнидаги роли; пасайиш омиллари; режалаштиришда муҳимлиги; харажатларни ажратишнинг мақсадга мувофиқлиги; умумий харажатларда тутган ўрни; маҳсулотлар бўйича тақсимлашда асосийлиги; ҳисобнинг меҳнат ҳажми.	Ҳақиқий харажатларнинг таркиби; асосий ва ёрдамчи материаллар, меҳнат харажатлари, ишлаб чиқаришнинг устама харажатлари; киритиладиган ва муддати ўтган; ҳисобот давриники ва таннархга киритиладиган.
2. Ишлаб чиқаришга бўлган харажатлар. Улар тўғрисидаги маълумотлар қарор қабул қилиш учун асос бўлади.		Харажатларнинг ҳулқи: доимий, шартли-доимий, ўзгарувчан, шартли-ўзгарувчан. Келажак давр харажатлари: баҳолашда ҳисобга олинмайдиган ва олинмайдиган. +арор қабул қилиш: қайтмас харажатлар, ўзгартирилган, инкремент, маржинал.
3. Режалаштириш, назорат ва тартибга солиш тизимида ишлатиладиган харажатлар		Жавобгарлик марказлари: тартибга солинадиган ва солинмайдиган харажатлар. Харажатларнинг пайдо бўлиш жойлари, меъерий (сметали) харажатлар ва улардан четланишлар.

Биринчи ўринда ҳисобда харажатларнинг уч тури ҳақида маълумот тўпланади: ишчи кучи сарфлари, материаллар, устама харажатлар. Кейин умумлаштирилган харажатлар ҳисоб йўналишлари бўйича тақсимланади:

1. Тайёр бўлган маҳсулотнинг таннархини ва олинган фойдани аниқлаш учун;
2. Бошқарув қарорни қабул қилиш учун;
3. Назорат ва тартибга солиш жараёнини йўлга қўйиш учун.

Ажратилган уч йўналишнинг ҳар бири ўз навбатида ҳисобни деталлаштиришни, яъни харажатларни туркумлашни талаб қилади.

Кўрилган туркумлашга асосан ҳисоб юритиш ишлаб чиқаришга бўлган харажатларнинг маҳаллий ҳисобида янгиликдир. Бозор муносабатлари режалаштиришда, меъёрлаштиришда, таҳлилда, башорат қилишда ва умуман ишлаб чиқаришни бошқариш тизимида ишлаб чиқариш ҳисобининг ролини кучайтирмоқда.

Шуни айтиш жоизки, харажатларни моддалар бўйича туркумлаш "Асосий ишлаб чиқариш" счётида ўз аксини топади, лекин бу маълумотлар бўйича субъект маҳсулотлар (иш, хизматлар)нинг турли хилларининг қопланиши, улар қабул қилган қарорларнинг самарадорлигини, қабул қилинган қарорларнинг харажатлар ва фойдаларга таъсири ҳақида хулоса чиқараолмайди. Муаммоларни ечиш кўп ҳолларда қўлланиладиган харажатларнинг туркуми билан аниқланади. Бошқарув мақсадларини қондирувчи харажатларнинг туркуми, ишлаб чиқариш фаолиятини бошқарув ҳисобини ташкил этишнинг асосий принципи, ишлаб чиқариш сарфлари тўғрисидаги маълумотни қайта ишлаш ва таҳлил қилиш услуби ҳисобланади.

Бухгалтерия ҳисобининг счётларида ишлаб чиқариш харажатлари тўғрисидаги маълумотнинг ҳаракати қуйидаги чизмада кўрсатилган. (кейинги бетда)

3-савол бўйича дарс мақсади: Талабаларда сотиш ва молиявий фаолият билан боғлиқ бўлган харажатлар ва уларнинг туркумланиши тўғрисида тушунча ҳосил қилдириш

Идентив ўқув мақсадлари:

3.1. Сотиш ва молиявий фаолият бўйича харажатлар таркибини айтиб бера олади

3.2. Сотиш ва молиявий фаолият бўйича харажатлар туркумларини изоҳлаб бера олади

3-савол баёни: **Сотиш ва молиявий фаолият билан боғлиқ бўлган харажатлар ва уларнинг туркумланиши.** Молиявий-сотув бўлими ишлаб чиқариш тизимидаги умумий тизимнинг бир қисми сифатида харажатлар билан кузатилади. Харажатларнинг бу тури таркибига қуйидагилар киради:

■ сотув билан боғлиқ харажатлар;

■ сотув ва бошқа даллол субъектларга тўланадиган комисион йиғимлар (ажратмалар);

■ жорий маркетинг маълумотларини йиғиш ва тарқатишга кетадиган харажатлар;

■ маркетинг тадқиқотлари бўйича харажатлар;

■ бошқа фирмаларнинг маркетинг хизматларини тўлаш;

■ реклама сарфлари;

■ ваколатлик сарфлари;

■ молиявий ва сотув фаолият билан боғлиқ бошқа сарфлар.

Маҳсулотни сотиш билан боғлиқ харажатлар қуйидагилардан иборат:

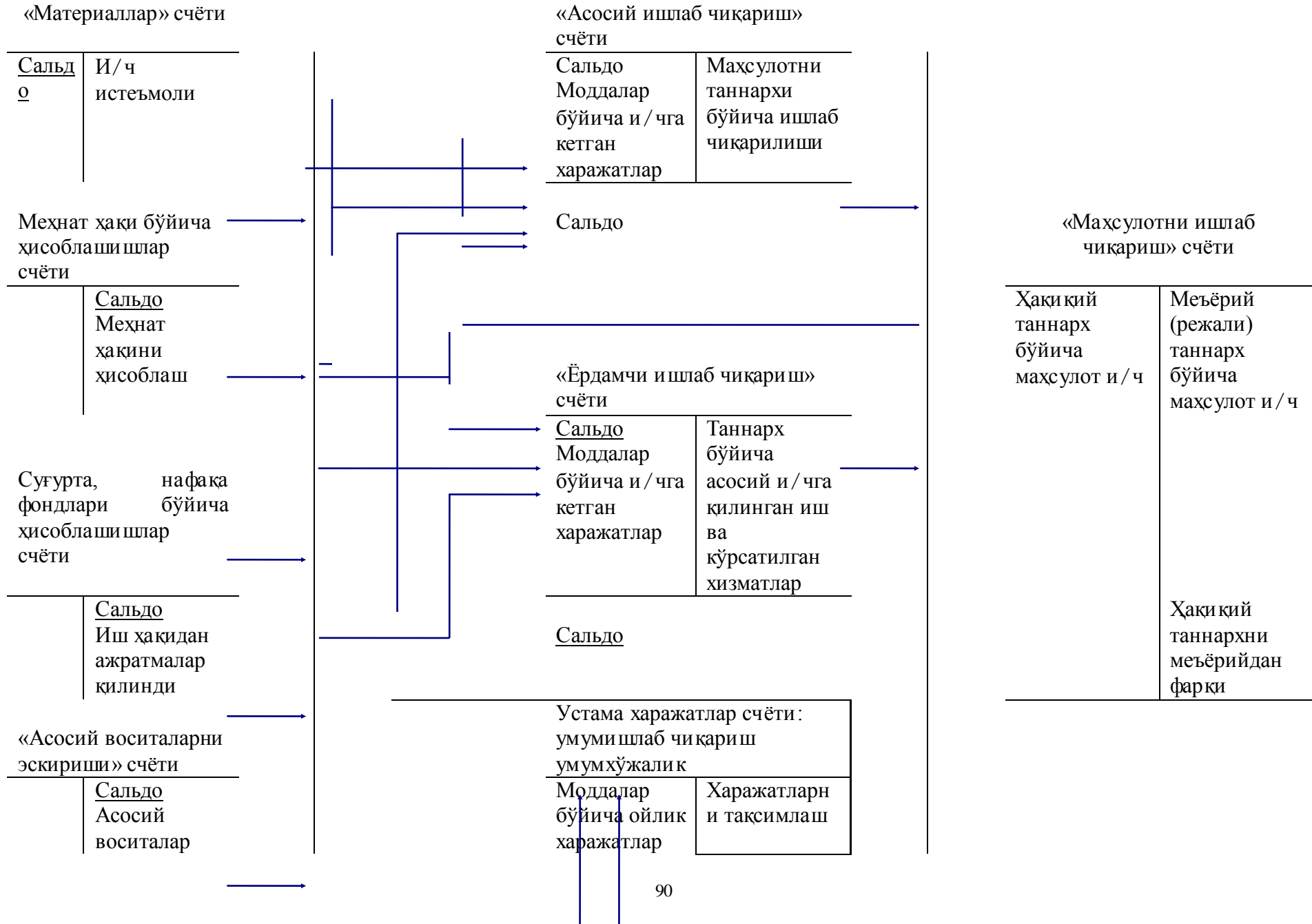
■ идиш ва ўрамаларни тайёрлаш билан боғлиқ ёрдамчи цехлар хизмати; четдан сотиб олинган идишнинг қиймати; идишнинг таъмирланиши ва таркиби бўйича тўловлар; идиш ва ўрамаларнинг қиймати сотиб олувчи томонидан қўшимча тўланмаган ҳолларда улар қийматининг бошқа ташкилот томонидан тўланиши.

■ тайёр маҳсулот омборларини асраш, омборхоналарини, тушириш-ортиш машина ва ускуналарнинг (кранлар, электроқаралар ва бошқалар) эскириши, омбор ишчиларининг меҳнат ҳақлари.

■ маҳсулотларни жўнатиш бекати ёки портларга етказиб бериш, вагонларга, контейнерларга, кемаларга ортиш бўйича транспорт харажатлари; ихтисослашган экспедиция контораларининг хизматларини тўлаш, агар нархи жўнатиш франко-станция белгиланса; агар нархи белгиланган франко-станция бўлса темир йўл тарифи ёки сув фрахти ёки бошқа транспорт харажатларини тўлаш.

Комисион йиғимлар (ажратмалар) улгуржи савдо ёки бошқа даллоллик субъектларга сотув бозори ва сотув ҳажмини кенгайтириш учун тузилган шартномаларга асосан тўланади.

Ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларнинг умумий чизмаси

Жорий маркетинг маълумотини йиғиш ва тарқатишга кетадиган харажатлар - ташқи маълумотни йиғиш бўйича бошқа ташкилотларнинг хизматлари; рақиблар тўғрисида маълумот йиғиш билан банд бўлган дистрибьютор, чакана савдогарлар ва бошқа шахсларга қилинадиган сарфлар; китоб, журнал ва бошқа ихтисослашган матбуотни ўқиш учун, мижозлар, етказиб берувчилар билан суҳбат учун сарфланган вақт (меҳнат ҳақи); муҳим маълумотлар тақдим этганлиги учун моддий рағбатлантириш; махсус бўлимларни асраш.

Маркетинг тадқиқотлари бўйича харажатлар истеъмолчи сабабларининг изланиши, реклама матнлари, рекламанинг самарадорлигини, истеъмолчиларни ахборот билан таъминлаш муаммолари, янги товарга бўлган муносабат, бозорнинг аниқ имкониятлари, сотув каналларини аниқлаш, ишчан фаоллик тенденциясини ўрганиш, узоқ ва қисқа муддатли башорат муомалаларидан иборат.

Реклама бўйича харажатлар- реклама фаолияти учун харажатлар; реклама учун ёнланган шахслар, рекламани чиқариш меъёрини қамраб олган реклама муомаласининг қиймати; аниқ реклама қилувчиларнинг қиймати; сотувни мувофиқлаштирувчи воситаларнинг қиймати- намуналар, қўпонлар, имтиёзли нархлардаги ўровчи нарсалар, ҳисобланган талонлар ва муқофотлар, кўргазмаларни ташкил қилиш. Ярмаркаларда иштирок этиш, касбий учрашувлар, экспозиция, товарларнинг кўргазмаларини ташкил этиш ва уларда иштирок этиш.

Тижорат фаолияти билан боғлиқ бўлган ваколатли харажатлар қуйидагилардан иборат: ўзаро фойдали алоқа ўрнатиш учун тадбирлар ўтказишга келган бошқа корхона ва ташкилотлар (чет эл ташкилотлари ҳам қиради)нинг вакилларини қабул қилиш харажатлари: маданий-кўргазма тадбирларда қатнашиш; музоқара ва маданий дастур тадбири пайтида ошхона хизмати; штатда бўлмаган музоқараларда қатнашган шахслар хизматининг тўловлари; тадбир давомида транспорт билан таъминлаш.

Бошқа харажатларнинг таркибига молиявий-сотув бўлимини асрашга кетган харажатлар қиради- ишчиларнинг меҳнат ҳақи, қўшимчаси билан, хизмат сафари харажатлари, почта, телефон ва бошқа харажатлар; савдо ваколатхоналарини асраш-хизматчиларнинг меҳнат ҳақи, қўшимчаси билан, хоналарнинг ижараси, телефакс ва бошқа сарфлар; махсулотни сертификатлаштириш харажатлари; номоддий активларнинг эскириши- савдо белгилари; маркалар ва шунга ўхшаш бошқа харажатлар.

Бу харажатларнинг туркумланиши ишлаб чиқариш фаолияти бўйича сарфланган харажатларга ўхшаб тавсифланади. Шу билан бир вақтда молиявий-савдо фаолиятининг хусусияти асосий ташхис сифатида қарорлар қабул қилиш ва режалаштириш учун харажатлар туркумини олдинга суради. Бу ҳолда харажатлар **релевант** (ҳисобга олинадиган) ва **норелевантларга** бўлинади. Харажатларнинг бундай бўлиниши баҳо реализацияси, бозор сегментларини тарқатиб юбориш (расформирование), сотиш ҳажмини кўпайтириш ҳақидаги қарорларни қабул қилиш учун зарур.

Релевант молиявий харажатлар қабул қилинадиган қарорларга боғлиқ нақд пул маблағларининг бўлажак ўсишини ифода этади. Эътиборга фақат нақд пул маблағларининг ўсиш ҳаракатлари қабул қилинади.

Амалиёт шуни кўрсатадики, ҳар хил ҳолатларда бир турдаги харажатлар ҳам релевант, ҳам норелевант бўлиши мумкин. Масалан, ортиқча бўлган материаллар сотиб олинди. Бу материаллар ишлатилмайди ёки сотилмайди, шунинг учун қабул қилинадиган қарордан қатъий назар уларнинг қиймати бир хил бўлади, яъни улар норелевант харажатлар ҳисобланади. Бошқа ҳолларда материаллар маълум бир махсулот ишлаб чиқариш учун сотиб олинганда, уларни қиймати, номенклатураси ва бошқалар таҳлил қилинади- материалларга бўлган харажатлар бу ерда релевант ҳисобланади. Моддий харажатлар бу ҳолда қабул қилинадиган қарорларга боғлиқ бўлади.

Демак, релевант харажатларнинг рўйхатини бера олмаймиз, у ҳар бир аниқ ҳолат учун ушбу харажатлар турли хил бўлади. Лекин ҳар бир ҳолатда принципти қўллашимиз

мумкин: релевант харажатлар- бу танланган вариантнинг ечимига кўра ўзгардиган бўлажак харажатлардир.

4-савол бўйича дарс мақсади: Талабаларда хўжалик фаолиятини ташкил қилиш ва юритиш билан боғлиқ харажатлар таркиби ва уларнинг туркумланиши тўғрисида тушунча ҳосил қилдириш

Идентив ўқув мақсадлари:

4.1. Хўжалик фаолиятини ташкил қилиш моҳиятини айтиб бера олади

4.2. Хўжалик фаолиятини юритиш билан боғлиқ харажатлар таркибини изоҳлаб бера олади

4-савол баёни: Хўжалик фаолиятини ташкил қилиш ва юритиш билан боғлиқ харажатларнинг таркиби ва унинг туркумланиши. Хизмат ва бошқарув бўлимларини, таркибий ишлаб чиқариш бўлимларини бошқарув аппаратини маълумотлар билан таъминлаш маълум харажатларнинг вужудга келишига олиб келади. Улар ишлаб чиқариш сарфларидек доимо содир бўлади. Ишлаб чиқаришни бошқариш бўйича харажатлар устамаларга киради ва умуман уларнинг ҳисобида кўрилади. Лекин бошқарув функциясининг хусусияти устама харажатлар ҳисобидан ташкилий фаолият бўйича харажатларни алоҳида чиқаришни талаб қилади.

Пайдо бўлиш жойлари бўйича харажатлар **умумишлаб чиқариш** ва **умумхўжалик** харажатларига бўлинади. Ишлаб чиқариш тавсифига эга бўлган ташкилий фаолиятнинг харажатлари таркибига қуйидагилар киради: ишлаб чиқаришни бошқариш харажатлари; ишлаб чиқаришни тайёрлаш ва ташкил этиш; ишлаб чиқариш бўлимларининг бошқарув аппаратини таъминлаш бўйича харажатлар; иморат, иншоот, ишлаб чиқариш инвентарларининг эскириши; иморат, иншоот, инвентарларни таъмирлашни таъминлаш қиймати; иш шароитларини яхшилашга кетган харажатлар, мутахассисликка йўналтириш ва кадрлар тайёрлашга кетган харажатлар, буюмларни сарфлаш харажатлари ва бошқалар.

Умумхўжалик аҳамиятининг ташкилий фаолияти бўйича харажатлар қуйидагилардан иборат: маъмурий-бошқарув; техник-бошқарув, таъминот-тайёрлов, молиявий-сотув фаолиятини бошқариш бўйича; ташқи субъектлар кўрсатаётган хизматлари учун тўловлар; иморат, иншоот, умумхўжалик аҳамиятидаги инвентарларни (эскиришини кўшган ҳолда), таъминлаш ва таъмирлаш қиймати; ишчи кучига кетган харажатлар- тўплаш, танлаш, ўқитиш, қайта ўқитиш, бошқарувчиларнинг малакасини ошириш; мажбурий тўловлар, солиқлар, тўловлар, ажратмалар, ўрнатилган қонунга мувофиқ фоизлар.

Бундай гуруҳлаштириш сарфларни меъёрлаштириш учун, туркум моддалари бўйича бўлимлар бўйича сметаларни тузиш учун, сметаларнинг бажарилиши бўйича назорат учун зарур ва ҳисоб ва калькуляция объекти бўйича харажатларни тақсимлаш учун ишлатилади. Аммо бу гуруҳлаштириш харажатларнинг мазмунини тўлиқ ёритишни таъминлаб бера олмайди, шунингдек, уларнинг шаклланиши ва иқтисодий мазмунининг жорий назоратини ҳам таъминлаб бера олмайди.

Ташкилий фаолият бўйича харажатлар, субъектнинг узлуксиз ишлаши учун шароит яратишга ҳар бир бўлимнинг таъсир даражаси ҳақидаги маълумотларни шаклланишинг таркибий қисми билан бошқарув ҳисобига киради. Бошқарув тизимининг самарадорлиги бошқарув даражаси бўйича ҳисоб кўрсаткичлари тизими билан ўлчанади ва шунинг учун ташкилий фаолият бўйича харажатлар таркибида қуйидаги гуруҳларни ажратиш тавсия этилади:

- мақсадли функцияларни бажариш билан боғлиқ ташкилий фаолият харажатлари;
- субъектнинг хизматлари ва бўлимларининг ишлашини таъминловчи харажатлар;
- умумташкилий ва умумбошқарув фаолият бўйича харажатлар.

Харажатларнинг берилган гуруҳлаштирилиши субъектнинг фаолиятини бошқариш билан боғлиқ харажатларнинг шаклланиш жараёнини кузатишга имкон беради. Ундан ташқари, харажатларни субъектнинг хизматлари ва бўлимлари бўйича

умумлаштириш ҳар бир маъмурий бўлинманинг субъект бошқаруви тизимининг самарадорлигига таъсири даражасини аниқлайди. Шунда бошқарув меҳнатининг самарадорлиги бошқарув фаолияти харажатларининг пасайишини эмас, бошқарув учун тўлиқ маълумот тизимини тузишда бу сарфлар бошқарувчиларнинг талабини қанчалик қондираётганлигини тавсифлайди.

Бошқарувнинг ҳамма хизматлари ва ҳар бир алоҳида бўлимлари ўз ишларини субъект олдида турган масалаларни ечишга қаратадилар: ишлаб чиқариш ва маҳсулот реализацияси ҳажмини кўпайтириш, унинг сифати, даромаднинг ўсиши ва ишлаб чиқариш рентабеллигини оширишни яхшилаш, субъект ишчиларининг ижтимоий шароитини яхшилашни таъминлаш. Шу боисдан йўналишлар ичида моддаларга бўлинган йўналишлар бўйича ташкилий фаолият харажатларининг туркумини мақсадга мувофиқ десак бўлади. Кўриладиган туркумлашнинг асосий белгиси фаолиятнинг ҳамма турлари ёки бошқарув функциялари бўлиши керак: маъмурий-бошқарув, техник бошқарув бўйича, ишлаб чиқаришни бошқариш бўйича, моддий-техник таъминот бўйича, маркетинг ва маҳсулот сотиш бўйича, мажбурий солиқлар, йиғимлар ва ажратмалар, банк ссудасидан фойдаланганлик учун фоизлар ва бошқа харажатлар.

Сарф йўналиши бўйича харажатларни гуруҳлаштириш сарфларнинг мазмунини ва субъект ташкилий структурасининг асосларини кўрсатади. Умуман, харажатларни йўналиши бўйича гуруҳлаштириш харажатларни камайтириш имкониятларини топиш (кидириш) учун қўлланилади.

Ҳисоб ва калькуляция объектига нисбатан ташкилий фаолият бўйича харажатлар эгри ҳисобланади, ишлаб чиқариш ҳажмига нисбатан эса- доимий (маълум қисми-шартли-доимий) ҳисобланади. Сарфлар маълумотларини тақсимлаш услуги бўйича ва устама сарфлар таркибида амалга оширилади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонун.Т.1996 й.
2. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодекси.-Т.1997 й.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Қонуни.-Т.2000 й.
4. 1999 йил 5 февралда Вазирлар Мақамасининг 54-сон қарори билан қабул қилинган «Маҳсулот (иш,хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларини шакллантириш таркиби тўғрисида»ги Низом.
5. Ўзбекистон Республикасининг Бухгалтерия ҳисоби миллий стандартлари(№.№.1-22).-Т.1998-2004 й.
6. Бобожонов О. Жуманиёзов К. Молиявий ҳисоб.-Т. «Молия».2002 й.
7. Бобожонов О. Жуманиёзов К. Бошқарув ҳисоби.-Т. «Адабиёт жамғармаси».2005 й.
8. Бобожонов О. Жуманиёзов К. Молиявий ҳисоб бўйича амалий машғулотлар.-Т. «Адабиёт жамғармаси».2004 й.
9. Друри К. Введение в управленческий и производственный учет.-«Финанстатинформ».2003 г.
10. Кандраков И. Бухгалтерский учет.-М. «ИНФРА» 2004 г.
11. Карпова Т.П. Управленческий учет.-М. «Финансы и статистика».2000 г.
12. Пардаев А. Бошқарув ҳисоби. –Т Академия. 2002 г.

Интернет маълумотлари:

1. [http:// www. apb.ord.uk](http://www.apb.ord.uk) (Auditing Practices Doard)
2. [http:// www. nao.gov.uk](http://www.nao.gov.uk) (UK National Audit Office)
3. [http:// www. iia.ord.uk.](http://www.iaa.ord.uk)(The Institute of Internal Auditors – United Kingdom)
4. [http:// www. iasc.ord.uk.](http://www.iasc.ord.uk) (International Accounting Standarts Committce)

5. [http:// www.aicpa.org / index.htm](http://www.aicpa.org/index.htm) (American Institute of Certified Public Accountants)
6. sismoilov.rambler.ru
7. www.uza/us/apb/

4-МАВЗУ. БОШҚАРУВ ТИЗИМИДА ХАРАЖАТЛАРНИ БАҲОЛАШ

Ажратилган вақт – 4 соат

Асосий саволлар

1. Бошқарув ҳисоби тизимида харажатларни баҳолаш усуллари
2. Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг таннархини калькуляция қилиш ва баҳолаш учун харажатларни туркумлаш
3. Бошқарув қарорларини қабул қилиш ва бизнес-режа тузиш учун ишлаб чиқариш харажатларини туркумлаштириш
4. Фаолиятни назорат қилиш ва уни тартибга солиш мақсадида харажатларни умумлаштириш
5. Маҳсулотнинг таннархини бошқариш мақсадига жавоб берадиган харажатларнинг ҳисоби ва калькуляция объектлари

Мавзуга оид таянч тушунча ва иборалар:

Мавзуда кўриб чиқиладиган муаммолар:

1.

1-савол бўйича дарс мақсади: Талабаларда бошқарув ҳисоби тизимида харажатларни баҳолаш усуллари тўғрисида тушунча ҳосил қилдириш

Идентив ўқув мақсадлари:

1.1. Бошқарув ҳисоби тизими тўғрисида тушунча бера олади

1.2. Бошқарув ҳисоби тизимида харажатларни баҳолаш усуллари хусусиятларини изоҳлаб бера олади

1- савол баёни: Бошқарув ҳисоби тизимида харажатларни баҳолаш усуллари.

Ишлаб чиқариш фаолиятига сарфланган харажатлар- бу бошқарув ҳисобида кўп қўлланиладиган атама-тушунча бўлиб лекин у бир хил тушунчага эга эмас. Чунки ишлаб чиқариш фаолиятида қандай сарфлар кўзда тутилган ва уларнинг ҳажми аниқ эмас. Шунинг учун ҳам "харажатлар" тушунчасини қўшимча тасниф қилиш зарурияти туғилади. Ушбу тушунчани моҳияти қўйилган мақсаддан, ушбу маълумотлар бўйича фойдаланувчиларнинг талаби ва бухгалтер томонидан фойдаланилаётган харажатларни умумлаштириш модулидан келиб чиққан ҳолда таснифланади.

Таннарх (харажатларнинг йиғиндиси)ни тўлиқроқ тасниф қилиш учун уни қуйидаги учта нуқтаи назардан кўриб чиқамиз: биринчидан, харажатлар ресурслардан фойдаланиш билан бегиланади; иккинчидан, харажатлар пул кўрсаткичларида акс эттирилади ва фойдаланилган ресурсларнинг миқдорини ўзида акс эттиради; учинчидан эса, харажатлар маҳсулот ишлаб чиқариш у ёки бу бўлинманинг фаолияти ва бошқа фаолиятлари учун сарфланиши мақсади бўйича таққосланади. Ушбу талаблардан келиб чиққан ҳолда таннарх (харажатларнинг йиғиндиси) бу пул кўринишидаги аниқ мақсадлар учун фойдаланилган моддий ресурсларнинг ҳажмини акс эттирадиган миқдор кўрсаткичидир.

Субъектнинг менеджери томонидан белгиланган фаолият тури, маҳсулот ишлаб чиқариш бўлими ёки вазифаларини бажаришда сарфланган харажатларни олиб борадиган объектлар харажатларни ҳисобга оладиган объектлар деб юритилади. Ушбу харажатларни ҳисобга олиш объектининг чегараси ҳар хил бўлиши мумкин. Ушбу чегара бошқариш мақсади ва маълумотлардан фойдаланувчиларнинг талабларидан келиб чиққан ҳолда белгиланади. Айрим олинган харажатларни ҳисобга олиш объектининг хусусиятини харажатларни баҳолаш усули ва ишлаб чиқариш учун сарфланган харажатларни ҳисобга олиш тизимининг турлари билан белгиланади.

"Таннархнинг фарқлари" турли маҳсулотларни инобатга олган ҳолда қуйидаги таннархларнинг учта турида:

а) субъект ишлаб чиқарган маҳсулотнинг баҳосини ўрнатиш ва ўртача шароитда тезкор қарорларни қабул қилиш учун тўлиқ ишлаб чиқариш таннархи;

в) ўзига хос шароитларда етиштирилган маҳсулотнинг баҳосини белгилаш ва тезкор қарорларни қабул қилиш учун зарур бўлган тўғри харажатлар бўйича маҳсулотларнинг таннархини ҳисоблаш (директ-костинг);

с) режалаштириш жараёни ва масъул ижрочиларнинг фаолиятини назорат қилиш учун фойдаланиладиган жавобгарлик марказлари бўйича маҳсулот таннархини ҳисоблаш турларида ўзининг аксини топган.

Тўлиқ таннарх (абзорпшн костинг) тегишли маҳсулотни ишлаб чиқариш учун сарфланган жамики харажатлардан ташкил топган. Ушбу харажатлар харажатларни ҳисобга олувчи объектларга сарфланган тўғри харажатлар ва ушбу объектга олиб бориладиган эгри харажатларнинг тегишли улушидан ташкил топган. Ушбу эгри (билвосита) харажатлар икки боқичда- жавобгарлик марказлари ва тайёр маҳсулотларга олдиндан танланган асослар ва ҳисобланган коэффицентларга асосланган ҳолда тақсимланади.

Ушбу тақсимот ишлаб чиқаришнинг ҳажми ва унинг тугалланган ва тугалланмаган қисмига бўлиниб амалга оширилади.

Икки хил тақсимот ва тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг ҳажми ва уни баҳолаш билан боғлиқ харажатларни шартли ҳисоблаш таннархи нотўғри ҳисоблашга олиб келади.

Ушбу тартибда харажатларни баҳолаш ҳозирги даврда қарорларни тўғри қабул қилишга ва сарфларнинг устидан назорат қилишга ёрдам бермайди. Чунки тўлиқ таннарх сарфларни баҳолаш учун ишлатиладиган асосий кўрсаткичдир.

Тўлиқ таннарх бўйича баҳолаш тизимини такомиллаштириш муқобил харажатларнинг миқдорини баҳолаш тартибидир. Ушбу усулнинг фарқли томонлари муқобил баҳоларнинг фойдаланиши (йил давомида қўлланилган ўртача ва ўзгармас баҳолар) ҳисобланади.

Чунки ушбу ўртача ва ўзгармас баҳолар маҳсулот таннархининг асосини ташкил қиладиган хом-ашё ва материаллар, технологик ёқилғи, энергия ва қуйидаги тартибда ҳисобланган билвосита харажатларнинг режадаги барқарор даражаси бўлган билвосита харажатларнинг режадаги йиллик суммаси ва ишлаб чиқаришнинг режадаги ҳажми (машина соатдаги) билан чамбарчас боғлиқ бўлади.

Субъектдаги мавжуд ишлаб чиқариш кувватлари ушбу тизимнинг асоси ҳисобланади. Ушбу биз ёритаётган тизимнинг ўзига хос камчиликлари ва афзалликлари мавжуд бўлиб улар қуйидаги кўринишларда бўлади:

а) доимий ва ўзгарувчан харажатлар фарқининг инкор қилиниши;

в) маҳсулот бирлигининг тўлиқ таннархини ҳисоблашда туғиладиган кийинчиликлар;

с) ойлик ишлаб чиқариладиган маҳсулот ҳажмининг ўзгаришини ҳисобга олмайдиган сарфланган харажатларни баҳолаш учун ўртача маълумотдан фойдаланиш.

Ушбу ҳолатлардан келиб чиққан ҳолда субъектнинг хўжалик фаолияти жараёнида айрим ҳолатлар содир бўлганда ушбу тизим ҳар бир маҳсулот учун сарфланган харажатларнинг устидан назорат ўрнатиш имкониятини ярата олмайди.

Тегишли тасдиқланган ва ўрнатилган меъёрларга асосан рўёбга чиқадиган сарфларни баҳолаш меъёрий сарфлар тизими дейилади. Ушбу тизимни тадбиқ қилишнинг бошланғич босқичида тегишли сарфларни баҳолаш учун улар аввало тўғри (бевосита) ва эгри (билвосита), ўзгармас (доимий) ва ўзгарувчан харажатларга бўлинар эди. Ушбу баҳолаш тизими стандарт-кост усули деб юритилади. Ушбу тартибда харажатларнинг ҳисоби юритилганда ҳақиқатда ишлаб чиқариш жараёнида аниқланган фарқлар меъёрдан бевосита ортиқча сарф ва баҳонинг ўзгариши деб баҳоланар эди.

Меъёрлаштирилган харажатлар технология картасига асосан режалаштирилган харажатларнинг даражаси ҳисобланади. Ҳозирги даврдаги харажатларни баҳолаш усули тўғри сарфлар учун стандартлар (меъёрлар)ни ва эгри (билвосита) харажатлар учун эса смета (бюджет)ни назарда тутлади.

Ушбу тизимнинг имкониятлари кенгайтирилса кутилаётган меъерий харажатларнинг ҳақиқатдан мавжуд ишлаб чиқариш қувватига таққослаш усули билан уларни баҳолаш имкониятини яратади. Шу билан бир вақтда билвосита сарфларнинг ўзи доимий ва ўзгарувчан қисмлардан ташкил топган. Натижада ушбу билвосита (эгри) харажатларни ҳақиқатдаги ишлаб чиқариш ҳажмига таққослаб ҳисоблаш имкониятини яратади.

Ушбу меъёрлашга асосан харажатларни баҳолаш тизими субъектнинг ресурслардан фойдаланиш даражасини ёритади ва бошқарув қарорларини қабул қилишни энгиллаштиради.

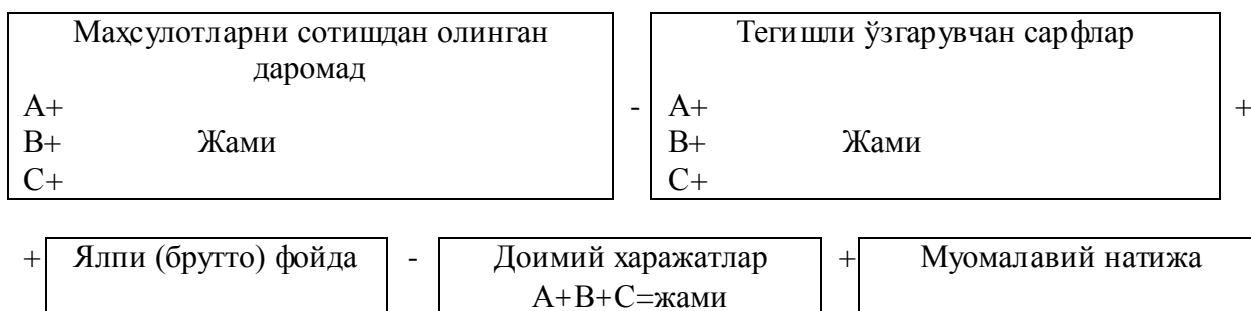
Қисман харажатлар бўйича таннархни баҳолаш тартиби сарфланган тўғри харажатларни қоплаш учун мўлжалланган. Ушбу тизимнинг моҳияти қуйидагича- тўғри сарфлар тайёр маҳсулотнинг таннархига қўшилади ва эгри харажатлар эса тегишли даврнинг ушбу харажатлар қайси даврда сарфланган бўлса ўша даврнинг ялпи фойдаси ҳисобидан қопланади. Агарда сотилган тайёр маҳсулотдан олинган даромад суммасидан ушбу маҳсулотларга сарфланган ўзгарувчан харажатлар чегирилса қолган сумма ялпи фойда дейилади.

Ҳар бир тегишли маҳсулотдан олинган ялпи (брутто) фойдани йиғиб ушбу маҳсулотларга тегишли доимий харажатларни қоплайдиган умумий суммани яратамиз. Ушбу яратилган ялпи (брутто) фойдани йиғиб шу маҳсулотларга тегишли доимий харажатларни қоплайдиган умумий суммани ҳосил қиламиз. Ушбу яратилган ялпи (брутто) фойда суммасидан доимий харажатларнинг суммаси чегирилса ишлаб чиқаришнинг соф натижаси аниқланади.

Ушбу усулда доимий харажатларнинг суммаси тайёр маҳсулотларнинг таннархига ва тугалланмаган ишлаб чиқариш қийматига қўшилмайди ва олинган ялпи фойда суммасини камайтиради.

Ушбу тартиб, ўзгарувчан сарфларга асосан маҳсулотнинг танархини ҳисоблаш усули қўлланилганда тайёр маҳсулотнинг таннархига фақат ўзгарувчан харажатлар қўшилади. Чунки ушбу харажатлар ишлаб чиқаришнинг ҳажмига тўғри нисбатда ўзгаради.

Муомалаларнинг натижаларини ҳисоблаш тартиби

Хўжаликни юритишнинг айрим ўзига хос ҳолатларида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг таннархини ҳисоблаш учун дифференцияланган харажатларни қўллашга олиб келади. Дифференцияланган харажатларга аниқ шароитларнинг ўзгариши натижасига тўлиқ боғлиқ харажатлар киради. Яъни, ишчи кучи қийматининг ўзгариши, товар-моддий захиралар қийматининг ўзгариши, электр энергиясининг қиймати ва хоказолар. Ушбу дифференцияланган харажатлар доимо аниқ шароит ва ҳолатдан келиб чиқади ва ушбу даврда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг таннархига қўшилади. Ушбу

харажатларнинг таркибига фақат шу шароитнинг таъсири натижасида содир бўлган харажатлар киртилади ва унинг тегишли моддалари ушбу муомалаларни ва ҳолатларни тўлиқ ёритиши лозим.

Ушбу дифференцияланган харажатлар келгуси даврларга олиб борилади. Чунки бу харажатлар у ёки бу усулни қўллаганда содир бўлиш жараёни ва уларнинг ҳажмини акс эттиради.

Шундай харажатлар ҳисоблашнинг янги усуллари ёки альтернатив вариантларни ишлаб чиқиш ва қўллаш жараёнларида ҳам қўлланилади.

Мисол: Субъект ўзининг ишлаб чиқараётган маҳсулотига (телевизор) зарур детални (ТКУ) ўзида ишлаб чиқараётган эди, энди эса ушбу детал (ТКУ)ни мол етказиб берувчидан сотиб олиш вариантыни кўриб чиқмоқда. Демак, у ушбу детални сотиб олиши (альтернатив вариант) мумкин.

Ушбу қарорни қабул қилиш жараёнида тегишли детални тайёрлашда содир бўладиган ва ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқ бўлмаган харажатлар, яъни сотиш билан боғлиқ ва маъмуриятни асраш харажатлари инобатга олинмайди. Фақатгина ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқ ўзгарувчан харажатлар ва ишлаб чиқаришнинг устама харажатларигина инобатга олинади.

Мол етказиб берувчи ушбу детал (ТКУ)ни 15000 сўмга тайёрлаб беришни таклиф қилмоқда. Ўзимиз ишлаб чиқараётган шундай деталнинг умумий таннархи 17500 сўм. Ушбу қарорни қабул қилиш (сотиб олиш ёки ўзимиз ишлаб чиқариш) учун қуйидаги ҳисоб ишларини амалга оширамиз.

Дифференцияланган харажатларнинг ҳисоби

Харажатлар/Усуллар	Ўзимиз ишлаб чиқарганда	Сотиб олганда	Фарқи	
			-	+
1. Моддий сарфлар	7300	-	7300	-
2. Сотиб олинган деталлар	-	15000	-	15000
Мехнат сарфлари	2400	-	2400	-
Электр энергияси	1500	-	1500	-
Бошқа тўғри сарфлар	1800	-	1800	-
Жами	13000	15000	13000	15000

Ушбу ҳисобдан маълум бўлдики агарда субъект ушбу детални (ТКУ) сотиб олса харажатлар, яъни телевизорнинг таннархи 2000 сўмга ошган бўлар эди. Демак, субъектнинг раҳбарияти сотиб олиш тўғрисидаги қарорни қабул қилмайди.

Жавобгарлик марказлари бўйича таннархни ҳисоблаш тартиби масъул ижрочи шахсларнинг фаолиятини режалашпириш ва назорат қилиш учун қўлланилади. Ушбу марказларнинг менеджерлари учун ўзи бошқараётган бўлимлардаги ҳақиқий сарфланган харажатлар ва келгусида режалашпириш учун сарфланадиган харажатлар тўғрисида маълумотлар жуда ҳам зарур. Бу ҳолат режа бўйича ва ҳақиқатда содир бўлган харажатлар тўғрисида доимий маълумотларнинг оқимини назарда тутади.

Ушбу усул бўйича фаолиятни баҳолаш объекти жавобгарлик маркази ҳисобланади, яъни шу усулда ишлаб чиқарилган маҳсулот, иш ва хизмат эътиборга олинмайди. Менеджер (иш бошқарувчи)нинг фаолиятдан келиб чиққан ҳолда сарфланган харажатлар ҳар хил нуктаи назардан ўлчанади:

- ушбу харажат моддасининг рўёбга чиқиши- жавобгарлик марказини таснифлайди;

- ушбу харажатларнинг нима мақсадда рўёбга чиқиши- жавобгарлик марказининг бажараётган дастурини таснифлайди;

- ресурсларнинг қайси туридан фойдаланилиши- жавобгарлик марказлари бўйича харажатларнинг элементларини таснифлайди.

Агарда бошқарув тизими томонидан жавобгарлик маркази бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархининг миқдори ўлчанмай фақатгина сарфланган харажатларни ҳисоблаш билан чегараланса бундай жавобгарлик маркази харажатлар маркази деб юритилади. Кўпчилик ҳолларда харажат марказлари ўзининг сарфлаган харажатларини тасдиқланган меъёрий таннарх ҳажмида баҳолайдилар. Ушбу ҳолатлардан кўрилган натижалар ҳақиқий сарфланган харажатлар билан меъёрий харажатларнинг ўртасидаги фарқдан келиб чиқади.

Жавобгарлик маркази бўйича харажатларни баҳолаш тизими тегишли субъект учун дастурлар ишлаб чиқиш ва харажатларнинг бюджетини тузиш учун зарурдир. Ушбу дастурни ишлаб чиқиш жараёни ўз ичига узоқ муддатли режаларни ишлаб чиқиш босқичларидан иборат. Бюджетни ишлаб чиқиш жараёни эса асосан хўжалик юритувчи субъектнинг кейинги фаолиятини (асосан 1 йиллик) режалаштириш жараёнини ўз ичига олади. Дастурларни тузиш ва бюджетларни ишлаб чиқиш кейинги параграфларда кенг кўриб чиқилади.

2-савол бўйича дарс мақсади: Талабаларда ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархини калькуляция қилиш ва баҳолаш учун харажатларни туркумлаш тўғрисида тушунча ҳосил қилдириш

Идентив ўқув мақсадлари:

2.1. Ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархини калькуляция қилиш моҳиятини тушунтириб бера олади

2.2. Ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархини баҳолаш учун харажатларни туркумлаш хусусиятларини изоҳлаб бера олади

2- савол баёни: **Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг таннархини калькуляция қилиш ва баҳолаш учун харажатларни туркумлаш.** Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектлар бозорнинг талаб ва тақлифларидан келиб чиққан ҳолда ўзининг фаолиятини режалаштириши ва зарур қарорларни қабул қилиши лозим. Ушбу шароитдан келиб чиққан ҳолда тегишли субъектлар "Маҳсулот (иш, хизмат)ни ишлаб чиқариш ва уни сотиш харажатларининг таркиби ва молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»да (Вазирлар маҳкамаси томонидан 1999 йил 5 феврал куни тасдиқланган) кўрсатилган харажатларнинг элементлари ва солиққа тортиш жараёнида ҳисобга олинмаган фойдани ҳисобга олиш билан чегараланиб қолиши мумкин эмас. Давр талабига асосан субъектнинг технология жараёни ва ташкилий фаолиятини ҳимоя қилиш «коммерция сири»ни сақлаш нуқтаи назаридан бухгалтерия бўлимининг ишини қайтадан ташкил қилишни ва молиявий бухгалтерия гуруҳидан маҳсулотни ишлаб чиқариш ва унинг сарфларини ҳисобга олувчи шахс-ҳодимларни ажратиб чиқаришни тақозо қилади. Чунки ишлаб чиқариш-бошқарув ҳисобининг асосий ва муҳим босқичи бу сарфланган харажатларни танлашдан ва қайси бир тизимнинг қўлланишидан қатъий назар харажатларни гуруҳлаштириш қуйида келтирилган шартлардан келиб чиққан ҳолда амалга оширилиши лозим. Қоида бўйича калькуляция моддаларининг турлари харажатларни туркумлаштириш шарти ва тартибига мос келиши лозим.

Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари, Ўзбекистонда қўлланилаётган миллий стандартлар ва «Харажатларнинг таркиби тўғрисидаги Низом»га асосан сарфланган харажатлар қуйида белгиларига асосан ва тартибда гуруҳлаштирилади.

1. Харажатларнинг таркиби ва йўналиши бўйича асосий ва устама харажатларга бўлиниши калькуляция моддаларининг қисқартирилган номларини ўз ичига олади ва субъект бошқарув маъмуриятининг асосий эътиборини ушбу гуруҳ харажатларига қаратишга имконият яратади;

а) асосий харажатларга ишлаб чиқаришнинг технология жараёни билан бевосита боғлиқ бўлган хом-ашё ва материаллар сарфи, асосий ишлаб чиқариш билан банд бўлган ходимларга меҳнат ҳақи ҳисоблаш, машина ва ускуналарни асраш ва улардан фойдаланиш сарфлари ва шунга ўхшаш сарфлар киради.

б) устама харажатларга эса ишлаб чиқаришга хизмат қилиш ва уни бошқариш, субъектнинг фаолиятига хизмат қилиш ва уни бошқариш харажатлари киради. Бошқарув хисобининг амалиётида ушбу устама харажатларнинг таркибига уларни хисобга олиш ва ажратишнинг турларига олиб бориш имкониятидан келиб чиққан ҳолда кўпгина харажатларни қўшиб юборадилар. Ушбу харажатларга асосан бир нечта иқтисодий таркиби бўйича бир хил бўлмаган элементлардан ташкил топган комплекс харажатлар киради. Яъни, умумцеҳ харажатлари, маъмурий-бошқарув ва маҳсулотларни сотиш билан боғлиқ харажатлар.

2. Ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг айрим турларига қўшиш усули бўйича харажатлар тўғри (бевосита) ва эгри (билвосита) харажатларга бўлинади:

а) тўғри (бевосита) харажатларга маҳсулотларнинг айрим турларини ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган ва дастлабки ҳужжатларга асосан йиғма қайдномада тўлғазилиб ушбу маҳсулотларнинг таннархига тўғри (бевосита), яъни баъзи белгиларига асосан тақсимланмай қўшиладиган харажатлар киради. Масалан, хом-ашё ва материалларнинг қиймати, меҳнат ҳақи, бир хил маҳсулот ишлаб чиқарилса ёки буюртма бажарилса технологик ёқилғи харажатлари ва шунга ўхшашлар.

б) эгри (билвосита) харажатларга эса бир неча турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатлар киради, улар ҳам дастлабки ҳужжатларга асосан йиғма қайдномаларда хисобга олинади. Лекин ушбу харажатлар айрим маҳсулотларнинг турига тақсимлаш усулини (даража, улуш, фоиз, коэффицентлар қўлланилиб) қўллаган ҳолда бўлинади. Масалан, ижара суммаси, энергия, ёқилғи сарфлари, машина ва ускуналарни асраш ва ундан фойдаланиш, умумишлаб чиқариш харажатлари бунга мисол бўлади.

Харажатларни тўғри ва эгрига бўлиш ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларни тўлиқ ва қисман хисобга олиш тизимини қўллашда зарур. Асосий харажатлар кўп ҳолларда тўғри (бевосита) ва эгри (билвосита) харажатлардан ташкил топган. Лекин уларни чуқур ўрганганда фарқини ажратиш мумкин.

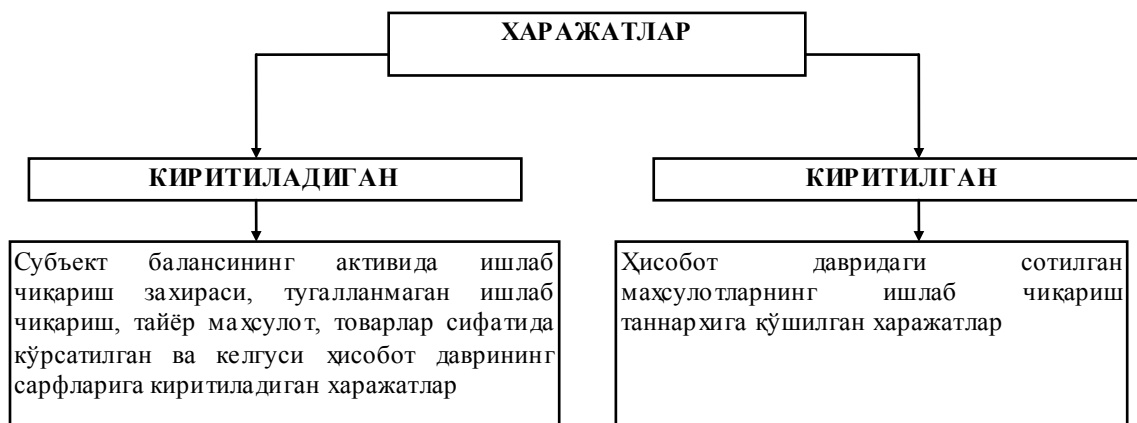
3. Ҳозирги даврнинг талабидан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотларнинг таннархини калькуляция қилиш ва уни баҳолашда харажатларни маҳсулот таннархига киритиладиган ва киритилган харажатларга бўлиб гуруҳлаш муҳим аҳамиятга эгадир. Чунки киритилган харажатлар ушбу маҳсулотнинг ҳақиқий таннархини ташкил қилади.

а) киритиладиган харажатларга келгусида даромад келтирилиши кутилаётган сотиб олинган ва субъектнинг ихтиёрида мавжуд бўлган моддий ресурслар киради. Масалан, субъектнинг ва унинг бўлинмаларининг омборида турган моддий қийматликлар. Улар субъектнинг балансида товар-моддий захиралари бўлимида кўрсатилади;

б) киритилган харажатларга эса ушбу маҳсулотни ишлаб чиқариш учун сарфланган ва ҳозирги даврда даромад келтириш учун ишлатилган ва келгусида даромад келтира олмайдиган товар-моддий захираларининг қийматидир. Масалан, ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг таннархига қўшилган товар-моддий захираларининг қиймати.

Ушбу гуруҳлаш субъектнинг олган фойдасини хисоблаш ва мавжуд активини жорий баҳолашда муҳим ўрин тутади.

Харажатларни маҳсулот таннархига киритиладиган ва киритилган гуруҳларга бўлиш

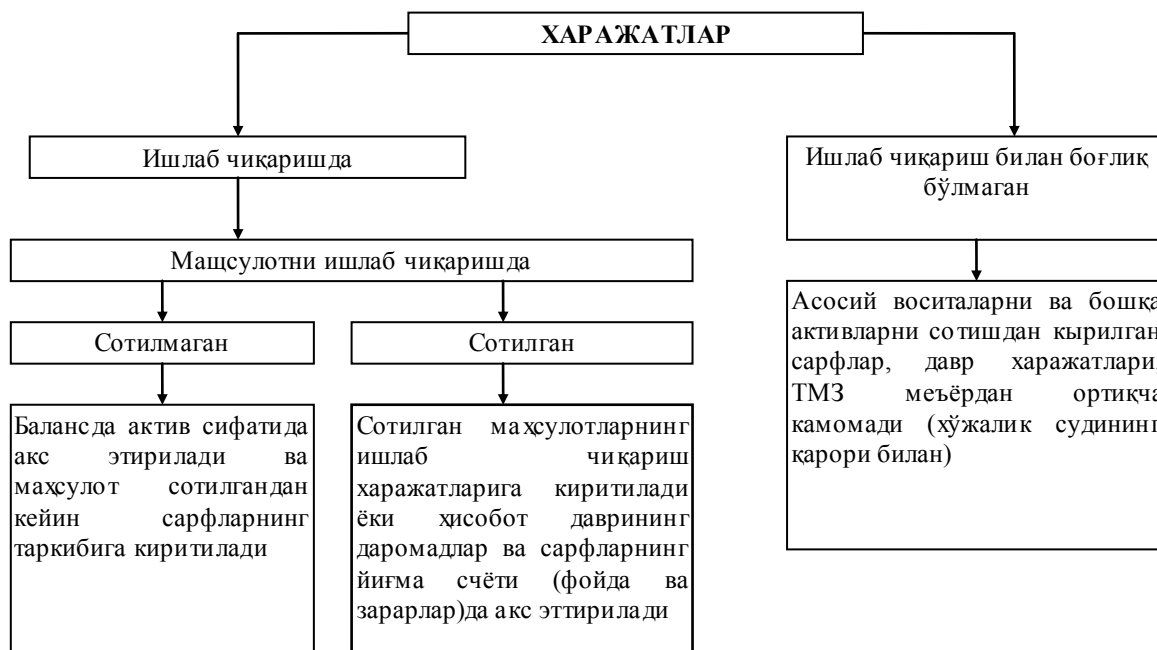

Хўжалик юритувчи субъектларнинг сарфлаган харажатлари хилма-хил фаолиятига- ишлаб чиқариш, муомалавий, молиявий, маъмурий фаолиятига тўғри келади. Шунинг учун ушбу харажатларни маҳсулот таннархига қўшиш нуқтаи назаридан ва ҳисобот даврида сарфлаган харажатлар бўйича туркумлаш зарурияти келиб чиқади. Демак, ушбу нуқтаи назардан жами харажатлар ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқаришдан ташқари харажатларга бўлинади:

а) ҳисобот давридаги сарфланган харажатларнинг таркибига товар-моддий захиралари ҳисобланган тайёр маҳсулотлар, тугалланмаган ишлаб чиқаришни баҳолашда ҳисобга олинмаган харажатлар киради. Чунки ушбу харажатлар ўларнинг содир бўлиш даврига киритилган харажатлар сифатида қаралади. Чунки ушбу маҳсулотнинг таннархига фақат сотиш вақтигача ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ва тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг таннархига ушбу сарфланган харажатлар тайёрланган маҳсулотлар ва тугалланмаган ишлаб чиқаришга тўлиқ қўшилади;

б) шу билан бир вақтда ҳисобот даврида сарфланган харажатларнинг бир қисми (ноишлаб чиқариш харажатлари) субъектнинг олган даромадлари билан қопланади, яъни олинадиган ҳақиқий фойдани муқобиллаштириб туради. Ушбу харажатлар- сарфлар ишлаб чиқарилган у ёки бу маҳсулотнинг таннархига қўшилмайди ва унинг қийматини ташкил қилмайди. Масалан, товар-моддий қийматликларнинг камомади (агарда ушбу товар-моддий қийматликларнинг камомад суммасини қонунга мувофиқ хўжалик суди томонидан қоплаш учун рад қарори олинса субъектнинг даромадидан қопланади), асосий воситалар ва бошқа активларни сотишдан кўрилган зарарлар ва ҳоказо.

Харажатларни ишлаб чиқаришга боғлиқлиги бўйича гуруҳлаш

Ишлаб чиқаришдан ташқари харажатларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, ушбу сарфлар амалга оширилганда маҳсулотни ишлаб чиқаришда қатнашмайди ва уларнинг вақтинча ҳисобга олиниши ва ҳисобдан чиқарилиши мавжуд. Юқорида келтирилган чизмадан кўриниб турибдики, ҳисобот давридаги харажатлар ва маҳсулотнинг таннархига қўшиладиган харажатларнинг бир-биридан фарқи бу уларни қайд қилиш ва молиявий натижаларга олиб бориш вақти билан ажралиб туради.

Ушбу туркумлашни чуқур ўрганишдан асосий мақсад тегишли ва зарур маълумотларни асосан иккита йўналиш бўйича йиғишдир:

а) айрим олган маҳсулот бўйича- товар-моддий захираларининг қийматини баҳолаш учун;

б) жавобгарлик марказлари бўйича- харажатларнинг даражаси (ҳажми) устидан назорат қилиш учун.

Шундай қилиб, харажатларни жамғариш тизими икки босқичдан ташкил топган:

■ биринчи босқичда, сарфланган харажатлар жавобгарлик маркази бўйича йиғилади;

■ иккинчи босқичда эса, ушбу йиғилган харажатлар жавобгарлик марказларида ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг турлари бўйича тақсимланади. Амалиётда ушбу босқич маҳсулот таннархини калькуляция қилиш деб юритилади.

Ҳар бир жавобгарлик маркази ўзининг калькуляция бирлигига эга. Маҳсулот бирлигининг таннарх кўрсаткичи эса товар-моддий захираларини баҳолаш, айрим ҳолларда истикболини режалаштириш ва бошқарув қарорларини қабул қилишда фойдаланилади. Юқорида таъкидлаганимиздек ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг таннархига хом-ашё, материал, меҳнат ҳақи ва ишлаб чиқаришнинг устама харажатлари қўшилади.

3-савол бўйича дарс мақсади: Талабаларда бошқарув қарорларини қабул қилиш ва бизнес-режа тузиш учун ишлаб чиқариш харажатларини туркумлаш тўғрисида тушунча ҳосил қилдириш

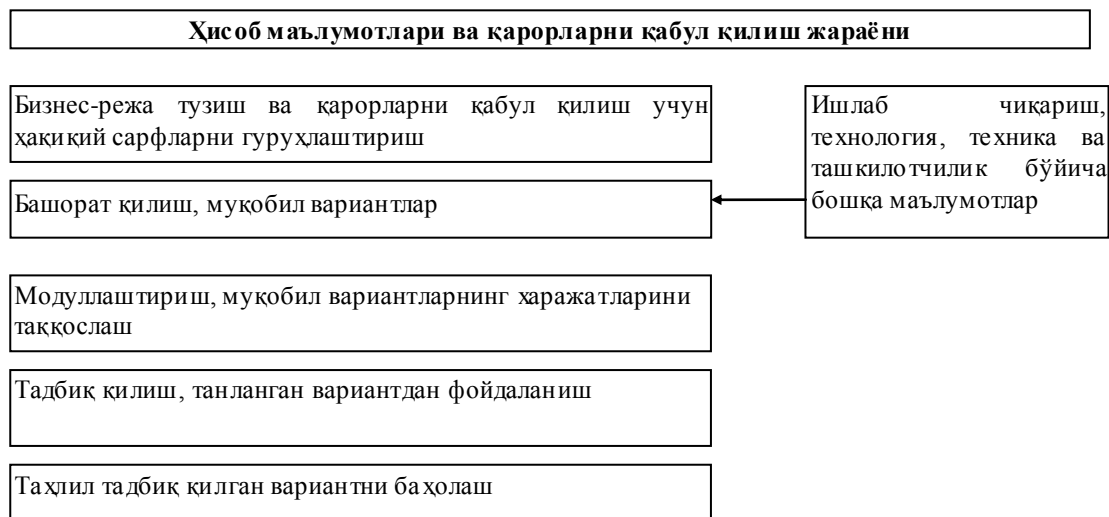
Идентив ўқув мақсадлари:

3.1. Бошқарув қарорлари ва унинг моҳиятини тушунтириб бера олади

3.2. Бошқарув қарорларини қабул қилиш ва харажатларни туркумлаш хусусиятларини изоҳлаб бера олади

3- савол баёни: Бошқарув қарорларини қабул қилиш ва бизнес-режа тузиш учун ишлаб чиқариш харажатларини туркумлаштириш. Хўжалик юритувчи субъектнинг фаолияти юзасидан қарорлар қабул қилиш ва бизнес-режаларни тузиш учун

унга таъллуқли харажатлар бўйича маълумотларни йиғиш зарур. Қарорларни қабул қилиш жараёни маълумотларга бўлган талабни шакллантиради ва бошқарув ҳисоби усулининг элементларидан (харажатларни умумлаштириш ва гуруҳлаштириш, башорат қилиш, модуллаштириш, тадбиқ қилиш ва таҳлил қилиш) фойдаланиш тартибини белгилайди.

Харажатларни ишлаб чиқаришнинг ҳажмига боғлиқлигига асосан гуруҳлаштириш муҳим аҳамиятга эга. Чунки ушбу усул бизнес-режа тузишда, бошқарув қарорларини қабул қилишда (ўзида ишлаб чиқариш, сотиб олиш, ишлаб чиқаришни кенгайтириш ёки қисқартириш, буткул тўхтатиш) муҳим аҳамият касб этади. Ушбу нуқтаи назардан харажатлар доимий (ўзгармас) ва ўзгарувчан харажатларга бўлинади.

Доимий (ўзгармас) харажатларга ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ бўлмаган (ижара тўловлари, умумишлаб чиқариш, электр қуввати, асосий воситаларнинг эскириши) харажатлар қиради.

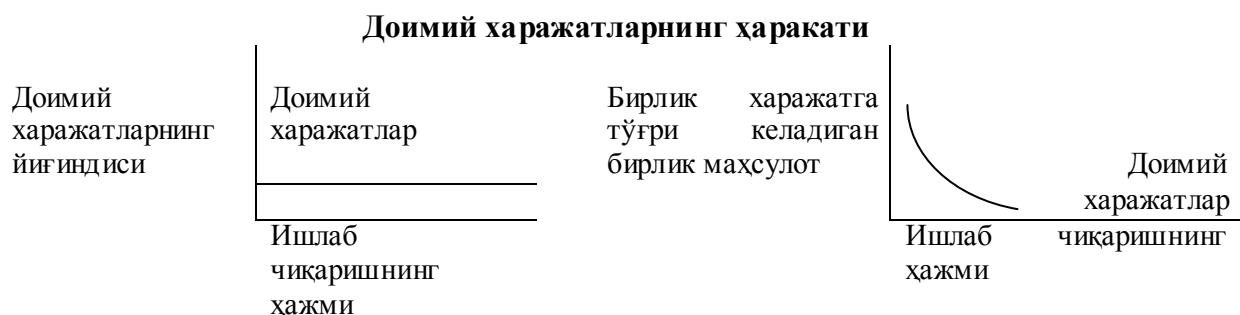
Бирлик маҳсулотларга тегишли доимий харажатлар маҳсулотнинг ҳажми ошса камайди ва тескариси, агарда маҳсулотнинг ҳажми камайса ушбу харажатларнинг улуши кўпаяди. Демак, доимий харажатлар ишлаб чиқариш ҳажмининг тебранишига боғлиқ ҳолда харажатларнинг ўсиши (камайиши)ни таҳлил қилади ва келгуси давр учун харажатларнинг зарурий миқдори (смета)ни ишлаб чиқиш учун қўлланилади.

Ўзгарувчан харажатларга ишлаб чиқаришнинг ҳажми билан тўғри боғланган, яъни унинг ўсиши (камайиши) ҳажмининг ўсиши (камайиши)га мутаносиб бўлган харажатлар қиради. Масалан, хом-ашё ва материал, технологик энергия, ишчиларнинг меҳнат ҳақи ва бошқалар.

Харажатларни доимий ва ўзгарувчан харажатларга аниқ ва тўғри ажратиш ҳисоб амалиётида жуда қийин (имконияти йўқ), чунки ушбу харажатларнинг айримлари ярим доимий ва ярим ўзгарувчан харажатлар қаторига қиради. Масалан, машина ва ускуналарни асраш, электр энергияси сарфлари. Ушбу шароитлардан келиб чиққан ҳолда бу харажатларни шартли доимий ва шартли ўзгарувчан харажатлар деб ҳам юритилади.

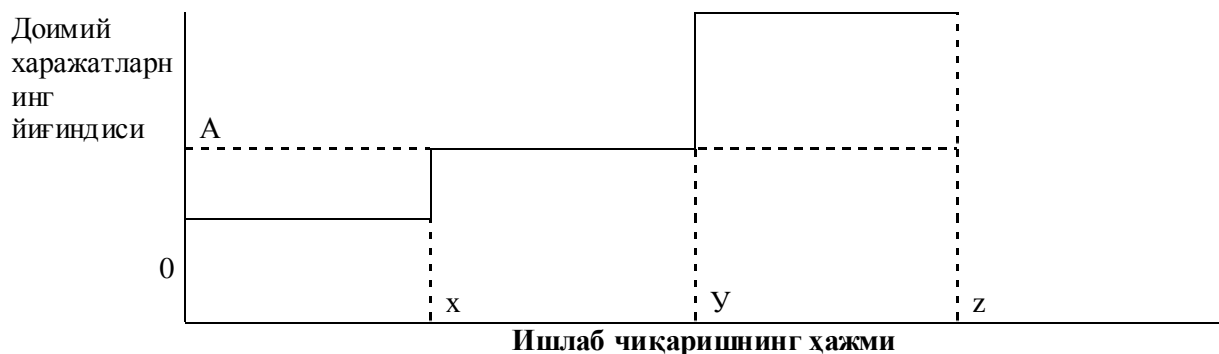
Шунинг учун ушбу харажатларни ҳисобга олиш ва калькуляция қилишнинг тизимини танлашда, таҳлил ва башорат қилишдагина доимий ва ўзгарувчан харажатларнинг гуруҳига киритиш муҳим аҳамият касб этади. Ушбу гуруҳлаштириш асосида ишлаб чиқариш ҳажмининг чегаравий нуқтасини топиш мумкин, рентабеллик бўсағасини таҳлил қилишда рақобатбардошликни аниқлашда, маҳсулотларнинг турлари (ассортименти)ни белгилашда ва оқибат натижада хўжалик юритувчи субъектнинг иқтисодий сиёсатини танлашда асосланилади.

Ушбу фикрларимизнинг далили ва исботи сифатида қуйидаги мисоллар ва чизмаларга мурожаат қиламиз.

Лекин амалиётда доимий харажатларнинг йиғиндиси поғонама-поғона ўзгариб туради. Унинг ўзгаришига инфляция (пулнинг қадрсизланиши, асосий воситаларнинг қайта баҳоланиши ва бошқа омиллар) таъсир қилиши мумкин. Бундай доимий харажатларнинг ўзгариши қуйидаги кўринишда бўлиши мумкин.

Инфляциянинг таъсири натижасида доимий харажатларнинг ўзгариши

X ва Y- кутилаётган ишлаб чиқариш ҳажмидаги A даврда смета бўйича зарур бўлган доимий харажатлар, OX, XY ва YZ бу ҳақиқий сарфланган доимий харажатларнинг ҳажми.

Бундан ташқари субъектнинг раҳбари томонидан қарорларни қабул қилишда фойдаланиладиган маълумотларни олиш учун харажатларни туркумлаш шартларидан бири эластиклик (қайишувчанлик) шартидир. Ушбу қайишувчан харажатларнинг миқдори билан қуйидаги омилларнинг ўзаро боғлиқлигини билдиради:

- ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш даражаси;
- субъектнинг бажарадиган вазифаси ва унинг таркиби;
- ишлаб чиқариладиган маҳсулотнинг турлари ва таркиби;
- субъектнинг сарфларига таъсир қиладиган бошқа омиллар.

Ушбу қайишувчанлик шартини қўллаш усулини субъект фаолиятини таҳлил қилганда кўриб чиқамиз.

Хўжалик юритувчи субъектнинг келгуси давр сарфлари ва даромадлари уларнинг таълуқлилик нуқтаи назаридан у ёки бу муомалаларни ечишда кўриб чиқилади.

Мисол: Субъект ўтган ҳисобот йилида баҳоси 40 сўмдан материал сотиб олди. Лекин ишлаб чиқаришдаги ўзгариш ва бозорнинг талаб ва таклифидан келиб чиқиб ушбу материалдан фойдаланиш имконияти бўлмади. Бу йил эса талабдан келиб чиққан ҳолда ушбу материалдан бошқа маҳсулотни ишлаб чиқаришда фойдаланиш имконияти туғилди. Лекин шу билан бир қаторда ушбу маҳсулотни ишлаб чиқариш учун унга қўшимча ишлов бериш харажати 100 сўмни талаб қилади, маҳсулотнинг баҳоси эса 130 сўм.

	Ишлаб чиқариш лозим	Ишлаб чиқариш лозим эмас
Материаллар	40	40
Ишлов бериш харажати	-	100
Даромад	-	130
Соф харажат	40	10

Ушбу ҳолатда бирлик материалга сарфланган харажат 40 сўми ташкил қилади ва уни сотиш ёки ундан фойдаланиш имконияти йўқ. Буюртмачи топилди, шунинг учун ушбу материалдан маҳсулот ишлаб чиқаришда субъектнинг соф харажати 10 сўми ташкил қилади. Бу ерда вақтнинг озгина бўлагидан ушбу буюртмани очиш ва бажаришда субъектнинг ҳамма харажатлари ҳам инобатга олинавермайди.

Агарда субъект "омбор учун" маҳсулот ишлаб чиқарса, яъни аниқ буюртмачи бўлмаса бу қўрилаётган харажатларнинг туркумланиши алоҳида муҳим аҳамиятга эга.

Айниқса бошқарув қарорларини қабул қилишда субъект томонидан сарфланган харажатларни қайтарилмайдиган, рўёбга чиқарилган инкромонт-қўшимча ҳолатда содир бўлган ва маржинал туркумларга ажратиш натижасида етарлича маълумотларни олишга эришилади. Олдин сарфланган, яъни қайтарилмайдиган харажатларга ўтган даврларда қабул қилинган қарорларнинг натижаси юзасидан сарфланган ва келгусида ҳеч қачон ўзгартириш имконияти бўлмайдиган харажатлар киради. Олдинги мисолга асосланган тақдирда ушбу харажатларга тугатилмайдиган қийматликлар (неликвид)нинг қиймати киради. Қайтарилмайдиган сарфларнинг суммаси бошқарув қарорини қабул қилишда инкор қилинади, яъни, инобатга олинмайди. Лекин шу билан бир қаторда инкор қилинадиган яъни, инобатга олинмайдиган харажатлар билан қайтарилмайдиган харажатларни фаоллаштириш мақсадга мувофиқ эмас. Биз келтирган мисолда икки ҳолатда ҳам бир хил бўлган материалларнинг қиймати инобатга олинмайди ва шу билан бир вақтда қайтарилмайдиган харажатларга киритилмайди.

Рўёбга чиқарилган сарфлар, бу субъектнинг ресурслари чегараланган ҳолатларда содир бўладиган ва тегишли қарорларни қабул қилишда ҳисобга олинмайдиган харажатлардир. Рўёбга чиқарилган харажатларни амалиётда "ҳаётий" харажатлар ҳам деб аталади. Ушбу харажатларни тегишли қарорларни қабул қилишда тегишли маҳсулотнинг таннархига қўшиш лозим, лекин ҳақиқатда ушбу сарфлар ёки бошқа қарорларни қабул қилишда ушбу ишлаб чиқариш ресурсларидан воз кечиш натижасида содир бўлган харажатлар ҳисобланади. Агарда ресурслар чегараланмаган бўлса ушбу рўёбга чиқарилган "ҳаётий" харажатлар нолга тенг бўлиши мумкин. Инкромонт қўшимча ҳолатларнинг рўй бериши натижасида рўёбга чиқадиган сарфлар ва даромадлар қўшимча даромад ва сарфлар ҳисобланиб улар қандайдир маҳсулотни қўшимча ишлаб чиқариш натижасида рўёбга чиқади. Мисол, агарда бошқарув қарори қабул қилиш натижасида у ёки бу харажат (қўшимча мукофот, смена учун тўлов ва ҳоказо) кўпайса бу харажатлар қўшимча ҳолатда содир бўладиган (инкромонт) харажатлар қаторига киради. Агарда ушбу қўшимча маҳсулотни ишлаб чиқариш натижасида доимий харажатлар кўпаймаса инкромонт харажатлар нолга тенг бўлади.

Маржинал сарфлар ва даромадлар- бу инкромонт сарфларга ўхшаш қўшимча сарфлар ва даромадлар бўлиб жами маҳсулотга эмас, балки маҳсулотнинг бирлигига тегишли бўлади. Фақатгина ушбу хусусияти билангина инкромонт харажатлардан фарқ қилади.

4-савол бўйича дарс мақсади: Талабаларда фаолиятни назорат қилиш ва уни тартибга солиш мақсадида харажатларни умумлаштириш тўғрисида тушунча ҳосил килдириш

Идентив ўқув мақсадлари:

- 4.1.** Фаолиятни назорат қилиш моҳиятини тушунтириб бера олади
- 4.2.** Фаолиятни назорат қилиш ва уни тартибга солиш мақсадида харажатларни умумлаштириш хусусиятларини изоҳлаб бера олади

4- савол баёни: Фаолиятни назорат қилиш ва уни тартибга солиш мақсадида харажатларни умумлаштириш. Бизга маълумки, субъектнинг ишлаб чиқаришга сарфлаган харажати бу унинг маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун ишлаб чиқариш ресурсларини сарфлашдир. Шунинг учун ҳам назорат тизимини ташкил қилиш ва харажатларнинг ўсиши вақтида содир бўлган салбий ҳолатларга ўз вақтида эътибор бериш ва тадбирларни белгилаш, ишлаб чиқиш ва жорий қилиш мақсадида харажатларни бошқариш ва уларни гуруҳлаштириш учун янги изланишларни талаб қилади.

Харажатларни бошқариш деганда меъёрлаштириш, режалаштириш, ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва таҳлил қилиш, уларнинг шаклланиши жараёни устидан назорат ўрнатишни ўз ичига оладиган комплекс жараён тушунилади. Ушбу тавсифдан келиб чиққан ҳолда харажатлар устидан назорат ўрнатишдаги қуйидаги иккита ёндошиш бўйича ҳулоса чиқариш мумкин:

- назоратнинг смета (бюджет) усули;
- харажатларни меъёрий ҳисобга олиш.

Ушбу усуллар- вариантлар кейинги параграфда кенгроқ ва чуқурроқ ёритилади. Ушбу параграфда назорат ва тартибга солиш тизимида харажатларни туркумлашнинг ўзига хос хусусиятини ёритамиз.

Харажатларнинг даражасини назорат қилиш ва тартибга солиш нуқтаи назаридан ишлаб чиқариш харажатлари қуйидагича туркумланади:

- а) тартибга солинадиган ва тартибга солинмайдиган;
- в) самарадорли ва самарадорсиз;
- с) меъёр даражасида ва меъёрдан фарқи;
- д) назорат қилинадиган ва назорат қилинмайдиган.

■ тартибга солинадиган харажатларга жавобгарлик марказларида қайд қилинган ва уларнинг ҳажми менежернинг тартибга солиш даражасига боғлиқ бўлган харажатлар киради. Умуман олганда, субъектлардаги сарфланган харажатларнинг ҳаммасини ҳам тартибга солиш мумкин, лекин уларнинг ҳаммасини ҳам бошқарувнинг қуйи бўғинида тартибга солишнинг имконияти йўқ.

Мисол, субъектнинг юқори маъмурияти товар-моддий захираларини сотиб олиши, ишчи кучини ёллашни тартибга солиши, яъни ишлаб чиқариш бўлимларини ташкил қилиши ёки тугатиши мумкин. Шу билан бир вақтда ушбу воқеалар билан боғлиқ харажатларга қуйи бўғин раҳбарлари таъсир қилаолмайди.

■ тартибга солинмайдиган харажатларга ушбу жавобгарлик марказининг масъул ходими (менежер) таъсир кўрсата олмайдиган харажатлар киради. Мисол, тайёрлов бўлимининг устаси конструктор бўлимидаги меҳнат ҳақига таъсир қилаолмайди ва хоказо.

Ушбу умумий ишлаб чиқариш харажатларининг тартибга солинадиган ва тартибга солинмайдиган гуруҳга бўлиниши жавобгарлик марказлари бўйича сметаларнинг бажарилиши ҳисоботида назарда тутилган. Бундай тартибнинг қабул қилиниши ҳар бир менежернинг жавобгарлигини белгилаш ва субъектнинг фаолиятида сарфланган харажатлар устидан ўрнатилган назоратни баҳолаш учун зарур. Субъектни бошқариш фаолиятини баҳолаш мақсадида сарфлар самарадорли ва самарадорсиз харажатларга бўлинади.

Самарадорли харажатлар, бу харажатларни тегишли маҳсулотларнинг турига сарфлаш натижасида ушбу тайёр маҳсулотларни сотиб даромад олинади.

Самарадорсиз харажатларга унумсиз харажатлар киради. Ушбу сарфлар амалга оширилиб маҳсулот чиқарилмаслиги натижасида даромад олиш имконияти бўлмайди. Ушбу самарасиз харажатлар амалиётда ишлаб чиқаришдаги йўқотишлар деб тан олинади. Уларга яроқсиз маҳсулот ишлаб чиқаришдан йўқотишлар, бекор туришлар, тугалланмаган ишлаб чиқаришдаги, субъектда ва унинг бўлинмаларида сақланаётган товар-моддий қийматликларининг камомади, хом-ашё ва материалларнинг бузилиш қийматлари ва бошқалар киради. Самарасиз сарфларни ажратишдан мақсад

харажатларни режалаштириш ва меъёрлаштириш жараёнидаги ушбу йўқотишларни инкор қилишдир.

Харажатларни меъёр чагарасидаги (сметадаги) ва меъёрдан четга чиқишларга бўлиш ишлаб чиқаришнинг боришини жорий ҳисобга олишда қўлланилади. Ушбу туркумлаш ҳақиқатда сарфланган харажатларни меъёрлаштирилган (режадаги) ёки маҳсулотнинг ҳақиқий таннархини меъёрий (режа) таннархи билан таққослаш натижасида субъект бўлинмалари фаолиятининг самарадорлигини баҳолаш учун хизмат қилади.

Харажатларнинг сарфланиши устидан назорат тизимининг таъсирчанлигини таъминлаш учун уларни назорат қилинадиган ва назорат қилинмайдиган белгилари бўйича туркумлаштирилади. Назорат қилинадиган харажатларга субъект томонидан, яъни субъектнинг масъул ходимлари томонидан назорат қилиш имконияти бўлган харажатлар қиради. Айниқса, ушбу назорат қилинадиган харажатларни цех бўлинмалари кўп бўлган субъектларда ажратиш муҳим аҳамиятга эга. Ўзининг таркибига кўра назорат қилинадиган харажатлар тартибга солинадиган харажатлардан ўзининг мақсадли хусусиятига эга бўлиши ва қандайдир айрим сарфлар билан чегараланиши бўйича фарқ қилади. Мисол, субъект бўйича унинг бўлимларида мавжуд бўлган машиналарни таъмирлаш учун сарфланадиган эҳтиёт қисмларнинг сарфини назорат қилиш лозим.

Назорат қилинмайдиган харажатларга субъектнинг фаолиятини бошқариш билан боғлиқ бўлмайдиган харажатлар қиради.

Мисол: асосий воситаларни қайта баҳолаш- эскириш суммасининг ўзгаришига сабаб бўлади, ёки ва энергия ресурсларининг баҳосининг ўзгариши ва бошқа шунга ўхшаш сарфлар.

Хўжалик юритувчи субъектнинг ишлаб чиқариш фаолияти қуйидаги бир нечта фаолиятни ўз ичига қамраб олади:

- асосий ишлаб чиқариш- йўналишининг асоси ҳисобланган маҳсулотни ишлаб чиқариш ёки асосий фаолиятни амалга ошириш;

- ёрдамчи ишлаб чиқариш- асосий ишлаб чиқаришга ёки асосий фаолиятга хизмат қилувчи ёки ёрдам берувчи тармоқлар;

- янги маҳсулотларни яратиш ва ишлаб чиқаришни ўзлаштириш;

- янги технологияларни яратиш ва ишлаб чиқаришга жорий қилиш.

Шу билан бир қаторда асосий ишлаб чиқаришнинг ўзи кўп турдаги технология муомалалардан ва бир нечта жараёнлардан ташкил топган.

Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг таннархини ҳисоблаш учун харажатларни назорат қилиш ва тартибга солишни таъминлаш зарур. Чунки ишлаб чиқариш ресурсларининг сарфини улар сарфланган жойларда назорат қилиш анча қулай ва ишончли.

Натижада, сарфланган харажатларни ишлаб чиқаришнинг айрим бўлимларига тақсимлаш асосида ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш тизимини ташкил қилиш зарурияти рўёбга чиқади. Чунки харажатларнинг ҳисоби харажатлар ва даромадларнинг ушбу ресурсларнинг сарфланишига жавобгар шахслар бўлган бўлинмалар раҳбарларининг ўзаро алоқасини олдиндан кўриши шарт.

Харажатларни туркумлашнинг асосий мақсади назорат тизимини ва ишлаб чиқаришдаги сарфларни тартибга солиш учун зарур бўлган маълумотлар билан таъминлашдир.

Назорат тизими бу хўжалик юритувчи субъектнинг ишлаб чиқариш фаолиятини ва сарфланган харажатларни бошқаришни жамловчи ва ўзаро боғловчи мажмуадир. Ушбу мажмуа ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларни камайтириш ва унинг самарадорлигини оширишга йўналтирилган фаолиятнинг тўлиқлиги ва тўғрилигини таъминлайди.

5-савол бўйича дарс мақсади: Талабаларда маҳсулот таннархини бошқариш мақсадига жавоб берадиган харажатларнинг ҳисоби ва калькуляция объектлари тўғрисида тушунча ҳосил қилдириш

Идентив ўқув мақсадлари:

5.1. Маҳсулот таннархини бошқариш моҳиятини айтиб бера олади

5.2. Маҳсулот таннархини бошқариш учун харажатлар ҳисоби ва калькуляция объектлари хусусиятларини изоҳлаб бера олади

5- савол баёни: Маҳсулотнинг таннархини бошқариш мақсадига жавоб берадиган харажатларнинг ҳисоби ва калькуляция объектлари. Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида субъектларнинг рақобатбардошлигини мустаҳкамлаш ва келгусидаги равнақи учун ҳар бир хўжалик юритувчи субъектнинг фаолияти рентабелли бўлиши шарт. Ушбу рентабеллик (фойданинг нисбат даражаси) ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ҳар бир тури бўйича олинган ва ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажмида айрим маҳсулотларнинг юқори рентабеллиги бўйича салмоғининг йиғиндиси билан аниқланади.

Ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоб тизими ва ушбу маҳсулотларнинг таннархини калькуляция қилиш ҳар бир субъектнинг ҳисоб сийсатидан келиб чиққан ҳолда ҳар хил ташкил қилинади. Қандай шароит ва ўзига хосликдан қатъий назар ушбу тизим харажатларни ҳисобга олиш объекти ва калькуляция объектини танлаш билан боғлиқдир. Бу ўз навбатида бошқариш мақсадидан келиб чиққан ҳолда харажатларни ҳисобга олиш ва калькуляция қилиш объектларини вужудга келтиради.

Харажатларни ҳисобга олиш объекти- бу таннархни бошқариш мақсадлари учун ишлаб чиқариш харажатларини гуруҳлаштиришни амалга оширадиган белгидир.

Кўп мақсадларни олдига қўйган ҳисоб тизимида харажатларнинг объекти икки гуруҳга масъулият маркази ва маҳсулот бирлиги гуруҳига бўлинади. Ушбу шартлардан келиб чиққан ҳолда харажатларни ҳисобга олишнинг таркибига қуйидагилар киритилади:

- харажатларнинг содир бўладиган жойлари;
- масъулият марказлари;
- ишлаб чиқариш фаолиятининг омиллари;
- бир хил маҳсулотларнинг турлари ёки гуруҳи.

Харажатларнинг содир бўладиган жойлари- бу жараёнлар, ишлов бериш, босқичлар, агрегатлар (мажмуа), бригадалар, бўлимлар, цехлар, фаолиятининг турлари, ишлаб чиқариш ва хўжалик юритувчи субъект ҳисобланади. Масъулият маркази- бу субъектнинг маъмурияти томонидан белгиланган мажбуриятларни менежерлар томонидан бажаришни ҳисобга олиш имконияти бўлган бўлимлар- цех ёки бўлинмалардир.

Ушбу марказлар амал қилинаётган тўғри босқичли бошқаришга асосланган ҳолда ва субъектнинг тегишли бўлим ва хизмат қилувчи тармоқларининг фаолиятдан келиб чиқади.

Имконияти бўлган жойларда масъулият марказлари харажатларнинг содир бўлган жойларини ўзининг таркибига киритади ёки унинг ўрнини босади.

Субъектларнинг фаолиятдан ва талаб ва таклифдан келиб чиққан ҳолда ҳозирги даврда бошқарув ҳисобининг мақсади ҳам ўзгариб туради. Ушбу бошқарув мақсадига асосан харажатларнинг моддаларини ҳар хил туркумлаш мумкин.

Ишлаб чиқариш фаолиятининг омиллари- бу хўжаликдаги мавжуд ресурсларнинг мажмуасидир- меҳнат воситалари, меҳнат буюмлари, меҳнат сарфи, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва унга хизмат қилиш ва хўжалик юритувчи субъектнинг фаолиятини бошқариш харажатларининг йиғиндисидир. Харажатларни ишлаб чиқариш омиллари бўйича гуруҳлаштириш ишлаб чиқаришда қатнашаётган сарфларнинг айрим элементлари ўртасидаги алоқаларни аниқлайди, сарфларнинг тўғри тақсимланишини назорат қилади ва ушбу ресурсларни сарфланишининг муқобиллигини аниқлашга ёрдам беради.

Маҳсулотларнинг тури ва бир хил маҳсулотларнинг гуруҳи, ҳар бир айрим олинган буюртма, яримфабрикатлар, тайёр маҳсулот, бригададаги терилаётган мажмуа, бир турдаги маҳсулотларнинг гуруҳи ва шунга ўхшашлардан ташкил топган. Ушбу турдаги

маҳсулот ва буюртмаларнинг ишлаб чиқариш йўналишини ишлаб чиқиш ва баҳони шакллантириш мақсадида харажатларни ҳисобга олиш объекти бўлиб хизмат қилади.

Ишлаб чиқариш технологиясининг хусусияти, ишлаб чиқаришни ташкил қилишнинг тури, субъектни бошқариш таркиби, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг техник кўрсаткичлари, ички хўжалик ҳисобининг ривожланиш даражаси ва шунга ўхшаш омиллар харажатларни ҳисобга олиш объектини танлашда асос бўлади. Ушбу объектларнинг таснифи ва мақсади ҳар хил бўлганлиги учун ҳар бир субъект ўзининг хусусиятидан келиб чиққан ҳолда харажатларни ҳисобга олиш объектини ўзлари мустақил равишда танлайдилар.

Мисол: кўмир қазиб олувчи тармоқда харажатларни ҳисобга олиш объекти, бу:

- ишлаб чиқаришнинг турлари- асосий ва ёрдамчи ишлаб чиқариш;
- харажатларнинг рўёбга чиқиш жойлари ва масъулият маркази- ишлаб чиқариш хусусияти ва шахта, кўмир хавзаларининг ташкилий хўжалик таркиби бўлган бўлинмаларнинг таркиби;

- қазиб олиш усули- ернинг тагидан (шахта) ва очиқ усулда кўмир хавзалари;

- ишлаб чиқариш жараёни, кўмирни ташиш ва хоказо;

- калькуляция қилиш лозим бўлган сарфлар ва харажатларнинг элементлари.

Комплекс ишлаб чиқаришда- тайёр маҳсулот, уни ишлаб чиқариш жараёнида тегишли ҳамма босқичидан- технологик босқич ва даражаларидан ўтган вақтида сарфланган ишлаб чиқариш харажатлари тегишли техник ҳисоблашлар ва ўлчагичлар ёрдамида тақсим қилинади.

Ҳар бир хусусий ишлов бериш жараёнида харажатларни ҳисобга олиш умумий ишлаб чиқаришнинг тегишли қисми, айрим олинган ишлаб чиқариш жараёни (кимё, цемент, нефт кимёси саноати, маданий ўғитларни ишлаб чиқариш ва шунга ўхшашлар) бўйича айрим олган ҳолда амалга оширилади. Маҳсулотлар айрим қурилмаларда ишлаб чиқариладиган тармоқ ёки субъектларда (газ ва нефтни қайта ишлаш, кимё, лак-бўёқ субъектларида) ёки маҳсус қурилмаларда ишлаб чиқарадиган тармоқларда (қора ва рангли металл, қоғоз-целлюлоза субъектлари) харажатларни ҳисобга олиш объекти сифатида ҳар бир қурилма, агрегат ёки уларнинг бир хил гуруҳи олинади.

Ишлов бериш тармоқларининг субъектларида- деталларни тайёрлаш, уларни териш, йиғиш жараёнлари амалга ошириладиган машинасозлик тармоқларида ҳар бир буюм, буюртма ва бир хил буюмларнинг гуруҳи харажатларни ҳисобга олиш объекти бўлиб хизмат қилади.

Харажатларни ҳисобга олиш объектини ажратиш ҳамма тармоқлар учун ишлаб чиқаришда тўғри моддий ва меҳнат сарфларининг фойдаланилиши даражаси, ишлаб чиқариш жараёнини ташкил қилиш ва уларга хизмат қилиш сарфлари ва субъектни бошқариш сарфлари асос бўлиб хизмат қилади.

Харажатларни ҳисобга олиш объектида гуруҳланган маълумотлар бошқарувнинг талабига жавоб бериши лозим ва сарфланган харажатларнинг тугалланмаган ишлаб чиқариш ва тайёр маҳсулотлар ўртасида тақсимлаш учун асос бўлиши ва жами ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг, шунингдек, унинг айрим турларининг таннархини калькуляция қилишига хизмат қилиш лозим.

Калькуляция объекти- бу истеъмол қийматида эга бўлган маҳсулотларнинг турлари, яримфабрикатлар, ҳар хил тайёрлик даражасида бўлган маҳсулотларнинг қисмлари, бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлардир.

Калькуляция объектларининг асосланган турлари калькуляциянинг ишончли ва тўғри бўлишида асосий омил ҳисобланади ва ишлаб чиқарилган маҳсулот (иш, хизмат)нинг таннархи тўғрисида зарур бўлган маълумотлар билан таъминлайди, калькуляция ҳисобининг таркибини аниқлайди.

Ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўзининг фаолиятининг хусусиятидан келиб чиққан ҳолда калькуляция объектларининг турларини ишлаб чиқади. Бу жараёнлар ишлаб чиқаришнинг тури, маҳсулотнинг турлари, унинг мураккаблиги, буюмни ишлаб

чиқаришда унинг таркибидаги детал ва қисмларининг бир хиллик даражаси ва бошқа белгилари сарфларнинг амалга оширилиши нуқтаи назаридан кўриб чиқилади. Шунинг учун ҳам кўп ҳолларда калькуляция объектларини харажатларнинг мажмуаси деб ҳам юритилади.

Халқ хўжалигининг айрим тармоқлари бўлган қазиб олувчи ва энергетика саноатларида тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг қиймати маҳсулотнинг таннархини калькуляция қилаётганда инкор қилинади. Чунки, биринчидан ушбу қийматнинг даражаси даврлар ичида катта фарқ қилмайди, иккинчидан эса уни амалиётда ҳисоблаб чиқиш яъни, аниқлаш катта сарфларни ва ишлаб чиқаришни вақтинча тўхтатишни талаб қилади. Ушбу тармоқларда фақат бир хил маҳсулот (руда, кўмир, нефть, газ, электр қуввати) ишлаб чиқарилади, устама харажатларнинг тутган ўрни жуда ҳам кам даражада, шунинг учун ҳам харажатларни ҳисобга олиш объекти калькуляция объекти, яъни маҳсулотнинг тури билан бир хил кўринишга эга бўлади.

Ушбу тартиб айрим бирликларни ишлаб чиқиш (самолет, кема, қурилиш) кичик гуруҳлар, ёппасига ишлаб чиқиладиган буюмларнинг айрим турлари, битта буюртмаларни бажариш, тажриба-синов машиналарини ишлаб чиқиш ва бир хилдаги ишларни бажаришда ҳам қўлланилади.

Лекин машинасозлик, енгил саноат, қора ва рангли металлургия, қурилиш материаллари, кимё саноати тармоқларида ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг турлари ҳар хил бўлиши билан ва буюмларнинг айрим бўлақларининг бир хиллиги билан ажралиб туради. Ушбу шароитдан келиб чиққан ҳолда ва маҳсулотнинг таннархини ҳисоблашни нисбатан осонлаштириш мақсадида ушбу тармоқларда ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки буюмларнинг бир хиллик белгиларига асосан калькуляция объектлари йириклаштирилади. Ушбу бир хил буюмларга ажаратилса уларнинг технологиясининг, конструкциясининг бир хиллиги, деталларининг, бўлим ва агрегатларининг бир хиллиги, бир хил ҳам-ашё ва материаллардан ишлаб чиқарилиши, материал ва меҳнат сарфларининг бир хил даражада эканлиги инобатга олинади.

Буюмларни калькуляциянинг битта объектига гуруҳлаштириш шартларига риоя қилиш маҳсулотнинг таннархини бошқаришнинг олдига қўйилган талабга жавоб беришидан келиб чиқади.

Калькуляция объектининг бир хил гуруҳлари айрим олинган ва кичик гуруҳдаги ишлаб чиқаришда ҳар хил буюртмалардаги умумий маъқулликдаги детал ва қисмларга қўлланилади.

Шу билан бир қаторда буюртма ичидаги ўзига хос, яъни ўхшамайдиган детал ва қисмлар ҳам айрим калькуляция объектига ажратилади. Ушбу бирлик гуруҳларининг ичида айрим навлар, марка ва буюмларнинг турлари айрим олинган ҳолда калькуляция қилинади.

Кўп даврлар ичида ишлаб чиқарилиши хусусиятидаги субъектларда (кемасозлик, йирик объектларни қуриш ва ҳоказо) калькуляция объекти бўлиб унинг қисмлари, бўлақлари ва босқичлари ҳисобланади.

Тайёр маҳсулотни ишлаб чиқариш кетма-кет бир неча жараён (босқич)дан иборат бўлган ва хом-ашёларга кимёвий ва физик таъсирда ишлов берадиган тармоқларда калькуляция объекти қилиб ҳар бир ишлов бериш жараёни олинади ва ушбу объектга бир вақтнинг ўзида бир-нечта маҳсулот олинладиган ишлов бериш жараёни ҳам қўшилади.

Калькуляция объектини асосланмаган ҳолда танлаш ва объектнинг турларини умумий қоидадан четга чиққан ҳолда ишлаб чиқиш маҳсулотнинг айрим турларининг ҳақиқий таннархини нотўғри ҳисоблашга ва маҳсулот турларига таълуқли харажатларни асосиз равишда умумлаштиришга олиб келади.

Харажатларни ҳисобга олиш ва калькуляция объектларини шакллантиришнинг умумий қоидалари харажатларни ҳисобга олиш ва калькуляция жараёнларининг умумийлигидир. Умуман олганда, ишлаб чиқариш харажатларини объектларининг иккита бош гуруҳи- бўлинмалар ва маҳсулотлар бўйича тақсим қилиш шарт.

Калькуляция объектлари калькуляция ҳисоби ва калькуляция бирлиги билан умумий мақсади учун алоқа қилади, чунки улар биргаликда калькуляция объектининг ўлчов бирлигини ташкил қилади. Шу билан бирга оддий ўлчов бирлиги сифатида эмас, балки у калькуляция қилинадиган объектнинг сифати ва истеъмол қийматини ҳам таснифлайди.

Калькуляция ҳисобини қўллаш амалиётида калькуляция бирлигининг хилма-хиллигига қарамай уларни қуйидаги белгилари бўйича гуруҳлаштириш мумкин:

а) натура birlikлари- дона, тонна, килограмм, грамм, киловатт соат, деколитр, литр, метр, метр квадрат, метр куб, дециметр ва ҳоказо;

в) шартли натура birlikлиги (умумлаштирилган, йириклаштирилган, ўртача)- 100 дона кўйлак, буханка нон, ишлаб чиқариш буюртмаси, 100 шартли банка, метр куб темир-бетон буюмлар, тонна-километр ва ҳоказо;

с) шартли келтирилган birlik- спирт 100%, бензин АИ-95, маданий ўғит (азот, фосфор, калий аралашмаси) ва ҳоказо;

д) қиймат ўлчови- 1000 сўмлик эҳтиёт қисмлар, 1000 сўмлик хом-ашё, 1000 сўмлик омухта ем ва ҳоказо;

е) иш birlikлиги- руда метр куб, босиб ўтилган йўл- километр, 1 тонна тошилган юк ва ҳоказо;

ф) вақт birlikлиги- машина куни, машина соати, меъёр соати, одам куни ва ҳоказо;

г) фойдаланиш birlikлиги- қуввати, унумдорлиги, маҳсулотларнинг ўлчамлари ва ҳоказо.

Оралик маҳсулотларнинг танархини калькуляция қилиш жараёнида кўп ҳолларда шартли натура birlikлари қўлланилади. Кўпчилик ҳолларда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг танархини калькуляция қилишда калькуляция birlikлиги қилиб битта ўлчов қабул қилинади ва ушбу ўлчов birlikлиги маҳсулотнинг ҳажми, бажарилган иш ва кўрсатилган хизматнинг ҳажмига мос келиши лозим. Агарда маҳсулот, иш ва хизмат ҳажмининг birlikлиги билан калькуляция birlikлиги дона ва қувват birlikлиги, бир бирига мос келмаса, у ҳолда бошқа бир мос келадиган калькуляция birlikлиги танлаб олинади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонун.Т.1996 й.
2. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодекси.-Т.1997 й.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Қонуни.-Т.2000 й.
4. 1999 йил 5 февралда Вазирлар Мақамасининг 54-сон қарори билан қабул қилинган «Маҳсулот (иш,хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларини шакллантириш таркиби тўғрисида»ги Низом.
5. Ўзбекистон Республикасининг Бухгалтерия ҳисоби миллий стандартлари(№.№.1-22).-Т.1998-2004 й.
6. Бобожонов О. Жуманиёзов К. Молиявий ҳисоб.-Т. «Молия».2002 й.
7. Бобожонов О. Жуманиёзов К. Бошқарув ҳисоби.-Т. «Адабиёт жамғармаси».2005 й.
8. Бобожонов О. Жуманиёзов К. Молиявий ҳисоб бўйича амалий машғулотлар.-Т. «Адабиёт жамғармаси».2004 й.
9. Друри К. Введение в управленческий и производственный учет.- «Финанстатинформ».2003 г.
10. Кандраков И. Бухгалтерский учет.-М. «ИНФРА» 2004 г.
11. Карпова Т.П. Управленческий учет.-М. «Финансы и статистика».2000 г.
12. Пардаев А. Бошқарув ҳисоби. –Т Академия. 2002 г.

Интернет маълумотлари:

1. <http://www.apb.org.uk> (Auditing Practices Board)

2. [http:// www. nao.gov.uk](http://www.nao.gov.uk) (UK National Audit Office)
3. [http:// www. iia.org.uk.](http://www.iaa.org.uk) (The Institute of Internal Auditors – United Kingdom)
4. [http:// www. iasc.org.uk.](http://www.iasc.org.uk) (International Accounting Standarts Committce)
5. [http:// www.aicpa.org / index.htm](http://www.aicpa.org/index.htm) (American Institute of Certified Publik Accountants)
6. sismoilov.rambler.ru
7. www.uza.us/apb/

5-МАВЗУ. БОШҚАРУВ ҲИСОБИДА ХАРАЖАТЛАР ТАҚСИМОТИ

Ажратилган вақт – 4 соат

Асосий саволлар

1.Харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулотнинг таннархини калькуляция қилиш тизимини туркумлаш.

2.Стандарт-кост (Standart cost?) тизими бўйича маҳсулотнинг таннархини калькуляция қилиш.

3.Директ-костинг тизими бўйича сарфланган харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулотнинг таннархини калькуляция қилиш.

Мавзуга оид таянч тушунча ва иборалар: Харажат, маҳсулот, таннарх, тизим, “стандарт”, “директ”, “кост”, буюртма, жараён, меъёр, тўлиқ таннарх, ишлаб чиқариш таннархи, даромад, фойда, зарар, ҳисоб тизими.

Мавзуда кўриб чиқиладиган муаммолар:

1.

1-савол бўйича дарс мақсади: Талабаларда харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш тизимини туркумлаш тўғрисида тушунча ҳосил қилдириш

Идентив ўқув мақсадлари:

1.1. Харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш тўғрисида тушунча бера олади

1.2. Маҳсулот таннархини калькуляция қилиш тизимини туркумлаш хусусиятларини изоҳлаб бера олади

1- савол баёни: Харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулотнинг таннархини калькуляция қилиш тизимини туркумлаш. Хўжалик юритувчи субъектнинг фаолиятида содир бўлган харажатларни гуруҳлаштириш у ёки бу бошқарув қарорларини қабул қилишга йуналтирилган. Лекин хўжалик фаолиятида руёбга чиқадиган ҳолатлар ишлаб чиқарилган намунавий тизимларга тўғри келмайди. Шунинг учун ҳар бир хўжалик юритувчи субъект уз менеджерларининг талабидан келиб чиққан ҳолда ва уларнинг талабини кондириш учун айрим олинган ҳисоб тизимининг лойихасини ишлаб чиқадилар. Шу билан бир каторда ушбу ҳисоб тизимларининг хилма-хиллигидан катъий назар субъектлар фаолиятининг назарияси ва амалиёти томонидан харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулотнинг таннархини калькуляция қилишни ташкил қилишнинг умумий тартиби ишлаб чиқилган.

Хўжалик юритувчи субъектнинг ишлаб чиқариш фаолиятида харажатларнинг бошқарув ҳисоби тизимини ташкил қиладиган ва узаро боғланган учта элемент мавжуд:

- ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларни ҳисобга олиш;
- тайёр маҳсулотларнинг ҳисобини юритиш;
- ушбу тайёр маҳсулотларнинг таннархини калькуляция қилиш.

Ушбу узаро боғланган тизим элементларининг талабидан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларни ҳисобга олиш тизими ушбу харажатларнинг турлари, таркиби, мазмуни, йуналиши, содир бўлган жойлари ва масъулият марказлари, маҳсулот ёки ишларнинг турлари ва уларнинг бир хил гуруҳлари, буюмларнинг қисми ва

яримфабрикатлар бўйича гуруҳлаштиришда кулланиладиган усулларнинг узаро алоқаларини акс эттириши лозим ва амал қилинаётган меъёрлар билан режалаштирилган самарадорликни таққослаш натижасида ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланишни назорат қилиш усуллари дир. (Ушбу тизим элементларининг узаро алоқаси кейинги бетда келтирилган). Уларнинг тармоқлар бўйича хусусиятидан катъий назар ҳар бир хўжалик юритувчи субъектда харажатларни ҳисобга олиш тизими хўжалик фаолиятининг натижаларини ишончли ва ҳолисона аниқлаш ва ишлаб чиқариш фаолиятининг бориши устидан назорат урнатиш имкониятини яратиб берадиган ташқилий модулни талаб қилади.

Шу билан бир вақтда ишлаб чиқаришнинг технология ва ташқилий хусусиятлари, ишлаб чиқариш жараёнининг давом қилиш муддати, маҳсулотларнинг миқдор ва сифат таснифи ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва маҳсулотнинг таннархини калькуляция қилишнинг ҳар хил усуллари ва услубларини куллашни талаб қилади. Хўжалик юритувчи субъектнинг амалиётида кулланилаётган ушбу тизимлар куйидаги тартибда туркумлаштирилади:

Ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш тизимининг туркумланиши

А. гуруҳлаштириладиган объектлар	
Буюртма тизими	Жараён тизими
В. Меъёрлаштириш даражаси	
Ҳақиқий сарфларнинг тизими	Меъёрий сарфларнинг тизими
С. Харажатларни камрашнинг тулалиги	
Тўлиқ сарфларнинг тизими	Қисман сарфларнинг тизими

Харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш тизимидан фойдаланишда ўзбилармончиликка йул куйиш мумкин эмас. Чунки уни куллашнинг мақсади бошқариш ва харажатларни ҳисобга олиш объектлари билан чамбарчас боғланган ҳолда йиғилган.

Бизнинг мамлакатимизда бухгалтерия ҳисоби ва корхоналарнинг иқтисодиётига бағишлаб чоп қилинган адабиётларда, 1999 йил 5 февралда Вазирлар Маҳкамасининг Қарори билан тасдиқланган (2003 йилдаги узгартиришлар билан) "Харажатларнинг таркиби ва молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида"ги низом, бухгалтерия ҳисобининг стандартлари ва халқаро стандартларга кура хўжалик юритувчи субъектларда ишлаб чиқарилган маҳсулот, бажарилган иш ва кўрсатилган хизматларнинг харажати ҳисобга олиш ва таннархини калькуляция қилишнинг учта усули меъёрий, ишлов бериш (жараёнлар бўйича) ва буюртма усуллари мавжуд.

Ушбу усулларнинг қайси бирини куллаш ҳар бир хўжалик юритувчи субъектда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг турлари, технология жараёни, тармоқнинг хусусияти, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш усули ва унинг турларидан келиб чиккан ҳолда узида ишлаб чиқилган ҳисоб сиёсатида кўрсатади ва раҳбарнинг буйруғи билан мастаҳкамлайди. Шу билан бир каторда юкорида келтирилган туркумларнинг ҳеч бири айрим олган ҳолда хўжалик юритувчи субъектнинг ичидаги узига ҳос хусусиятларини тўлиқ ва ҳар томонлама ёритишга даъвогар була олмайди. Шунинг учун ҳар бир субъектнинг ишлаб чиқариш шароитидан келиб чиккан ҳолда ушбу туркумлаш жараёнида қўшимча белгиларни жорий қилишни талаб қилади ва ушбу талаб қилинадиган қўшимча белгиларга куйидагилар қиради:

**Ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш усулларини
туркумлаштиришнинг қўшимча белгилари.**

Ишлаб чиқариш жараёни бўйича	
Яримфабрикатли усул	Яримфабрикатсиз усул
Маҳсулотнинг миқдори бўйича	
Бир хил маҳсулот ишлаб чиқарувчи	Кўп хил маҳсулот ишлаб чиқарувчи
Билвосита харажатларни таксим қилиш усули бўйича	
Бир коэффициентли	Кўп коэффициентли
Калькуляция тузиш даври бўйича	
Режали	Ҳисобот

Ушбу юқорида келтирилган харажатларни ҳисобга олиш ва калькуляция қилиш белгилари харажатларни ҳисобга олиш тизимини муваффақиятли ташкил қилишга ва бир усулни иккинчисидан ажратишга ёрдам беради ва осонлаштиради.

Бозор иқтисодиёти шароитида тадбик қилинган харажатларни ҳисобга олиш тизими бир вақтнинг ўзида туркумлаштиришнинг бир неча асосларидан фойдаланади. Лекин биз вақт имкониятидан келиб чиққан ҳолда ва ургатиш усулига мувофиқ асосан буюртма, жараёнлар ва меъёрий усулларни ва уларнинг турлича қуринишлари билан боғлиқ ҳолатларини ёритишга ҳаракат қиламиз. Бундан ташқари:

- четга чиқиш суммасига муқобиллаштирилган жорий меъёрлардаги харажатларни ҳисобга олиш тизими;
- меъёрдаги ва ҳақиқатда сарфлаган харажатларнинг ҳисобини параллел юритиш;
- қисман, тўлиқ ҳақиқий ва меъёрий сарфларга асосан харажатларни ҳисобга олиш тизимларини ҳам ёритамиз.

2-савол бўйича дарс мақсади: Талабаларда стандарт-кост тизими бўйича маҳсулотнинг таннархини калькуляция қилиш тўғрисида тушунча ҳосил қилдириш

Идентив ўқув мақсадлари:

2.1. Стандарт-кост тизими моҳиятини айтиб бера олади

2.2. Стандарт-кост тизими бўйича маҳсулот таннархини калькуляция қилиш хусусиятларини изоҳлаб бера олади

2- савол баёни: **Стандарт-кост (Standart cost) тизими бўйича маҳсулотнинг таннархини калькуляция қилиш.** Меҳнатни ташкил этиш ва ишлаб чиқаришни бошқариш муаммоларини ечишнинг объектив тенденциялари 20-йиллар бошидан АКШда кулланиладиган ишлаб чиқариш харажатларини ҳисоблаш усулини қайтадан қуриб чиқишни такозо қилди. Маҳсулот бирлигининг таннархини ҳисоблаш, нархларни урнатиш, харажатларни тезкор бошқариш ва назорат қилиш учун моддий ва меҳнат харажатларининг меъёрлари ишлаб чиқиладиган бўшланди.

Ақсланишга ёндошишга мувофиқ ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобида қўлланиладиган усулларни **иккита асосий гуруҳга** ажратиш кўзда тутилди:

- **ўтган харажатлар ҳисоби** ва
- **стандартлаштирилган харажатлар ва улардан четга чиқишларнинг ҳисоби.**

Ишлаб чиқаришга бўлган харажатлар ҳисоби ва калькуляция усуллари тизимида стандарт харажатлар ҳисоби тизими буюртмалараро ва жараёнлараро ҳисобда қўллашни кўзлаб уни мустақил ва муҳимлашган сифатида қўрилмайди.

Меъёр-стандартларни ишлаб чиқиш, ишлаб чиқаришнинг бошланишигача стандарт калькуляцияларни тузиш ва тўплам сифатида тизимлашган стандартлардан четга чиқишларни ажратиш билан ҳақиқий харажатларнинг ҳисоби "стандарт-кост" тизими номини олди.

"**Стандарт**" - маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун керак бўлган моддий ва меҳнат харажатларининг миқдори ёки маҳсулот, хизмат, иш бирлигини ишлаб чиқариш учун олдиндан ҳисоблаб чиқилган моддий ва меҳнат харажатларини; "**кост**" - маҳсулот бирлигини тайёрлаш учун ишлаб чиқариш харажатларининг пул кўринишини акс эттиради.

Америка адабиётида стандарт-кост тизимига хар-хил тушунчалар берилади, бу тушунчага хар-хил мазмун киритилади. Лекин ҳамма ҳолларда ҳам бу тизим ишлаб чиқаришнинг тўғри харажатларини тартибга солишга қаратилган назорат инструменти сифатида тавсиф қилинади.

Стандарт-кост тизимининг устунликлари куйидагилардан иборат:

а) ишлаб чиқариш ва буюмларнинг реализацияси бўйича кутиладиган харажатлар ҳақидаги маълумот билан таъминлаш;

в) маҳсулот бирлигининг олдиндан ҳисоблаб чиқилган таннархи асосида нархни урнатиш;

с) меъёрлардан четга чиқишлар кетишлар ва уларнинг вужудга келиш сабабларини кўрсатиб даромад ва сарфлар ҳақидаги ҳисоботни тузиш.

Кутиладиган харажатлар фирма ичида ҳисоблаб чиқилган стандартлар (меъёр ва меъёрлаштиришлар) асосида аниқланади. Бу стандартлар тизим функцияланишининг асоси бўлади ва унинг мазмунини очади.

Стандартларнинг бугун йиғими куйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. Ҳисобга олинадиган баҳоларнинг даражасига мувофиқ.

Идеал: материаллар, хизматларга бўлган тарифлар, меҳнатга ҳақ тўлашга бўлган ставкаларни ва устама сарфларнинг смета ставкаларига бўлган энг маъқул нархларни кузлайди.

Меъёрий: иқтисодий цикл мобайнида уртача нархлар бўйича ҳисоблаб чиқилади.

Жорий: маълум ҳисоб даврида кутилаётган ва бу даврда ҳаракатда бўлган нархлар асосида ҳисоблашни кузлайди.

Базис: йил бошида урнатилади ва йил давомида ўзгармай қолади. Одатда улардан нархлар индексини ҳисоблаш учун кулланилади.

2. Кувватдан фойдаланиш даражасига нисбатан.

Назарий: улардан яхши ёки идеал фойдаланишда субъект томонидан эришиладиган. Улар субъектнинг мақсади ҳисобланади, кувватдан тўлиқ фойдаланиш, дам олиш вақтининг меъёрланган қийматига асосланган, яроқсиз, туриб қолишлар, бузилишларга вақт сарфлашни кузда тутмайди.

Ўтган ўртача бажариш: статистик маълумотлар бўйича ҳисобланади ва яроқсиз, туриб қолишлар ва бузилишларга сарфланган вақтни ҳисоблайди, яъни олдинги даврнинг ҳамма камчиликларини назарда тутади.

Меъёрий бажариш: келажак даврда меъёрларнинг кутилаётган уртача даражасини кузда тутади.

3. Маҳсулот чиқариш ҳажмига нисбатан.

Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш ҳажми стандартларни ишлаб чиқаришга ёндашишга биринчи даражада таъсир кўрсатади.

Назарий: субъектнинг назарий кувватига асосланган ҳолда олдиндан белгиланган. Уларга ёки эришиб бўлмайди, ёки бир марталик тартибда эришилади.

Амалий: яхши бажарилишда субъект томонидан эришилади, улар ўз даражаси билан яхши бажарилишида назарий стандартларга яқин, ишлаб чиқаришнинг реал эришиладиган даражасига асосланган ва қочиб бўлмайдиган йўқотишларга йўл қўяди.

Меъёрий: цикл мобайнида ишлаб чиқаришнинг юқори ва паст ҳажмининг ўртача қийматидан келиб чиққан ҳолда маҳсулот чиқаришнинг эришиш даражасида ҳисобланади.

Кутилаётган: маҳсулот чиқаришнинг кутилаётган ҳажмида ишлаб чиқаришнинг аниқ шароитлари асосида ҳисобланади.

Мазкур тавсиф Америка фирмаларида харажатларнинг моддалари бўйича стандартларни ўрнатишга хар-хил ёндошишларнинг мавжудлигини кўрсатади. Лекин хар бир ёндошишда қабул қилинган стандартлар бухгалтерияда ишлаб чиқариш жараёни бошлангунча стандарт таннарх хариталарига умумлаштирилади. Карталар буюм, бу буюмни, буюртмани тайёрлашда иштирок этадиган ишлаб чиқариш бўлинмалари бўйича ва буюртмалар бўйича тузилади.

Стандарт-кост тизими тўғри харажатларни бошқариш воситаси сифатида намойиш қилинади. Бу тизимнинг бир неча вариантларидан фойдаланилади. Битта вариантда харажатлар "ишлаб чиқариш"счётининг дебетида тўпланади ва стандарт қиймат бўйича баҳоланади, тайёр маҳсулот худди шундай стандарт қиймат бўйича шу счётининг кредитидан чиқариб ташланади, тугалланмаган ишлаб чиқариш стандарт қиймат бўйича баҳоланади. Иккинчи вариантнинг мазмуни "Ишлаб чиқариш"счётининг дебетида умумлаштирилган харажатлар ҳақиқий қиймати бўйича баҳоланишдан, счётининг кредитидан эса тайёр маҳсулот стандарт қиймат бўйича чиқариб ташланишидан иборат. Тугалланмаган ишлаб чиқариш ҳақиқий харажатлардан у ёки бу томонга чиқиб кетишларни ҳисобга олган ҳолда стандарт қиймат бўйича ҳисобланади.

Ҳақиқий харажатларнинг стандартлардан четга чиқишини Америка фирмалари одатда таннархга олиб бормасдан "Маҳсулот, хизмат, ишларнинг реализацияси"счётига чиқариб ташлайдилар.

Субъектнинг кувватларига нисбатан стандарт-кост тизимини ташкил этиш, стандартлардан четга чиқишларни аниқлаш ва уларни чиқариб ташлаш услубияти бўйича ишлар координациясини стандарт-кост тизими билан боғлиқ бўлган ҳамма бўлинмаларнинг вакиллари амалга оширадилар. Янада йирик компанияларда стандартларни тузиш, уларга ўзгартиришлар киритиш, ҳисоблаш ва бошқалар бўйича барча ишлар жамланган стандартлар бўлинмаси тузилади.

Стандарт-кост тизими амалиётда қўлланиладиган харажатларни ҳисоблашнинг бошқа тизимига кўра ўз хусусиятларига эга. Биринчидан, воситаларни сарфлаш жараёнида стандартлардан чиқиб кетишларни аниқлаш асоси бўлиб уларни ҳужжатлаштириш эмас, балки махсус счётлардаги бухгалтерия ёзувлари ҳисобланади. Менеджерларнинг олдига эса четга чиқишларни ҳужжатлашгирмаслик эмас, уларга йул қуймаслик масаласи қуйилади. Иккинчидан, аниқланган четга чиқишларни ҳамма компаниялар ҳам эмас, жорий стандартлардан фойдаланадиганлари бухгалтерия ҳисобида акс эттиради. Стандартлардан четга чиқишларни акс эттириш қисмида учинчи хусусият бўлиб четга чиқишларни ҳисобга олиш учун махсус синтетик счётларнинг калькуляция моддаларини, чиқиб кетишларнинг омиллари бўйича ажратиш ҳисобланади.

Стандарт-кост тизимининг мазкур хусусиятлари шуни ифодалайдики, харажатларни бошқариш мақсадида хар доим бу четга чиқишлар, уларни ҳисоблаш учун, қанчалик муҳимлиги кўриб чиқилади; улар нималарни кўрсатадилар, қайси муаммоларни ечишда улардан фойдаланиш мумкинлиги; аниқланган четга чиқишларнинг ишлаб чиқаришга бўлган харажатларни таҳлил қилишдаги муҳимлиги асосан эътиборга олинади.

3-савол бўйича дарс мақсади: Талабаларда директ-костинг тизими бўйича сарфланган харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш тўғрисида тушунча ҳосил қилдириш

Идентив ўқув мақсадлари:

3.1. Директ-костинг тизими моҳиятини айтиб бера олади

3.2. Директ-костинг тизими бўйича сарфланган харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш хусусиятларини изоҳлаб бера олади

3- савол баёни: Директ-костинг тизими бўйича сарфланган харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулотнинг таннархини калькуляция қилиш. Калькуляция қилишнинг миллий тизимининг назарияси ва амалиёти ривожланаётган бозор муносабатлари шароитларида бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда қўлланилаётган бошқарув ҳисобининг ташкилий тизимларини ўрганишга муҳтож. Бундай тизимлардан бири тўғри харажатлар бўйича маҳсулотнинг таннархини калькуляция қилиш тизими ҳисобланади.

Ўзгарувчан харажатларни ҳисобга олиш тизими АҚШда Буюк депрессия даврида вужудга келди ва 50-йилларда кенг тарқалди. Буюк депрессиядан олдин (1928 й) тайёр маҳсулотнинг қолдиқлари тўлиқ харажатлар бўйича ҳисобланган таннарх бўйича баҳоланадиган эди. Депрессия реализация қилинмаган маҳсулотнинг катта захираларини яратишга олиб келди, тўлиқ харажатлар бўйича баҳолаш эса, ўша давр таҳлилчиларининг фикрича фойдани сунъий бузишга олиб келган. Ишлаб чиқаришнинг ҳажми ва фойданинг миқдоридан ҳоли бўлган доимий харажатларнинг ҳисоби даромаднинг қийматига маълум даражада таъсир кўрсатган. Таҳлилчиларнинг фикрича, сарфланган харажатларнинг кайтишини ва ишлаб чиқаришнинг ҳажмини харажатлар ва фойдалар алоқаси орқали ҳисоблаш лозим. Бу аспектда, ўхшашликка эга бўлган ўзгарувчан харажатларга бўлиш фойдасиз дейилган ва эгрилар билан ўхшашликка эга бўлган доимий харажатларга ажратишга ижозат этилган. Харажатларнинг янги тизими "директ-костинг" номини олди.

Тизимнинг мазмуни- корхона ишлаб чиқариш харажатларини калькуляция қилиш услубини кўриб чиқишда 1936 йилда Джонатан Харрис томонидан киритилган "директ-костинг режа" мазмунига асосланади.

Даромадлар ва зарарлар тўғрисидаги ойлик ҳисоботнинг мазмунида оддий ишлаб чиқариш харажатлари ва эгри устама сарфларни чегаралаш бошланди. Ишлаб чиқариш сарфларини дифференциациялаш даромаднинг ҳажмини, маҳсулот реализацияси ҳажмининг боғланганлигини аниқлашга ва таннархни бошқаришга ёрдам берди. Шундай қилиб, бу тизимнинг мазмуни куйидагига олиб келинди: тўғри харажатлар тайёр маҳсулотларнинг турлари бўйича умумлаштирилади, эгри харажатлар эса алоҳида счёта тупланади ва улар вужудга келган даврнинг умумий молиявий натижаларига олиб борилади. Агар ҳар бир буюм бўйича тушган даромад суммасидан бу буюм бўйича сарфланган ўзгарувчан харажатлар чиқариб ташланса унда буюм бўйича брутто-даромад оламиз. Ҳамма буюмлар бўйича олинган брутто-даромадни жамлаб доимий харажатларнинг умумий суммасини қоплаш учун мўлжалланган даромаднинг умумий қийматини олиш мумкин.

Директ-костинг тизимидаги амалий изланишлар харажатлар бўлинишининг шартлилигини кўрсатади. Ҳар бир субъектда қабул қилинган йул куйишлар натижаларни ҳисоблаб чиқишда ҳисобланиши керак. Директ-костинг тизими бўйича таннархни калькуляция қилиш ишлаб чиқаришнинг турли ҳажмида доимий сарфларнинг узгармас қийматини кузлайди, шунинг учун бошқарув ҳисобида асосий эътибор доимий сарфларга қаратилади. Субъект ва тизимли бўлинмаларнинг раҳбарлари бу харажатларни бошқаришнинг назорат функцияларини кучайтирадилар.

Директ-костинг тизими бир неча фарқловчи хусусиятларга эга: биринчиси- ишлаб чиқариш харажатларининг ўзгарувчан ва доимийга ажратиш; иккинчиси- маҳсулот таннархини чекланган харажатлар бўйича калькуляция қилиш; учинчиси- фойдалар ҳақидаги ҳисоботларни тузишнинг кўп босқичлиги. Ҳисоб жараёни икки босқичда олиб борилади:

Директ-костинг тизимининг умумий чизмаси.

Биринчи босқич						
"Таннархни ҳисоблаш"	Маҳсулотнинг турлари	1	2	3	4	5

	Реализациядан олинган фойдалар	х	х	Х	х	х
	Ўзгарувчан харажатлар	х	х	Х	х	х
	Маржинал фойдалар (брутто-даромад)	х	х	Х	х	х
Иккинчи босқич						
Натижани ҳисоблаш:	Доимий харажатлар					х
	Ишлаб чиқаришнинг рентабеллиги				қ	х
Натижа:						

Биринчи босқичда тайёр маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳажмининг тўғри (ўзгарувчан) харажатлар билан алоқаси ўрнатилади, алоҳида турдаги маҳсулотни ишлаб чиқаришнинг рентабеллиги акс эттирилади. Иккинчи босқичда битта счёта умумлаштирилган эгри (доимий) сарфлар бир турдаги маҳсулот реализациясидан олинган қўйилма билан таққосланади. Натижада бутун ишлаб чиқариш ва реализациянинг рентабеллигини акс эттиради. Шундай қилиб, бу тизим реализацияга қаратилган. Реализациянинг ҳажми канча кўп бўлса субъект шунча кўп даромад олади. Тайёр маҳсулот ва тугалланмаган ишлаб чиқариш фақат ўзгарувчан (тўғри) харажатлар бўйича баҳоланади. Баҳолашнинг бундай тизими субъектларда реализацияни кўпайтиришнинг янги имкониятларини излашга қизиқиш уйғотади.

Субъектларда директ-костинг ҳисоби тизими хар-хил тартибда ташкил этилиши мумкин. Бу ерда иккита автоном ва интеграция ёндошиш ишлатилади. Харрис тизими бошқарув ва молиявий ҳисоб интеграциясига асосланган. Бошқарув ва молиявий ҳисобнинг умумий тизими бош китобда ҳамма ички оборотларни акс эттиришни кўзлайди.

Ҳисоб юритишнинг **монистик** (интеграцияланган) тизимининг мураккаблиги, ҳисоб муомалаларининг катта ҳажми билан фарқ қилади, кўп ҳолларда қиммат ва оддий эмаслиги билан ажралиб туради. Кўп ҳолларда интеграциялашган тизим бошқарув ҳисоби принципига, яъни тижорат сирларини сақлашга риоя қилмайди (бузади).

Фойдалар тўғрисидаги ҳисоботни тузишни кўп жараёнлик асосида маржинал фойдалар ҳақидаги ҳисобот ётади. Директ-костинг тизимидаги фойда ва сарфлар ҳақидаги тахминий ҳисоботи куйидаги жадвалда келтирилган.

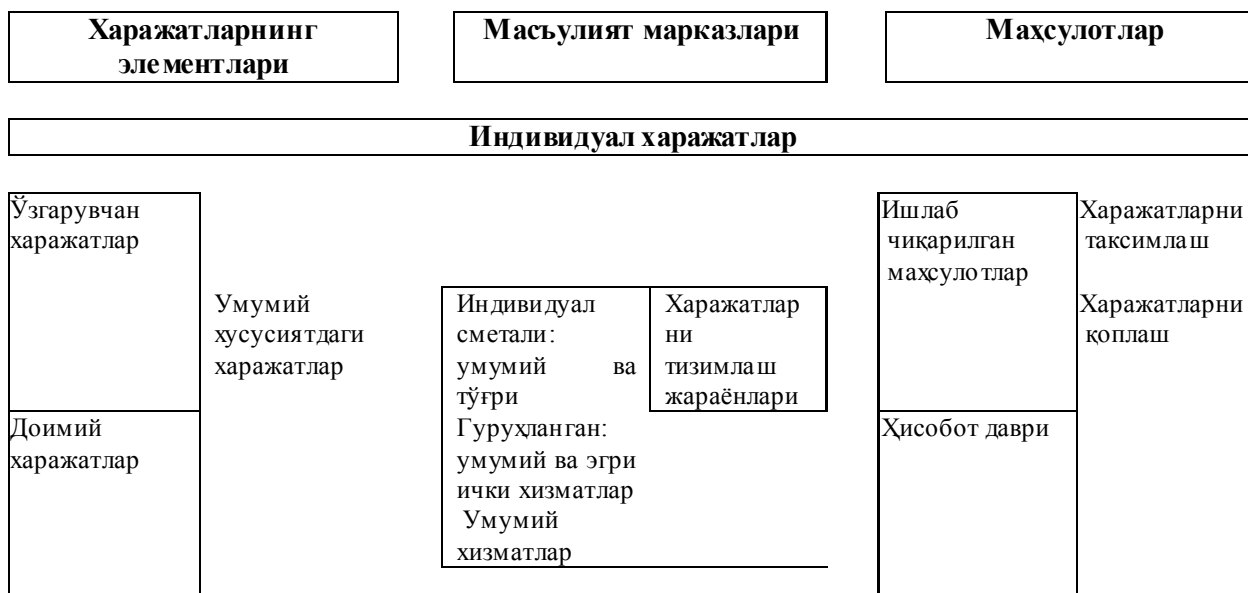
Маржинал даромад усули бўйича даромадлар ва сарфлар тўғрисидаги ҳисобот.

№	Кўрсаткичлар	Сумма, минг сўм
1.	Реализация қилинган маҳсулотнинг ҳажми	5700
2.	Ўзгарувчан харажатлар	3300
3.	Маржинал фойда (1 қатор-2 қатор)	2400
4.	Доимий сарфлар	1370
5.	Соф фойда (ёки зарар) (3 қатор-4 қатор)	1030

Келтирилган ҳисобда икки поғона мавжуд: юқори- маржинал даромад; пастки- ҳисобда босқичлар бўйича жараёнда тулдириладиган соф фойда. Агар ўзгарувчан харажатларни ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқаришга булсак мазкур ҳисобот уч босқичда тузилади. Биринчи босқичда маржинал фойда маҳсулот реализациясидан тушган пул билан ўзгарувчан ишлаб чиқариш харажатлари ўртасидаги фарқ сифатида ҳисобланади. Учинчи босқичда жамлама маржинал фойда билан доимий харажатлар суммасини таққослаш йули билан соф фойда (ёки соф зарар) ҳисобланади. Кейин ҳисоботнинг поғоналилигини доимий харажатларни шартли-доимий ва шартли-ўзгарувчанларга бўлиш билан кўпайтирса бўлади. Айрим ҳолларда поғоналар харажатлар ва фойдаларни

гурухлашнинг бошқа белгиларини кузда тутиши мумкин. Масалан, аниқ буюмлар ёки буюмлар гурухига тўғри муносабатга эга бўлган доимий харажатларнинг гурухланиши; доимий харажатларнинг худудлар, сотув сегментлари ёки тақсимлаш каналлари бўйича бўлинмаларини назарда тутади. Директ-костинг тизими бўйича ҳисоб юритишнинг умумлашган схемаси қуйидаги чизмада кўрсатилган.

Маҳсулот таннархнини ўзгарувчан харажатлар бўйича калькуляция қилишнинг чизмаси.

Ўзгарувчан харажатлар бўйича таннархни калькуляция қилиш доимий харажатлар, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг хар бир турига фойда олиш учун куйилмалар, маҳсулот чиқаришнинг ассортиментига риоя қилиш устидан назорат урнатишни таъминлайди. Бундай калькуляциялар масъулият марказлари томонидан назорат қилинмайдиган харажатларни, даромадли ва даромадсиз муомалалар уртасидаги фаркни, меъёрларга нисбатан харажатларнинг хулқини аниқлайди. Назоратнинг асосий принципи боғлиқлик бўлади: материал --- жонли меҳнат --- устама сарфлар.

Бундай мақсадларда харажатларнинг назорат коэффицентини ҳисоблашнинг оддий қуринишидан фойдаланилади:

$$\frac{\text{Тўғри ёки ўзгарувчан (олиб борилган-олиб борилмаган) устама сарфлари}}{\text{Асосий материаллар+Жонли меҳнат сарфлари (бирламчи харажатлар)}}$$

Маҳсулот таннархнини ўзгарувчан харажатлар бўйича калькуляция қилишнинг бошқа муҳим моменти бўлиб калькуляцияни ҳажм ва даромаднинг муқобил нисбатини ҳисоблаш учун маълумотни шакллантирувчи ишлаб чиқаришнинг зарарсизлик таҳлили билан алоқаси ҳисобланади.

Ўзгарувчан харажатлар бўйича калькуляция қилиш принципи танловининг устунликлари унинг буюмларга нарх ўрнатишда тўғридан-тўғри таъсирини, бизнеснинг турли сегментларининг ишлаб чиқарувчанлигини рағбатлантиришни киритиш лозим.

Директ-костинг тизими бошқарув тизимининг такомиллашувига мувофиқ ривожланади. Режалашпириш ва бошқарув қарорларини қабул қилишнинг қайишқоқлиги директ-костинг тизимига бюджетлар (сметалар) ва топшириқларни, улардан фойдаланиш таҳлилинини киритишни талаб қилди. Замонавий директ-костинг тизимининг хусусияти бўлиб стандартларни нафақат ўзгарувчан харажатлар бўйича, балки доимий харажатлар бўйича ҳам, қисман доимий устама сарфларнинг ўзгарувчан қисми бўйича ишлатиш

ҳисобланади. **Стандарт директ-костинг**- бу субъектнинг якуний мақсади- соф фойда олишга эришиш воситасидир.

Мавзу бўйича асосий хулосалар

Хозирги даврда амалиётда кулланилаётган ҳисоб тизими иккита асосий турдан ташкил топган- буюртмали ва жараёнли ҳисоб тизимидан. Лекин ҳар бир тармокнинг хусусияти ва ҳисоб сиёсатидан келиб чиққан ҳолда ушбу ҳисоб тизимларининг куйидаги турларини куллаш мумкин:

- четга чиқиш суммасига тўғриланган ҳолдаги харажатларни жорий меъёрларга асосан ҳисобга олиш;
- ҳақиқий ва меъёрий сарфларни бир вақтда ҳисобга олиш;
- қисман ва тўлиқ ҳақиқий ва меъёрий харажатларнинг ҳисобини юритиш.

"Стандарт"- маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун керак бўлган моддий ва меҳнат харажатларининг миқдори ёки маҳсулот, хизмат, иш бирлигини ишлаб чиқариш учун олдиндан ҳисоблаб чиқилган моддий ва меҳнат харажатларини; "кост"- маҳсулот бирлигини тайёрлаш учун ишлаб чиқариш харажатларининг пул курилишини акс эттиради.

"Директ-костинг" тизимига кура, тўғри харажатлар тайёр маҳсулотларнинг турлари бўйича умумлаштирилади, эгри харажатлар эса алоҳида счётда тупланади ва улар вужудга келган даврнинг умумий молиявий натижаларига олиб борилади.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулотнинг таннархини калькуляция қилиш тизимини туркумлаш.
2. Ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш тизимининг туркумланиши.
3. Маҳсулот таннархини ўзгарувчан харажатлар бўйича калькуляция қилишнинг чизмаси.
4. Харажатларнинг назорат коэффицентини ҳисоблаш.
5. Стандарт-кост тизими бўйича маҳсулотнинг таннархини калькуляция қилиш.
6. Директ-костинг тизими бўйича сарфланган харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулотнинг таннархини калькуляция қилиш.
7. Директ-костинг тизимининг умумий чизмаси

Адабиётлар

1. Управленческий учет: Учебное пособие (Под ред. А.Д.Шеремета). М.: ИД ФБК ПРЕСС, 2002
2. Друри К. Управленческий и производственный учёт. Учеб. Пос. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. 2. Климова М.А. Бухгалтерский учёт. Учеб. Пос -М.: РИОР. 2004
3. Ковалев В.В Финансовый учет и анализ: концептуальное основу. - М.: Финансу и статистика, 2004
4. Мезенцева Т. М. Международное стандарту финансовой отчетности: тесту с ответами. Уч. пос -М.: Экзамен, 2004
5. Мезенцева Т.М., Мезенцева Г.Н. Горобец В.Ю. Международное стандарту финансовой отчетности тесту с ответами, 2004
6. Муравицкая Н.К, Лукьяненко Г.И. Тесту по бухгалтерскому учету: теория бух. учёта, бухгалтерская и финансовая отчетность Учеб. Пос. -М.:Ф и С, 2004
7. Пардаев А. Бошқарув ҳисоби. –Т Академия. 2002 г.

Интернет маълумотлари:

1. [http:// www. apb.ord.uk](http://www.apb.ord.uk) (Auditing Practices Board)
2. [http:// www. nao.gov.uk](http://www.nao.gov.uk) (UK National Audit Office)
3. [http:// www. iia.ord.uk.](http://www.iaa.ord.uk)(The Institute of Internal Auditors – United Kingdom)

4. [http:// www. iasc.org.uk](http://www.iasc.org.uk). (International Accounting Standarts Committce)
5. [http:// www.aicpa.org / index.htm](http://www.aicpa.org/index.htm) (American Institute of Certified Publik Accountants)

6- МАВЗУ. ХАРАЖАТЛАРНИНГ БУЮРТМАЛИ КАЛЬКУЛЯЦИЯ ТИЗИМИ

Ажратилган вақт – 2 соат

Асосий саволлар

1. Ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва маҳсулотнинг таннархини калькуляция қилишнинг буюртмали усули.

2. Буюрмалар калькуляцияси ва унинг хусусиятлари

Мавзуга оид таянч тушунча ва иборалар: Ишлаб чиқариш харажатлари, ишлаб чиқариш ҳажми, фойда, тугалланмаган ишлаб чиқариш, фойда, зарар, шартнома, буюртма, жадвал, асосий ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулот, калькуляция, назорат счетлари.

Мавзуда кўриб чиқиладиган муаммолар:

1.

1-савол бўйича дарс мақсади: Талабаларда ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилишнинг буюртмали усули тўғрисида тушунча ҳосил қилдириш

Идентив ўқув мақсадлари:

1.1. Ишлаб чиқариш харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш тўғрисида тушунча бера олади

1.2. Маҳсулот таннархини калькуляция қилишнинг буюртмали усули хусусиятларини изоҳлаб бера олади

1- савол баёни: Ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва маҳсулотнинг таннархини калькуляция қилишнинг буюртмали усули. Бизга маълумки, ҳар бир хўжалик юритувчи субъект узининг фаолиятдан келиб чиққан ҳолда ҳисоб сиёсатини ишлаб чиқади ва унда харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш усулини белгилайди. Демак, юқорида ёритилган усулларнинг қайси бирини қўллаш унинг технологик жараёни, маҳсулотининг турлари, тармоқ хусусияти ва ташқилий таркибига боғлиқ.

Биз кўриб чиқмоқчи бўлган харажатларни ҳисобга олиш маҳсулот ёки буюртманинг таннархини калькуляция қилишнинг буюртмали усули асосан ишлаб чиқариш технологияси учун сарфланган хом-ашё ва материаллар, меҳнат сарфлари ва бошқа умумий ишлаб чиқарилган маҳсулот, бажарилган иш ёки кўрсатилган хизматнинг турига олиб бориш имконияти бўлган ишлаб чиқаришда ёки субъектларда қўлланилади.

Ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва маҳсулот (иш, хизмат)нинг таннархини калькуляция қилишнинг буюртма усулини жорий қилиш учун тегишли шарт-шароитлар мавжуд бўлиши керак. Ушбу усулни жорий қилишнинг асосий шarti бу тегишли буюртмага асосан ёки битта айрим олинган маҳсулотни ёки ушбу маҳсулотларнинг гуруҳини ажратиш имкониятини яратиш ва ишлаб чиқарилган ҳар бир маҳсулот ёки бажарилган ишнинг ўртача эмас, балки яқка ҳолдаги таннархи тўғрисида маълумотларни олиш шароитини туғдиришидир. Ушбу ҳисоб ва калькуляция тизимининг усули қўлланиладиган ишлаб чиқариш турларига асосан қурилиш объектлари, самолёт-кемасозлик, қоғоз, мебель саноати, илмий-изланиш, конструкторлик ва таъмирлаш ишлари, аудиторлик, консалтинг хизматлари ва шунга ўхшаш яқка буюртма ёки кичик гуруҳлардаги товарларни ишлаб чиқариш жараёнлари киради.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг ишлаб чиқариш шароитининг таснифи жамиятнинг ривожланишида асосий ўрин тутаيدиган машинасозлик субъектларининг мисолида келтирилган. Ушбу шароитда ишлаб чиқарилган маҳсулотга сарфланган

харажатларни ажратиш ва гуруҳлаштириш усулини белгилайдиган ва амалиётда жорий қилинадиган режали-ҳисоб бирлигига асосий эътибор қаратилган.

Буюртма усули қўлланилаётганда эътиборни ишлаб чиқаришнинг хусусияти ва буюртмага қаратиш ва уларни чуқур таснифлаш лозим.

Индивидуал- якка тартибда ишлаб чиқариш. Бу шакл ишлаб чиқарилган маҳсулот, бажарилган ишга нисбатан тор ихтисослик ва кенг ихтисосликларга бўлинган ҳолда ишлаб чиқариш жараёнининг узок даврдан ташкил топганлиги билан ажралиб туради. Бу шароитда хар хил- йирик, ўртача ва кичик ҳажмдаги умуман тақроланмайдиган ёки доимий тақроланмайдиган маҳсулот ва буюмлар ишлаб чиқарилади. Кўпчилик ҳолларда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар мураккаб технологиядан ташкил топган 100 ва ундан ортиқ муомалалар натижасида ишлов берилган кўп номдаги ва миқдордаги деталлардан ташкил топган бўлади. Бундан ташқари, ушбу тармоқларда ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятларига ушбу деталларни тайёрлаш ва уларга ишлов беришдаги сарфларнинг фарқ қилиши натижасида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ҳажми вақтларнинг оралиғида ўсиб бориши ҳисобланади. Тайёр буюм-маҳсулотларни йиғиш ҳам меҳнатни бригада асосида ташкил қилганда ёки айрим ишчи йиққанда ушбу йиғишнинг кўп вақтга давом қилиши ва зарур деталларни айрим олган ҳолда йиғиш (ўзаро алмаштириш йўли билан эмас) хусусияти билан фарқ қилади. Ушбу жараёнда тегишли машина ёки буюм учун ишлаб чиқарилган детал ёки қисмлар, йиғув ёки механик ишлов берувчи цехларга берилмай балки омборга топширилади. Ушбу ишлаб чиқариш- яъни буюртмани тайёрлаш жараёнида зарур меҳнат буюмлари айрим олган ҳолда ва тез-тез тақроланмайдиган турлари бўйича, баъзи вақтларда уларнинг кўпчилик турлари бўйича ва айрим кичик гуруҳлари бўйича ҳаракати (истеъмоли) содир бўлади.

Айрим олинган буюртмалар ва кичик гуруҳ (ҳажм)даги маҳсулотларни ишлаб чиқаришда йириклаштирилган (ишлаб чиқариш буюртмаси, товар комплекти ёки қисмларнинг комплекти) режа-ҳисоб бирликларини қўллаган ҳолдаги тезкор режалаштириш ва ишлаб чиқаришни бошқаришнинг мураккаб тизимини қўллаш хусусиятига эгадир. Чунки мураккаб технология муомалалари натижасида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар уларни тайёр холга келтириш учун кўпдан-кўп ишларни бажаришни талаб қилади, яъни улар технология картасидаги белгиланган муомалаларни (ишлов беришни) амалга ошириш жараёнида бир неча цехлардан (қуйиш, ишлов бериш, йиғиш, синаш) ўтади, битта детал битта станокда ишлов беришдан ўтадиган ишлов беришнинг кўп, хар хил вариантлари амалга оширилади. Ушбу муомалаларнинг бажарилиши, босқичлар ўртасидаги алоқалар тасдиқланган тармоқ графиклари ва йиғма графиклар ёрдамида назорат қилиб борилади ва натижада тайёр маҳсулот (буюртма)олинади.

Ишлаб чиқарилган буюртма бу унинг охириги натижаси буюртманинг бажарилишига эришиш учун зарур бўлган комплекс технология жараёнларни ва муомалаларни бажариш учун зарур бўлган ишларни бажаришни ўз ичига олган режа-ҳисобдаги бирликдир. Ушбу бирликка конструкторлик бюросининг технология бўлими ва ишлаб чиқариш цехларининг маҳсулотлари, бундан ташқари уларни синовдан ўтказиш жараёнлари киради.

Йиғув жараёни бир ойдан кам давом қиладиган ҳолларда маҳсулотнинг детал ва бўлақлари йиғув цехига ушбу бўлақ ёки буюмлар бўйича комплекташтирилган ҳолда ўтказилади. Ушбу тартибдаги тизимда йиғув цехлари ва бўлимлари учун детал комплекти ёки детални ишлаш учун тайёрланган бўлимлар учун тегишли буюртма, тайёрлов ва ишлов берувчи бўлимлар учун детал комплекти ёки детални ишлаш учун тайёрланган бўлақчалар режа-ҳисоб бирлиги сифатида қабул қилинган.

Агарда йиғув жараёни бир ойдан ортиқча давом қилса у ҳолда йиғув цехлари ва бўлимларига деталлар гуруҳланган ҳолда йиғув ишларини бажариш графигига мувофиқ топширилади. Ишлов бериш цехлари ва бўлимларига эса ишлаб чиқаришнинг тегишли

босқичида йиғиш учун зарур бўлган ва ушбу бўлақларни ёки бўлақлар гуруҳини йиғиш учун керак бўладиган бўлақлар комплект холда топширилади. Бўлақларни комплекшлаш учун зарур бўлган деталларни топшириш графиги ушбу комплектни ёки буюмни йиғиш графигига асосан навбатма-навбат топширилиб борилади. Чунки асосий мақсад технологияда қўрилган муомалаларнинг тўхтаб қолишига йўл қўймасликдир. Натижада тайёрлов ва ишлов бериш цехлари ва тайёрлов цехлари учун режа-ҳисоб бирлиги детал комплекти, бўлақлар ёки бўлақларнинг гуруҳи бўлса, йиғув цехи ёки бўлимлари учун эса режа-ҳисоб бирлиги умумий йиғувнинг босқичи ёки ишлаб чиқариш буюртмаси ҳисобланади.

Тажриба-синов ишлари билан шуғулланадиган субъектларда эса режалаштириш ва ҳисобнинг объекти тасдиқланган мавзу ҳисоб-режасида кўрсатилган бўлади. Ушбу тасдиқланган мавзуларнинг бажариш даражасини аниқлаш мақсадида режа-ҳисоб бирлиги сифатида товар комплекти қабул қилинган. Ушбу товар комплектининг таркиби ва ҳажми ишлаб чиқариш бўлинмаларининг маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг қайси босқичига таълуқлигидан келиб чиқади.

Конструкторлик бўлимларнинг маҳсулотлари жорий режага асосан комплексланган ҳолда бош технологнинг бўлимига берилади. Кейинчалик ушбу маҳсулот бўйича технология ҳужжатлари ишлаб чиқариш бўлимлари- цехларга ўтказилади. Меъёрий харажат- меҳнатнинг сарфига ва технология жараёнига мувофиқ тайёрлов ва ишлов берувчи цех бўлимларга бериладиган товар комплекти ҳисоблаб чиқилади. Ушбу жараёни босиб ўтган, ҳақиқатда ишлов берилган ёки тайёрланган ва товар комплектига киритилган деталлар ва товар-комплектлари, агарда цех-бўлимнинг йиғма дастурининг талабига жавоб берадиган ҳақиқатда бажарилган деб ҳисобланади.

Хўжалик юритувчи субъектларда кичкина гуруҳларда узининг йўналишида маҳсулот ишлаб чиқариш билан бир қаторда маҳсулотнинг ҳажмида асосий ўрин йўналишига мос келмайдиган маҳсулотлар бўлган ҳолатларда тезкор ишлаб чиқариш бошқарувининг тизимини танлашга субъектнинг ихтисос йўналиши катта таъсир қилади. Чунки ушбу маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ташкил қилиш хусусияти фаолиятида асосий маҳсулотларни ишлаб чиқариш шароитидан анча фарқ қилади. Ушбу ҳолларда тегишли субъектларда асосий маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун тезкор-ишлаб чиқариш режаси ва ҳисобининг бошқа тизими қўлланилган вақтларда ҳам юқорида таснифланган буюртма ёки комплекс тизимларининг биттасини тадбиқ қилиш мақсадга мувофиқдир.

Бир вақтнинг ўзида тезкор бошқарув тизимининг ҳар хил турларидан фойдаланиш режа-ҳисоб бирликларининг кўпайишига, техник-иқтисодий ва тезкор ишлаб чиқариш режасини боғлашдаги ҳисоб ишларининг мураккаблашишига, ишлаб чиқариш жараёнининг юритилишида ҳисоб ва назорат даражасининг пасайишига олиб келади.

Умуман олганда ушбу аниқланган йўналиш меъёрлаштириш, калькуляция қилиш ва баҳоларни шакллантириш объектларини соддалаштириш билан бир қаторда умумлаштирилган ҳолдаги режалаштириш ва ҳисоб объектларининг бирлиги заруриятини келтириб чиқаради. Лекин ички таркибий бўлинмалар, айниқса бригадалар ёки ички ижара гуруҳлари бўйича ишлаб чиқариш харажатларининг турларини ишлаб чиқаришда ҳисобга олиш тартиби эътиборга олинмайди. Чунки айрим ва кичик гуруҳдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришда тегишли уларнинг охириги босқичида- йиғув цехида ва субъект даражасида режа-ҳисоб бирликлари ва калькуляция объектларининг бир-бири билан мос келиши етарли деб ҳисобланади.

Иш жойларини хом-ашё ва материаллар билан таъминлаш тизимидан фойдаланишга қараб марказий омбордан хом-ашё ва материалларни цех ва бўлимларга чиқариш ҳар хил ҳужжатлар билан тасдиқланади. Натижада ушбу хом-ашё ва материалларни ишлаб чиқаришга чиқариш ишлаб чиқариш бўлинмаларининг ихтисослаши ва мустақиллиги бўйича илгари тасдиқланган сарфларнинг меъёрига асосан тушган лимитлашмаган сарфини ташкил қилиш усулида цехларда ишлатиладиган ушбу

қийматликларнинг тўлиқ номлари ва турлари келтирилган лимит қайдномалари ва марказлаштирилган тизимда эса бригада ёки звенолар учун тузилган лимит қайдномалардан фойдаланилади. Хар бир хом-ашё ва материалнинг сарфланиш лимити (чегараси) бўлаклар, детал ва яримфабрикатларнинг ишлаб чиқаришга берилиш режаси, бундан ташқари уларнинг цех омборларида ва иш жойларидаги захирасининг умумий меъёри ва режа-ҳисоб бирликлари бўйича сарфлашнинг гуруҳлаштирилган меъёрлари инobatга олган ҳолда ҳисоблаш марказлари ёки гуруҳлари томонидан бажарилади.

Ушбу меъёрларнинг йиғиндиси тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг режадаги бажарилиш даражасини деталларга ишлов бериш ва тайёр буюмлар ишлаб чиқаришда комплекташ ва йўқотишларни ҳисобга олган ҳолдаги ҳисоб-китобларни ўз ичига олади.

Лимит (чегара) қайдномалари ҳисоблаш маркази томонидан икки нусхада ёзилади ва бош технолог билан моддий-техника таъминоти бўлимининг раҳбари томонидан тасдиқланади. Омборхонада қолдириладиган ушбу қайдномада жўнатилган хом-ашё ва материаллар турлари бўйича фақат цех ёки бўлимлар бўйича кодлаштирилган ҳолда кўрсатилади (бригада ва звеноларга ажратилмайди). Цехда қўлланилаётган ушбу қайдноманинг 2-нусхасида ушбу цехнинг ойлик дастури- режасини бажариш учун зарур бўлган хом-ашё ва материалларнинг режадаги талабини акс эттирган машинограмма мавжуд бўлади. Бўлимлар ва бригадалар ва звенолар учун айрим карталар тайёрланиб ушбу карталарга асосан хар бир цехга ёки бригадир зарур бўлган, лекин картада кўрсатилган турлари ва меъёри бўйича хом-ашё ва материалларни цехнинг омборидан олиши мумкин. Ушбу карталар моддий ресурсларнинг захираси ва улардан фойдаланишни назорат қилиш учун цех ёки бўлимнинг раҳбаридан туриши лозим.

Айрим ҳолларда содир бўладиган лимит (чегара)дан ортикча бериш, бир хом-ашёни бошқасига алмаштириш ҳозирги даврдаги йўқотишларни қоплаш учун келгуси ой ҳисобига бўнак кўринишида олиш, йиғиш-ўрнатиш ва мослаштириш ишлари жараёнидаги йўқотишларни қоплаш учун олинadиган хом-ашёлар, материаллар ва деталлар ушбу воқеаларнинг сабаби ва жавобгарлари кўрсатилган ҳолда цехнинг раҳбари ёки бошқа масъул ходимнинг имзоси билан тузилган қизил рангдаги ҳужжатлар орқали амалга оширилади. Ушбу ҳолатлар тез-тез такрорланмаси талабномалар тўлғазилади, мабодо ушбу ҳолатларда қўшимча олинadиган хом-ашё ва материалларнинг турлари қўп бўлса илгари тузилган чегарали қайднома ёки картада айрим қатор очилади ва олинган ресурслар ушбу қаторга қайд қилинади. Чунки ушбу ортикча сарфлар-чегара меъёридан чиқишларнинг сабаблари ва жавобгар шахслар тезлик билан аниқланиши ва тегишли қарорлар қабул қилишни тақозо қилади. Фақатгина ушбу чегара карталарида бўлинма ва бригадаларнинг ўртасида фойдаланилмаган хом-ашё ва материалларнинг ҳаракати кўрсатилади.

Ушбу тасдиқланган лимит бўйича хом-ашё ва материаллар сарфлангандан кейин ёки лимитнинг тугашидан қатъий назар ойнанинг охирида лимит қайдномалари марказий омборхонанинг мудирини томонидан бухгалтерияга топширилади. Ҳисобот ойнанинг охирида цех омборининг мудирлари лимит-қайдномаларини топширгунга қадар унинг "қайтарилди" устунида кейинги ой учун қайтарилган хом-ашё ва материалларнинг миқдори ва суммасини қайд қиладилар. Ушбу тартиб кейинги ҳисобот даври учун сарфланadиган хом-ашё ва материалларнинг миқдорини ўз-уздан қўпайтиради ва қўшимча маълумотлар киритилган қайдномаларни тузиш заруриятини туғдирмайди. Бухгалтерияда эса ушбу сарфларга тегишли ҳужжатлар гуруҳлаштирилади ва ишлов бериш учун компьютерлар бўлимига топширилади ёки ўзининг компьютерига киритиб ишлов беради.

Тегишли цех ва бўлимларнинг муомалаларга таълуқли ҳужжатлари тўғридан-тўғри ҳисоблаш марказига берилади ёки ўзининг компьютерларида ишлов берилиб зарур ҳисоботлар тузилади. Шундай қилиб ТМЗ чиқариш бўйича маълумотлар йиғиндисининг заруриятига асосланиб ва уларнинг цехлар ва бўлимларнинг омборига тушишига қараб

тузилган дастлабки ҳужжатларнинг маълумотлари марказий омборхонада тузилган дастлабки ҳужжатларнинг белгилари каби гуруҳлаштирилади.

Агарда уларнинг меъерий ва ҳақиқий сарфлари бўйича фарқлар аниқланса айрим машинограммалар тузилиб ушбу фарқларнинг сабаби ва жавобгар шахслар аниқланади. Ушбу фарқларда кўрсатилган хом-ашё ва материалларнинг миқдори цех ва бўлимлардан ушбу фарқларни акс эттирган маълумотлар келгунга қадар марказий омборнинг ҳисобидан чиқарилади. Ушбу маълумотларни ёритган машинограмманинг бир нусхаси назорат қилиш учун бухгалтерияга берилади.

Ишчи кучларининг сарфини умумлаштириш эса ишга келишни қайд қиладиган табеллар, топшириқлар, смена билдиришномаси, ишлаб чиқарган маҳсулотларнинг қайдномаси, қўшимча ҳақ тўлаш ва бекор туриб қолган вақтлари учун тўловлар варағи ва бошқа ҳужжатларга асосан амалга оширилади. Ишчи кучларининг маҳсулотларга тегишли тўғри меҳнат сарфлари эса дастлабки ҳужжатларда қуйилган харажатларнинг шифрларига асосан тегишли буюртмалар бўйича жамғарилиб борилади.

Айрим олинган буюртма ёки маҳсулотга ҳақиқатан сарфланган моддий ва меҳнат сарфларини аниқлаш мақсадида айрим хўжалик юритувчи субъектлар ушбу цехлар ва бўлимларнинг ичида сарфланган хом-ашё, материаллар ва меҳнат сарфини ўзида қайд қиладиган комбинациялашган дастлабки ҳужжатларни қўллайдилар. Ушбу сарфларнинг ҳисоби нол даражадаги бошқарувдан, яъни маълумотнинг пайдо бўлиш жойидан бошланади. Дастлабки ҳужжатларда моддий сарфларнинг ҳақиқий ва меъерий сарфлари таққосланади, шу даврда амал қилинаётган меъёрлардан ҳақиқий сарфнинг фарқи, бригадалар томонидан ишлаб чиқарилган яроқли ва яроқсиз маҳсулотларни тезкор режалаштириш ва ҳисобга олиш, омборга топширилган яроқли маҳсулотлар учун ишчиларга ҳисобланган меҳнат ҳақи, омборларга қабул қилинган ва бошқа цех, бўлимларга берилган ярим фабрикатлар бўйича цех ва бўлимларнинг ичида ярим фабрикатларнинг ҳаракати қайд қилиб борилади.

Иш топшириғига асосан фойдаланадиган комбинациялашган дастлабки ҳужжатнинг шакли олдинги бетда келтирилган.

Иш бошлашдан олдин сменанинг устаси, бригадаларга берилган топшириқ ва бичишнинг технология картасига асосан ушбу иш топшириғининг ўртасида бўлақларнинг миқдори, унинг коди, размери, хом-ашё ва материалнинг номи, унинг шифр-номерини, оғирлиги ва меъёр бўйича тайёрланадиган бўлақларнинг сонини қайд қилади.

Ушбу цехнинг режалаштирувчиси, режа-диспетчер бўлими ёки бичув бўлими ушбу иш топшириғи картасининг куйи томонига меъёр бўйича сарфланадиган хом-ашё ёки материалларнинг код-шифри ва зарур бўлган миқдорини ҳисоблаб қўйиб чиқади.

Марказлаштирилган ҳолда берилаётган хом-ашё ва материалларнинг берилишини тасдиқлаш учун омбор мудирини цех ёки бўлимнинг лимит картасига қайд қилади. Ушбу берилган хом-ашё ва материалларга ўлчанганлигини билдирувчи ва миқдорини тасдиқловчи ёрлиқ-бирка берилади. Уста ёки бригадир ушбу хом-ашё ёки материалларни бичишни бошлаётганда ушбу ёрлиқ-биркани олиб уни иш топшириғига илова қилади. Чунки ушбу кузатувчи ҳужжат бригаданинг иш жойига берилган хом-ашё ва материалларнинг тури ва миқдорини тасдиқлайди ва бу ҳужжатларга асосан ҳар ойнинг охирида омбордан цех ва бўлимларга берилган хом-ашё ва материалларнинг миқдори омбор мудирининг ҳисоботи билан таққосланади.

Смена охирида бичилмаган материалларнинг миқдори бригаданинг йўналиш карта-топшириғида ва оғирлигини кўрсатувчи биркада акс этирилади. У ёки бу бригаданинг ушбу материалларни бир-бирига беришнинг тезкор ҳисобини соддалаштирилган ҳолда юритиш мақсадида ушбу хом-ашё ва материалларнинг ҳаракати қуйидагича акс этирилади: сменани топшираётган устанинг олган ресурсларидан ушбу топширган хом-ашё миқдори чегирилиб сменани қабул қилиб олаётган устанинг олган хом-ашё ва материалларнинг миқдорига қўшилади. Чунки ушбу тартиб, яъни муомалани

ҳисобга олиш иш жойларида хом-ашё ва материаллар захираларининг меъёрларига риоя қилишга самарали таъсир қилади. Амалиётда кўп ҳолларда тегишли бригадаларнинг суткалик ва сменадаги хом-ашё ва материалларга бўлган талаби билан чегараланади.

Ушбу хом-ашё ва материалларнинг сменадаги, суткадаги ҳақиқий сарфи эса уста ёки бригадирлар томонидан қуйидаги тартибда ҳисоблаб чиқилади.

Ушбу хом-ашё ва материалларнинг иш бошига мавжуд бўлган қолдиғига иш давомида олган миқдори қўшилади ва бошқа сменага ёки бригадага берилган (хамма маълумотлар ўлчаш картасида кўрсатилади) миқдори чегирилади. Иш топшириғи сменанинг ёки иш кунининг охирида ишлов бериш ва топшириқнинг бажарилишини умумлаштириш учун цехнинг иқтисодчиси, меъёрловчиси ёки бошлиғига топширилади. Цехнинг масъул ходими омборхонага ёки бошқа бригадага топширилган бўлақлар бўйича сарфланган хом-ашё ва материалларнинг меъёрий сарфини ҳисоблаб чиқади ва ушбу маълумотларни ҳақиқий сарфлар билан таққослаб содир бўлган умумий фарқни аниқлайди. Ишлаб чиқариш жараёнида содир бўлган яроқсиз деб топилган бўлақларга сарфланган харажатларни тасдиқланган меъёрлар бўйича ҳисоблаб чиқади. Ушбу ҳисобланган сумма ва миқдорларнинг сабаблари ва жавобгар шахслар кўрсатилган ҳолда тасдиқланган классификаторга асосан бригада ёки сменанинг иш топшириғига ёзади.

Яроқли бўлақларнинг ишлаб чиқарилиши ва яроқсиз бўлақларнинг ишлаб чиқарилишини назорат қилиш ва ҳужжатлаштириш тегишли цех ва бўлимларнинг ишлаб чиқариш-диспетчерлик бўлимларида (ИДБ) амалга оширилади. ИДБ бўлимининг усталари ёки бригадирларидан меъёрда кўрсатилган ҳисобларга мувофиқ тайёр бўлақчаларни ёки уларнинг мажмуасини топширишни, ёки бўлмаса ҳисоб-китобларга асосан ўрнатилган миқдордаги булақ ёки комплектлар омборга ёки бошқа бригадага (сменага) топширилмаган ҳолларда яроқсиз маҳсулотлар бўйича тузилган далолатномаларни топширишни талаб қилиш ҳуқуқига эга. Шунинг учун смена ёки куннинг охирида бичиш натижасида содир бўлган хом-ашё ва материалларнинг камомади ва бузилиши юзасидан ўз вақтида далолатнома тузиши шарт. Цехда хизмат қилаётган ишлаб чиқариш диспетчерлик хизматининг ходимлари йўқотишлар тўғрисида ва моддий ресурслардан самарасиз фойдаланиш ҳолларининг олдини олиш ва огоҳлантириш учун манфаатдордирлар, чунки уларни рағбатлантириш суммаси цех ёки бўлимининг меҳнат ҳақи жамғармасига киритилган.

Агарда хом-ашё ва материаллар тежалса ушбу жамғармага тежалган сумманинг асосий қисми қўшилади, агарда ушбу бригаданинг эътиборсизлиги ёки совуққонлиги натижасида ортиқча сарф ёки йўқотишга йўл қўйилса ушбу сумманинг ҳаммаси меҳнат ҳақи жамғармасининг умумий суммасидан чегирилади.

Умумишлаб чиқариш харажатлари буюртмалар орасида олдинги бобда ёритилган тартибда тақсим қилинади.

2-савол бўйича дарс мақсади: Талабаларда буюртмалар калькуляцияси ва унинг хусусиятлари тўғрисида тушунча ҳосил қилдириш

Идентив ўқув мақсадлари:

2.1. Ишлаб чиқариш харажатларини ҳисоб олишнинг буюртмали усули тўғрисида тушунча бера олади

2.2. Буюртмалар калькуляцияси ва унинг хусусиятларини изоҳлаб бера олади

2-савол баёни: Буюртмалар калькуляцияси ва унинг хусусиятлари. Буюртмалар калькуляциясини унинг тугашига қараб олиб борадилар. Хамма харажатлар харажатлар тўплами карточкасида гуруҳлаштирилади. Буюртма бўйича хамма ишлар тугамагунча харажатларга тугалланмаган ишлаб чиқариш деб ҳисобланади. Тугалланган буюртманинг таннархи харажатларни суммалаш билан аниқланади.

Амалиётда ишлаб чиқариш шароитлари кўриб чиқилган классик вариантдан фарқ қилиши мумкин. Масалан, кема куриш бир вақтда кема қисмларини тайёрлаш билан ишлаб чиқаришнинг узоқ циклига эга. Тайёрлашнинг параллел технологияси харажатларни кетма-кет тўплашга имкон бермайди. Бундай ҳолда асосий буюртмага

қўшимча қилиб буюмнинг конструкцион элементларига сони тўғри келадиган бир неча ички буюртмалар очилади. Ўрнатилган тартиб харажатларни умумий буюртманинг алоҳида қисмлари бўйича локализация қилишни таъминлайди.

Ундан ташқари, машинасозликнинг айрим тармоқларида маҳсулотларнинг алоҳида деталлари ва узеллари 60-70%гача ўзаро алмашувли бўлади. Субъект бундай деталлар ва узелларга алоҳида буюртма очади, бу харажатларни локализация қилади ва уларни индивидуал буюртмалар бўйича такқимлашга имкон беради.

Буюртмалар бўйича харажатларни умумлаштирилган ҳисоби бир неча вариантлар бўйича қуйидагилар ёрдамида ташкил этилади:

- назорат счёtlари;
- алоҳида ҳисоблаш;
- шартнома бўйича таннарх калькуляцияси.

Назорат счёtlари- бу харажатлар ва улар билан корреспонденцияда бўладиган счёtlарни молиявий ҳисобнинг одатдаги тартибида очилишини кўзда туғувчи счёtlар тизими ҳисобланади. Харажатларнинг аналитик счёtlари харажатлар туплами карточкаларида кўрсатилган- уларда тўғри харажатлар умумлаштирилади. Эгри харажатларни эса таксимлаш ҳисоблари бўйича ҳисобот даври тугагандан сўнг киритиладиган "буюртмалар карточкалари"да ҳисобга олиб борилади. Карточка буюртмада кўрсатилган ҳамма ишлар бажарилгандан сўнг ёпилади. Ҳамма бухгалтерлик ёзувлар қайдномаларга қайд қилинади, натижалар бош китоб счёtlарига ўтказилади.

Алоҳида ҳисоблаш- бу бошқарув ва молиявий ҳисобда счёtlарни алоҳида очишни кўзловчи ҳисоб тизими бўлиб, бу ҳолда харажатлар счёtlарига молиявий муомалалар ҳақида ёзувлар қилинмайди. Бу вариант ёзувларни ҳисобнинг икки турида тақдорлашни кўзда туғади.

Шартнома бўйича таннарх калькуляцияси- ишлаб чиқарилиши узоқ цикли бўлган йирик буюмларни ҳисобга олиш ва калькуляция қилиш тизими ҳисобланади. Ишлаб чиқарувчига қилинган ишлар учун босқичлар бўйича оралиқ тўловлар шартномада кўзда тутилган тўловлар суммаси буюртмачи далолатнома билан тасдиқланган реализация қилинган ишлар қиймати билан аниқланади. Тўловларнинг келиб тушишига қараб мазкур давр учун фойда ҳисоблаш учун реализация қилинган маҳсулот таннархига киритилиши керак бўлган харажатлар аниқланади. Шу ерда вақти ўтмаган харажатларнинг миқдори, яъни тугалланмаган ва буюртмачига топширилмаган ишларнинг таннархи аниқланади.

Шартнома бўйича калькуляция тизими қўлланилганда бу тизим учун урнатилган принципларга риоя қилиш тавсия этилади, яъни:

- 1 Шартнома бажарилишининг эрта даврларида фойдани ҳисобламаслик- бу даромад ва харажатларни баҳолашнинг паст ишончилиги;
- 2 Зийрак булиш- ҳисобот даврида аниқланган зарарлар шу даврда реализация қилинган ишларнинг таннархига киритилиши керак. Агар зарарлар кутиладиган булса, унда уларнинг суммаси реализация қилинган маҳсулотнинг таннархига зарарлар эҳтимоли аниқлангандан сўнг киритилади. Масалан, таътил суммаларини тўлаш билан боғлиқ ишчилар таътили ва қўшимчаларни тўлаш учун захира яратилади.
- 3 35-85% атрофида бажарилган шартномага кетган анчагина харажатларга зийрак булиш керак. Ҳисобот санасига бўлган фойда қуйидаги формула билан ҳисобланади:

Фойда қ Кузда тутилган х Буюртмачидан олинган суммалар
фойданинг 2ғ3 Топширилган ишларнинг қиймати
қисми

Кузда қ Топширилган - Топширилган - Кузда тутилмаган

тутилган
фойда

ишларнинг
қиймати

ишларнинг
таннархи

харажатларнинг
захираси

Шундай қилиб, таннархни буюртма бўйича ҳисоблаш ва калькуляция қилиш тизими куйидагича тавсифланади:

- сарфлар ҳақидаги маълумотлар маҳсулотнинг турларига ёки тайёр маҳсулотнинг алоҳида серияларига утказиш билан;
- харажатлар ҳажмининг оралик вақтда эмас хар бир тугалланган гуруҳ (партия) бўйича ўзгариши билан;
- бош китобда дебет колдигида тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг ҳажми кўрсатиладиган "Асосий ишлаб чиқариш"счётини юритиш билан.

Мавзу бўйича асосий хулоса

Буюртма усули кулланилаётганда эътиборни ишлаб чиқаришнинг хусусияти ва буюртмага қаратиш ва уларни чуқур таснифлаш лозим.

Буюртмалар бўйича харажатларни умумлаштирилган ҳисоби бир неча вариантлар бўйича куйидагилар ёрдамида ташкил этилади:

- назорат счётлари;
- алоҳида ҳисоблаш;
- шартнома бўйича таннарх калькуляцияси.

Шартнома бўйича таннарх калькуляцияси - ишлаб чиқарилиши узок цикли бўлган йирик буюмларни ҳисобга олиш ва калькуляция қилиш тизими ҳисобланади.

Маҳсулот таннархни буюртма бўйича ҳисоблаш ва калькуляция қилиш тизими куйидагича амалга оширилади: сарфлар ҳақидаги маълумотлар маҳсулотнинг турларига ёки тайёр маҳсулотнинг алоҳида серияларига утказиш билан, харажатлар ҳажмининг оралик вақтда эмас хар бир тугалланган гуруҳ (партия) бўйича ўзгариши билан, бош китобда дебет колдигида тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг ҳажми кўрсатиладиган "Асосий ишлаб чиқариш"счётини юритиш билан.

Мавзу юзасидан савол ва топшириклар

1. Ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва маҳсулот (иш, хизмат)нинг таннархини калькуляция қилишнинг буюртма усулини жорий қилиш учун қандай шарт-шароитлар мавжуд булиши керак?
2. Буюртмалар бўйича харажатларни умумлаштирилган ҳисоби бир неча вариантлар бўйича нималар ёрдамида ташкил этилади?
3. Шартнома бўйича калькуляция тизими кулланилганда, бу тизим учун урнатилган принциплар нималардан иборат?
4. Ҳисобот санасига бўлган фойда қандай формула билан ҳисобланади.
5. Таннархни буюртма бўйича ҳисоблаш ва калькуляция қилиш тизими қандай тавсифланади?

Адабиётлар

1. Пардаев А. Бошқарув ҳисоби. -Т.: Академия, 2002.
2. Карпова Т.П. Управленческий учет: Учебник. М.: ЮНИТИ, 2002.
3. Хорнгренн Ч.Т. , Дж. Фостер Бухгалтерский учет: управленческий аспект. –М Финансў и статистика. 2000 год.
4. Друри К. Управленческий и производственный учёт. Учеб. Пос. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. 4. Климова М.А. Бухгалтерский учёт. Учеб. Пос -М.: РИОР. 2004
5. Ковалев В.В Финансовый учет и анализ: концептуальное основў. - М.: Финансў и статистика, 2004
6. Мезенцева Т. М. Международное стандартў финансовой отчетности: тестў с ответами. Уч. пос -М.: Экзамен, 2004

7. Мезенцева Т.М., Мезенцева Г.Н. Горобец В.Ю. Международнўе стандартў финансовой отчетности тестў с ответами, 2004

Интернет маълумотлари:

[http:// www. iia. org. uk](http://www.iaa.org.uk)

[http:// www. iasc. org. uk](http://www.iasc.org.uk)

[http:// www. aicpa. org./index. htm](http://www.aicpa.org/index.htm)

[http:// www. referat. uz](http://www.referat.uz)

7-МАВЗУ. ХАРАЖАТЛАРНИНГ ЖАРАЁНЛИ КАЛЬКУЛЯЦИЯ ТИЗИМИ

Ажратилган вақт - соат

Асосий саволлар

1. Жараёнли усулда харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулотнинг таннархини калькуляция қилиш.
2. Маҳсулотларнинг таннархини жараёнлар бўйича калькуляция қилиш ва харажатларни йиғишнинг умумий чизмаси.

Мавзуга оид таянч тушунча ва иборалар: Таннарх, даромад, маҳсулот, ярим тайёр маҳсулот, босқич, режа-ҳисоб бирликлари, деталлар баланси, тугалланмаган ишлаб чиқариш, жараён, бошқарув қарорлари, фойда, оборот, асосий ишлаб чиқариш.

Мавзуда кўриб чиқиладиган муаммолар:

1.

1савол бўйича дарс мақсади: Талабаларда ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилишнинг буюртмали усули тўғрисида тушунча ҳосил қилдириш

Идентив ўқув мақсадлари:

1.1. Ишлаб чиқариш харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш тўғрисида тушунча бера олади

1.2. Маҳсулот таннархини калькуляция қилишнинг буюртмали усули хусусиятларини изоҳлаб бера олади

1- савол баёни: Жараёнли усулда харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулотнинг таннархини калькуляция қилиш.

Таннархни жараёнлар бўйича калькуляция қилиш тизими серияли ёки оммавий тарзда бир хил ёки тахминан бир хил кулланилади. Харажатларни жараёнлар бўйича калькуляция қилишни ҳар бир ишлаб чиқариш бўлинмаси томонидан ишлаб чиқариш жараёнининг алоҳида қисмини бажариш ва ишлов беришга қараб маҳсулотни битта муомаладан бошқасига ўтишни кўзда тутган технологияга эга субъектлар ҳам куллайдилар. Охирги бўлинма ишлаб чиқаришни тугатади ва маҳсулотни тайёр маҳсулот омборига топширади. Харажатлар маҳсулотларга ишлаб чиқариш бўлинмалари бўйича маълум вақт даври учун нисбатсиз умумлаштирилади.

Маҳсулот бирлигининг таннархи ишлаб чиқариш таннархини маълум даврда шу даврда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг миқдорига бўлиш йули билан аниқланади.

Бундай ишлаб чиқаришларга кимё, нефтни қайта ишловчи, тўкимачилик, цемент ва бошқа ишлаб чиқариши серияли ва оммавий турдаги тармоқлар қиради. Ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва режалаштириш ва ишлаб чиқариш объектларининг ҳисоби учун кулланиладиган бирликлар тўғрисидаги аниқ тавсиф машинасозлик мисолида берилган.

Серияли ишлаб чиқариш оммавийга нисбатан тезкор-ишлаб чиқаришни режалаштириш аниқлаштирилган услубларидан ва тайёр маҳсулотни ўлчашга нисбатан деталлаштирилган режа-ҳисоб бирликларидан фойдаланади. Оқимли ишлаб чиқаришда бўлган машинасозлик корхонасида серияли турдаги цех ва участкалар кўп ҳиссани

ташкил этади. Шунга нисбатан ишлаб чиқаришни тўлиқ ақсловчи ва унинг хусусиятларига боғлиқ бўлган тезкор-календар режалаштириш ва тезкор ҳисоб тизимларини кўриб чиқамиз.

Серияли ишлаб чиқариш махсус ускуналар билан таъминланган ихтисослашган ёки универсал ускунада ишланган деталларнинг кўп миқдоридан таркиб топган маҳсулотларнинг кенг номенклатураси билан тавсифланади.

Тайёрловчи ишлаб чиқариш цехлари, уларга қуювчи, темирчилик, прессловчи цехлар киради, технологик тури ва ишлаб чиқариш циклининг тугаганлиги бўйича ихтисосланади. Шундай қилиб, қуювчи цехлар ва уларнинг бўлинмалари куйиладиган нарсалари бўйича ихтисослашади- кулранг чўян, куйма чўян, пулат куйилма, рангли куйилма; куймалар гуруҳлари бўйича- йирик, урта ва кичик куйилма бўлинмалари; технология жараёнларининг хусусиятлари бўйича- босим ёрдамида куйиш; куйдирадиган ёки эритиладиган модуллар бўйича- куйиш ва бошқалар.

Темирчилик цехлар технологик турлари бўйича ихтисослашади- мустақил куйиш, иссиқ штамповка, ўтказиш; деталлар гуруҳлари бўйича- оғир, уртача ва майда паковка; ускуна гуруҳлари бўйича- ковка машиналари бўлинмалари, болға ёки пресс билан ковка, болғаларда штамповка қилиш, прокатка ва бошқалар.

Прессловчи цехларда ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг асоси булиб тугалланган ишлаб чиқариш циклига эга предмет-технология принцип ҳисобланади; бўлинмаларда прессланадиган металлнинг қалинлигига ва ускуна турларига- қалин, ўрта ва юпқа вароқли штамповка килувчи ускуналарга қараб ихтисослаштирилган.

Механик ишлов бериш цехларида ишлаб чиқариш предметнинг ёпик цикли бўйича- узеллар, агрегатлар, деталлар; предмет-технология тури бўйича- токар бўлинмаси, фрезер ва бошқалар ташкил этилади; айрим ҳолларда бўлинмаларга ишлов бериш тури бўйича ихтисослаштирилганлиги учрайди-чўян деталлар бўлинмаси, пўлат деталлар бўлинмаси ва бошқалар. Асосан деталларга ишлов бериш ҳамма турдаги ишлов беришни термик ишлов бериш, мустаҳкамлаш ва бошқа комплексланишини таъминловчи иш жойларига эга оқимли линияларда мужассамланган қўшимча муомалаларни ҳам киритади.

Меъёрлаштирилган деталларни ишлаб чиқариш одатда мустақил цехларга ёки алоҳида бўлинмаларга ажратилади. Кўп ҳолларда бундай деталларни тайёрлаш металл билан қоплаш билан кузатилади.

Механик йиғиш ва йиғиш цехларида оқимли технология бўйича конвейерларда ташкил этилиши мумкин ёки йиғиш стендларда амалга ошириладиган муҳим йиғиш бўлинмаларига эга булишлари мумкин. Бу ҳолда моддий оқимлар ҳаракатининг асосий турлари- комплектли, гуруҳли ва порцияли. Цехлар ичида бўлинмадан бўлинмага деталлар бемалол ёки линиялар ёрдамида, механизацияланган ва автоматлаштирилган мосламалар ёрдамида, конвейерли ёки релсиз транспорт ёрдамида юриши мумкин. Тайёрлаш, паковка, куйилмалар, штамповкаларни ишлов бериш ёки йиғишдан олдин сақлаш учун цехлар олдидаги омборлар ёки деталларни комплектовчи бўлинмаларига эга марказий омборлар вазифаларини бажарувчи ИДБ омборлари ташкил этилади. Муомалалар оралиғидаги таъмирлар бунинг учун махсус ажратилган жойларда сақланади: осилган тара, осилган омборлар, механизациялашган худудлар, муомалалар орлиғидаги омборлар ва бошқалар.

Моддий оқим ҳаракати назорат-ҳисоб нуқталарида назорат қилинади: материални олиш, материалларни қайта ишлашга жўнатиш, ЯТМ цехлар ичидаги ҳаракати, цехлараро ҳаракати, тайёр маҳсулотни чиқариш. Назорат-ҳисоб нуқталари маҳсулотнинг яроқчилигини ва яроқсизлигини аниқлаш мақсадида маҳсулотни қабул қилиш учун керак бўлади. Ўзининг технологиясига кўра ҳар бир ишлаб чиқариш чиқаришнинг турли жойларига эга - маҳсулот чиқариш ва шунга мувофиқ назорат-ҳисоб нуқталари. Қуювчи цехларда ишлаб чиқариш нуқтаси бўлиб деталларга шакл бериш ҳисобланади, темирчилик цехларда- паковкаларни штамповкалаш, прессловчи цехларда- буюмларни

штамповкада биринчи ёки юритувчи муомала, механик йиғиш ва йиғиш цехларида-буюмларни йиғишга жунатиш. Хамма ишлаб чиқаришларда тайёр буюмларнинг ҳисоблаш нуқтаси булиб тайёр маҳсулотни қабул қилиш бўйича техник назорат бўлимларининг пунктлари ҳисобланади. Тайёр маҳсулотларни топшириш нуқтаси булиб тайёр маҳсулотни истеъмолчи цехларга ёки ишлаб чиқариш бўлимининг, сотув бўлимининг омборларига жунатиш жойлари хизмат қилади. Яроқсиз деталларнинг ҳисоблаш нуқтаси бўлиб яроқсизлик аниқланган технологик жараёнларнинг муомалалари ҳисобланади.

Серияли турдаги ишлаб чиқариш жараёнининг асосий тузилмалари тезкор бошқаруви машинакомплектловчи, комплект-узелли ва комплект гуруҳли тизимдан фойдаланишни олдиндан аниқлайди. Бу тизимда режа-ҳисоб бирлик сифатида ҳар ҳил турларига қараб шаклланган деталларнинг комплекти хизмат қилади.

Бундай ишлаб чиқаришларда кўп тарқалган режа-ҳисоб бирлик сифатида йиғиш цехи чиқарадиган машина таркиб топган ишлаб чиқариш бўлинмаларида ва цехларида кетма-кет ва параллел тайёрланадиган деталлардан иборат бўлган машинокомплект хизмат қилади. Турли модификациядаги машиналар таркибига кирувчи ўзаро алмашувдаги деталларнинг деярли нисбатан оғирлигида деталлар ишлаб чиқариш циклининг узқлигини, етишиш, йиғишга узатишнинг навбатлиги, ишлов бериш гуруҳларининг ҳажми ва бошқаларнинг вақтинча меъёрига эга бўлганлиги учун уларни машинокомплектга гуруҳлаштириш цехлар учун маълум даражада мураккабдир. Масалан, автомобилсозликда деталлар номланишининг рўйхати битта цехда бир неча юзликларга етади.

Ишлаб чиқариш серияли бўлган машинасозлик корхоналар ишининг амалиёти, хусусан тайёрлов ишлаб чиқаришлар тажрибаси кўрсатишича, цехларнинг турли машинокомплектларига кирувчи унификация қилинган деталлар, узеллар, буюмларнинг кўп миқдори билан номенклатуралари ишлаб чиқаришнинг комплектланмаганлигини технологик равишда кузда тутуди, чунки машинокомплектга кирувчи деталларнинг бутун рўйхатини бирданига киритиш ишлов бериш ва деталларни узелларда, йиғиш бирлигида ёки буюмда қуллаш вақтида фарқ борлиги учун мумкин эмас. Ундан ташқари, бундай цехлар ва бўлинмаларни ишлаб чиқаришни ташкил этишда муҳим давр булиб ишлаб чиқариладиган буюмларнинг бутун номенклатурасини йиғиш ишларининг бир маромдалигини таъминловчи турли машинокомплектлар деталларини бирданига тайёрлаш ҳисобланади. Истеъмолчиларнинг буюртмаларини тайёрлашнинг устун шароитларида, бўлинмалар ва бригадалар факатгина маҳсулот чиқаришнинг оптимал миқдорини ҳисоблаб қолмай тайёр маҳсулотларни олувчиларга етказиб бериш муддатларини ҳисоблаш ҳам, машинокомплект таркибини ишлаб чиқиш катта иш ҳажминини талаб қилади.

Шунинг учун машинокомплектларда ҳар бир бригадага режани ҳисоблаш кийин, чунки у алоҳида деталлар ва йиғиш бирликларини чиқаради ёки ишлов беради. Ундан ташқари, тезкор ҳисобда биринчи уринда деталлар уз аксини топади, ундан кейингина улар жамоанинг фаолиятини баҳолаш учун машинокомплектга шартли равишда ўтказилади. Ҳисобда шартлилик режа ва ҳисобот кўрсаткичларининг тўғри келмаслигига олиб келади, бу эса ҳўжалик ҳисобининг принципига қаршилик қилади ва серияли ишлаб чиқариш учун режа-ҳисоб бирлигини ишлаб чиқишни талаб қилади.

Гуруҳли комплект ўзи билан бир ҳил технология маршрутини ўтадиган, йиғишга узатишга етишишни, ишлов бериш партиясини, ишлаб чиқариш циклининг узунлигини бир ҳил қийматига эга бир номдаги деталлар гуруҳини намоиш этади. Гуруҳли комплект режа-ҳисоб бирлиги сифатида деталларнинг бутун гуруҳини бир детал сифатида тайёрлашни режалаштириш учун шароитлар яратиш беради, йиғиш цехларига комплектли етказиб беришнинг назоратини таъминлайди ва ўзи ишлаб чиқарган ЯТМ ишлатишнинг назоратини кучайтиради. Қолган бошқа усулларда ҳам у олдинги режа-ҳисоб бирлиги-машинокомплектдан худди шундай камчиликларга эга. Гуруҳли комплект

маҳсулот ишлаб чиқаришни катта номенклатурасига эга ва ҳар бир буюмда деталлар ва узелларнинг сони унча кўп бўлмаган ишлаб чиқаришда қўлланилади.

Йиғиш ишларининг узоқ циклига эга йирик серияли ишлаб чиқариш шароитида маълум узелга кирувчи деталларга ишлов бериш вақтини унча кўп бўлмаган фаркида гуруҳли комплектни турли хили ишлатилади, бу узелли комплект усулидир. Мазкур режа-ҳисоб бирлиги бирлик ёки технология йўналишининг ўхшашлиги ва мазкур цехда ўтиш размери асосида битта ёки турли буюмлар деталларини бирлаштиради.

Ишлаб чиқаришнинг предметли усулида ёпиқ бўлинмаларида гуруҳли комплект бошқача ҳосил бўлади. Унга бир вақтда мазкур бўлинманинг ҳамма иш жойларида ишлов бериладиган, ягона технология йўналишининг аниқ муомалаларини бажаришга юклатилган ҳар бир буюмнинг деталлари киради. Унга юклатилган деталларнинг ҳаммаси тўғри оқимли (қайтмайдиган) технология маршрути бўйича ишлов бериладиган механик цехининг ишлаб чиқариш бўлинмаларини предмет-технологияга ихтисослаштирилиши ўтказилгандан сўнг бу бўлинмалар учун махсус гуруҳли комплекларни ишлаб чиқиш эҳтиёжи туғилди. Бундай гуруҳли комплект асосига қўйилган белгилар ишларни вақти ва мазмуни бўйича аниқ регламентлашга, ишчиларни узлуксиз бандлигида улар муддатини назорат қилишга ёрдам беради.

Режалаштириш ва ҳисоб объектларини йириклаштириш узелда "бош"детал деган режа-ҳисоб бирлигини қўллашга олиб келди. Мазкур тизим бутун маҳсулотнинг минимал имконли миқдори цехнинг предметли-ёпиқ бўлинмаларига юклатилган узелларга бўлишни кузда тутди. Ҳар бир узелда энг кўп ишлаб чиқариш циклига эга ва ишлов берилиши қийин бўлган детал ажратилади. Бу деталга "бош"деб ёки гуруҳ вакили деб қаралади, узелнинг бошқа деталлари эса эталонга боғланади. Топширикни бажариш ҳисоби топшириш усулидан- сочилиб ёки йиғма бирликда- қатъий назар узел комплектининг бутун таркиби, деталлар бўйича амалга оширилади.

Сутко-комплект, "шартли буюм"деган режа-ҳисоб бирликлар вақти-вақти билан чиқарилиши қайтариладиган (узлуксиз тезкор-ишлаб чиқаришни режалаштириш тизими) серия (гуруҳ)ли ишлаб чиқаришда деталларга параллел- кетма-кет ишлов беришда қўлланилади. "Буюмнинг шартли"деб ҳисобланадиган чиқариш дастурининг асосий буюмининг бирлигига нисбатан субъектнинг ишлаб чиқариш дастурига суткадаги истеъмоли ёки нисбий оғирлик (донада) бўйича ҳамма маҳсулотларга таълуқли барча деталларни сутка-комплект ўз ичига олади. Режа топшириғининг бажарилиши суткада тайёрланган деталларнинг тезкор ҳисобининг маълумотлари бўйича мутаносиблик картотекасида акс эттирилади. Бундай ҳолда, бошқа номланишлар бўйича фақатгина кўриладиган муддатга бўлмай, ҳисобот даврига бўлган режа топшириғига нисбатан кўп чиқарилиши мумкин бўлган бир вақтда сутко-комплект билан таъминланганлик аниқ номланишни деталлар билан таъминланганлигининг паст даражаси билан ҳисобланади.

Ишлаб чиқаришни гуруҳли ташкил этишда режа-ҳисоб бирликларини таҳлил қилиб меъёрлаштириш, ишлаб чиқариш топширикларини иш жойлари, бригадалар бўйича ҳисоблаш, ишлаб чиқариш дастурларини бажарилишининг тезкор ҳисоби асоси бўлиб аниқ станок ёки станоклар гуруҳига боғланган маълум номланишдаги детал бўлишини аниқлаш мумкин.

Режалаштиришнинг техник-иқтисодий ва тезкор-ишлаб чиқариш учун ягона меъёрий асосни қўллаш шароитида серия (гуруҳ)ли ишлаб чиқаришнинг ҳамма турлари учун ягона режа-ҳисоб бирлиги-деталга ўтиш мумкин бўлиб кўринади.

Технология, предметли ва предмет-технология ихтисослашган цехлар ва бўлинмаларнинг турли йўналишидаги ишлаб чиқариш серия (гуруҳ)ли турдаги субъектларда детал ягона режа-ҳисоб бирлиги сифатида қўлланилса харажатларни хўжалик ҳисобига ажратилган бригадалар ва бўлинмаларга, калькуляция ҳисобларида-харажатларни меъёрлар ва улардан чиқиб кетишлар бўйича ажратиш билан маҳсулотларнинг турлари бўйича гуруҳлаш имкони туғилади. Агар ишлаб чиқариш бўлинмаларида деталларга ишлов бериш ускунасининг технология жиҳатдан бир тури

ўрнатилган бўлса унда ишлов бериш технологияси принципал равишда бир хил, фарқлар эса ишлов бериш вақтида ва ишлаб чиқариш бўлинмаси ёки бригадаси ичидаги технология йўналишда ҳисобга олинади. Бу ажратувчи хусусиятлар миқдорий жиҳатдан ўлчаниши мумкин ва ҳисоб маълумотини қайта ишлашнинг механизациялашган вариантыда бригада комплектининг моддий ва меҳнат харажатларини бригадалар бўйича меъёрлашда, меъёрланган сарфни маҳсулотни ҳақиқатда чиқарилганлигига ёки бригада томонидан бажарилган ишларнинг ҳақиқий ҳажми ҳисобида асос бўлувчи белги сифатида хизмат қилиши мумкин.

Сарфларни деталлар бўйича меъёрлаш ҳар бир деталга бош технолог бўлими томонидан ёзиладиган технология карталарда моддий харажатларни ҳисоблаш учун қабул қилинган. Улар маҳсулотларнинг номлари бўйича гуруҳланади, рақамланади ва брошюраланади. Карталарнинг битта нусхаси иш турлари ва шу ишларни бажарувчи бўлинмалар бўйича гуруҳланади. Бундай тартиб меъёрий ҳисоблашишларни техник-иқтисодий режалаштириш ва тезкор-ишлаб чиқариш режа ҳисоблашишларнинг ишончилигини таъминлайди.

Субъектларнинг серия (гуруҳ)ли ишлаб чиқаришида меъёрлаштириш, режалаштириш, ҳисоб, назорат ва таҳлил мақсадларида ягона режа-ҳисоб бирлигини ўрнатиш кўшимча қийинчиликлар, ҳисоб ва калькуляция ишларининг кўпайиб кетишини туғдирмайди.

Детал, унинг буюмга кириш меъёри ҳозирги даврнинг ўзида меъёрий калькуляция қилишнинг объекти ҳисобланади, чунки узел, агрегат, буюмга меъёрий калькуляция тузилишидан олдин тўғри харажатларни деталга бўлган натурал ва қийматли мазмунининг меъёрлари аниқланади.

Детал режа-ҳисоб бирлиги сифатида куйидаги элементларни қамраб олувчи меъёрий режалаштириш ва ишлаб чиқаришга бўлган харажатлар ҳисоби тизимининг комплектланганлиги талабига жавоб беради:

- маҳсулот чиқаришнинг ишлаб чиқариш имкониятларини, уни тайёрлаш муддатининг етказиб бериш шартномаси муддати билан тўғри келишини, цехлар, бўлинмалар ва бригадалар бўйича маҳсулот таркибини меъёрлаштириш ва бошқалар;
- истеъмол, асосий жамғармаларнинг сарфлари ва захиралари, моддий, меҳнат ва молия ресурсларининг ягона меъёрий асосида техник, технология ва иқтисодий асослаш;
- ишлаб чиқариш бўлинмалари даражасида ишлаб чиқариш фаолияти натижаларини режалаштириш, ҳисобга олиш ва аниқлаш.

Оммавий ишлаб чиқаришнинг чегараланган номенклатураси билан ва маълум вақт мобайнида узлуксиз тайёрланадиган маҳсулотнинг турларини кўп миқдорда ишлаб чиқариш билан ажралиб туради. Меҳнат буюмларининг харакати оқимлик принципи бўйича ташкил этилади (доимий бир буюмли, ўзгарувчан кўп буюмли). Бундай ҳолда машинасозлик субъектларининг амалиётида оқимли ишлаб чиқаришнинг икки тури учраб туради: тўғри оқимли ва узлуксиз оқимли.

Тўғри оқимли оммавий ишлаб чиқариш бутун ишлаб чиқариш жараёни бўйича буюмларни тайёрлашда деталларга ишлов бериш ва бошқа муомалаларни бажаришда вақтларнинг фарқи туфайли муомалалар орасидаги таъмирларнинг мавжудлиги билан тавсифланади. Бу муомалалараро захираларнинг минимал миқдорини таъминловчи муомалалараро таъмирларни, таъмирларнинг меъёрлашишини, станокчилар иш вақтидан фойдаланиши меъёрлашишининг мумкинлигини ва уларнинг ишларини параллел ва кетма-кет шаклда хизмат кўрсатишнинг кўп станокли режимида ташкил этилишини талаб қилади.

Узлуксиз-оқимли турдаги ишлаб чиқариш циклидаги муомалаларда вақт сарфлари меъёрининг тенглиги ёки қисқалигига, меҳнат буюмларининг туриб қолмасдан муомалалараро юришига, ишчи жойларини технология кетма-кетлигида жойлашиши ва

уларга юклатилган муомалаларнинг доимийлигига асосланган. Ишлаб чиқариш бундай турда ташкил этилган субъектларда алоҳида цехларни, ишлаб чиқариш бўлинмаларини, бригада ва ижара жамоаларининг чуқур ички ихтисослашуви кенг тарқалган, у ерда махсус ускуна, буюмларга ишлов бериш ва йиғишнинг бир буюмли оқимли линиялари қўлланилади.

Деталларни унификация қилиш даражасининг ўсиши ишлов беришни гуруҳли усуlining ривожланишига олиб келади.

Оқимли ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг кўриб чиқилган белгилари серия (гуруҳ)ли ишлаб чиқаришдагидек муомалаларни қисмларга ажратишга асосланган булса ҳам, лекин тезкор режалаштириш ва ҳисобда деталларни комплектларга бирлаштириш уларни миқдорининг кўплиги учун муганосиб бўлиб қоляпти. Натижада оммавий ишлаб чиқариш ихтисослашган деталлараро режалаштириш билан тавсифланадиган "чиқариш ритми бўйича"тезкор-календар режалаштириш тизимини қўллайди. Режа-ҳисоб бирлиги сифатида номланишлар бўйича детал чиқади. Аниқ бундай бирлик бўлиб тайёрлов ва ишлов бериш цехларида детал, механик йиғиш ва йиғиш цехларида эса узел ёки буюм ҳисобланади.

Мазкур режа-ҳисоб бирлигининг моҳияти аста-секин ошиб боради, бу эса биринчи навбатда ишлаб чиқаришни бошқариш жараёнларини автоматлаштириш ва механизациялаш билан боғлиқ.

Тўғри оқимли оммавий ишлаб чиқариш "омборга"тезкор режалаштириш тизимини қўллайди. Бу тизимнинг асосий масаласи йиғиш цехлари истеъмолидан келиб чиққан ҳолда омбор захираларининг ўрнатилган меъёрларнинг чегараси даражасида ушлаб туришдир. Лекин бу тизимда ҳам режалаштириш ва ҳисоб бирлиги бўлиб детал хизмат қилади. Кўпинча бу тизимдан қотирувчи, стандарт, меъёрлашган ва унификациялашган деталларни тайёрлашда фойдаланилади.

Машинасозлик субъектларнинг технология жараёни муомалаларни қисмларга ажратишни кўзда тутгани, у хар бир ишчи жойига (ёки гуруҳ жойларига-бригадага) нисбатан доимий вақтга битта технология муомалани, агрегат станокларга эса-муомалалар гуруҳини юклатишга руҳсат беради; бунда ишчи жойларининг юклатилиши доимий тавсифга эга.

Маҳсулотларнинг таннархини жараёнлар бўйича калькуляция қилиш ва харажатларни йиғишнинг умумий чизмаси.

Ишлов берадиган цехлар		
Асосий хом-ашё ва материаллар	А Тайёр маҳсулот	Тугалланмаган ишлаб чиқариш
Бевосита меҳнат ҳақи	В Тайёр маҳсулот	Тугалланмаган ишлаб чиқариш
Ишлаб чиқариш устама харажатлари	С Тайёр маҳсулот	Тайёр маҳсулот

2010-"Асосий ишлаб чиқариш"А-цех		2010-"Асосий ишлаб чиқариш"В-цех		2010-"Асосий ишлаб чиқариш"С-цех	
Хом-ашё, меҳнат, ишлаб чиқариш устама сарфлари ва узининг сарфлари	Тайёр маҳсулотлар	А-цехнинг сарфлари ва узининг сарфлари	Тайёр маҳсулотлар	В цехнинг сарфлари ва узининг сарфлари	Тайёр маҳсулотлар
	Тугалланмаган ишлаб чиқариш		Тугалланмаган ишлаб чиқариш		Тугалланмаган ишлаб чиқариш

2810- "Омбордаги тайёр маҳсулот"		9110- "Сотилган маҳсулотларнинг таннархи"	
Омборга қабул қилинган тайёр маҳсулотлар	Сотилган маҳсулотларнинг таннархи	Сотилган маҳсулотларнинг таннархи	

Оммавий ишлаб чиқаришда меҳнатнинг бригадали шакли ишлаб чиқаришни техник, технология ва ташкилий шароитлари билан боғлиқ. Режали ишлаб чиқариш топшириқлари комплекс бригадалар томонидан бажариладиган ишларнинг кенг доирасини ўз ичига олади. Лекин бундай ҳолда ҳам режа-ҳисоб бирлиги бўлиб бригадага юклатилган унинг тайёрлаш ва ишлов бериш бўйича маълум рўйхати билан детал хизмат қилади.

Оммавий ишлаб чиқаришда ишлаб чиқаришни тезкор режалаштириш ва ҳисобнинг режа-ҳисоб бирликларини шу ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг таннархини калькуляция қилиш бирликлари билан таққослаб факат субъект бўйича йиғиш, синаш ва охирига етказиш ишларини бажарадиган охирги тизимли бўлинма даражасида уларнинг мослигини белгилаши мумкин. Тизимли бўлинмалар даражасида режа-ҳисоб бирликлари ички ишлаб чиқариш хўжалик ҳисобида объект таркибини тавсифловчи харажатлар объектларининг қисми бўлади.

Ишлаб чиқариш жараёнига параллел равишда харажатларни жамғариш жараёни юради. Тўғри харажатлар бўлинмалар бўйича бирламчи маълумотлар асосида ҳисобланади. Тўғри моддий ва меҳнат харажатларидан ташқари жараёнлар бўйича ҳисоб тизимида тўғри харажатларга ишлаб чиқаришни тайёрлаш, ишлаб чиқаришнинг юритилишини назорат қилиш, бир бўлим ичида локализация қилиш шarti билан амортизация бўйича сарфлар киритилиши мумкин. Сарфлар турли усуллар ёрдамида (уларни кейин кўриб чиқамиз) калькуляция объектлари бўйича тақсимланади.

Устама сарфлар ва тугалланмаган ишлаб чиқаришни баҳолаш билан боғлиқ муаммо пайдо бўлганда тўғри харажатларни тақсим этиш оддий схемага эга.

Жараёнларро калькуляция ва харажатларни жамғариш схемасини таҳлил қилиб ҳисоб жараёнини беш босқичга бўлиш мумкин:

- 1 Ишлаб чиқариш харажатларини натурал ёки режа-ҳисоб бирликларида ҳисобга олиш;
- 2 Маҳсулотни чиқаришни натурал ёки режа-ҳисоб бирликларида ҳисобга олиш;
- 3 Ҳисобланган харажатларни "Асосий ишлаб чиқариш"счётининг дебитида жамлаш;
- 4 Харажатларни тайёр маҳсулотлар ва давр охирига бўлган тугалланмаган ишлаб чиқариш ўртасида тақсимлаш.
- 5 Маҳсулот бирлигининг таннархини ҳисоблаб чиқиш;

Биринчи иккита босқич ишлаб чиқариш жараёнини натурал бирликларда, қолган учтаси-қиймат бирликларида акс эттиришни кўзда тутади.

Биринчи босқичда ЯТМ ҳаракати, яъни уларнинг қаердан олинishi ва қаерга берилиши кўрилади ва деталларнинг баланси тузилади. Унинг мазмуни оддий шаклда қуйидаги кўринишга эга:

Деталлар балансининг чизмаси

Давр бошига тугалланмаган	+	Пайдо булди, етиб келди ва ишлов	=	Ишлаб чиқаришдан	+	Давр охирига тугалланмаган
---------------------------	---	----------------------------------	---	------------------	---	----------------------------

ишлаб
чиқаришнинг
колдиги

берилди

чиқарилди

ишлаб
чиқаришнинг
колдиги

Балансларнинг тўлиқ мазмуни ишлаб чиқариш технологиясига ва тезкор ҳисоб мақсадларига боғлиқ. Ҳар қандай ҳолда ишлаб чиқаришда ЯТМ ҳаракатини тезкор ҳисобининг якуний ҳужжати бўлиб турли даражада тайёр бўлган маҳсулотларни битта бўлинмадан бошқасига ўтказиш даврини акс эттирувчи цехлараро баланс ҳисобланади. Цехларнинг якуний баланси ва субъект бўйича цехлараро ҳисобнинг умумлаштирувчи балансининг мазмунларини фарқлаш лозим. Цехлар балансининг мазмуни мазкур цехни ташкил этиш ва технологиясининг хусусиятини ва унинг ишлаб чиқаришдаги ўзаро алоқаларини акс эттиради. Субъект бўйича умумлаштирувчи баланс субъектнинг ички кооперацияси ва меҳнатни таксимлаш даражасини кўрсатади. Таққослаш учун музлаткичлар заводи йиғиш цехи балансининг шакли ва субъектнинг умумлаштирувчи баланси кўриб чиқамиз.

Шуни таъкидлаш керакки, балансларнинг мазмунлари цехларнинг хусусиятларига боғлиқ бўлмаган ва ягона маълумотномалар, классификаторлар, 1 ой учун маълумот массивлари асосида тулдирладиган доимий реквизитларга эга. Ўзгарувчан маълумот ишлаб чиқариш ҳаракатининг тезкор ҳисобини юритиш ва ишлаб чиқаришга бўлган тўғри харажатларнинг бухгалтерия ҳисоби учун ягона бирламчи ҳужжатлар бўйича шаклланади. Бундай ҳолда маҳсулотнинг ҳажми ҳақидаги маълумот бирламчи ҳисобда бригадалар бўйича гуруҳланади, гуруҳли балансда эса тезкор режалаштиришда ишлатиладиган цехлар бўйича гуруҳланган бирликларда кўрсатилган.

Йигма цехнинг балансида ой ичида тузилган ишчи массивлари асосида тулгазиладиган куйидаги реквизитлар мавжуд:

- комплектловчи бўлимда ва ишчи жойларида ой бошига бўлган қолдиқ- назорат-ҳисоб нукталари бўйича ҳақиқий таъмирлар массиви;
- манбалар бўйича- ой ичида келди- тайёр маҳсулот келишининг массиви, деталларни сарфлаш массивлари (топшириш, узатиш);
- ой ичида сарфланди- сарф йуналишлари бўйича- сотув бўлими омборига тайёр маҳсулотнинг келиш массиви, цехларга ажратиш массиви, буюмларнинг таркиби, яроқсизлик ҳақидаги далолатномалар, ҳисобдан чиқариш далолатномалари, инвентаризация кайдномалари, ҳақиқий таъмирлар массиви;
- ой охирига бўлган ҳисоб қолдиги (ҳисобланади);
- инвентаризация маълумотлари бўйича қолдиқ- перманент ёки тўлиқ инвентаризацияни ўтказишда - инвентаризация кайдномалари, ҳақиқий таъмирлар массиви.

Субъект бўйича деталларнинг цехлараро ҳаракати умуман деталлар ҳаракатининг умумлаштирилган балансида туркумланади.

Балансда деталлар, узеллар, йигма бирликлар ва буюмлар ракамларнинг ўсиш тартибида ёки комплектлаш тартибида келтирилади. Цехларнинг ишчи жойларида, омборларда ва сақлаш хоналаридаги деталларнинг қолдиги ЯТМ қолган муомалаларни кўрсатмасдан акс эттирилади. Тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг ҳажми ва комплектланганлигини асосан тавсифлаш учун ва тезкор ҳисоб маълумотларини цехларда таққослаш учун ишлатиладиган субъект бўйича балансли умумлаштириш ҳисобда транспортировка, сақлаш, ишлов бериш ва тайёр маҳсулотни чиқаришдаги йукотишларнинг олдини олиш кафолати сифатида хизмат киладиган тизимни таъминлайди.

Цехлараро ҳисобни юритиш икки босқичда олиб борилади. Биринчи босқичда омбор ва ИДБ сақлаш хоналаридаги кирим-чиким ҳужжатлари асосида деталлар, йигма бирликлар ҳаракатининг ҳисоби бажарилади. Натижада, “ИДБ омборлари бўйича деталлар, йигма бирликлари ҳаракатининг кайдномаси” тузилиб топширилади. Талабга

биноан "ИДБ омборига деталлар ва йиғма бирликлар тушишининг суткалик ҳисоботи" ва "ИДБ омборидан деталлар, йиғма бирликлар сарфи (бериш)нинг суткалик ҳисоботи" тузилиши мумкин. Шунга ўхшаб сотиб олинadиган комплектловчи буюмлар ва ЯТМ ҳаракати ҳақидаги маълумот шаклланади.

Иккинчи босқичда деталлар, узи ишлаб чиқарган йиғма бирликлар ва 2-4 кунга сотиб олишларнинг тақчиллиги аниқланади. ИДБ омборларидаги деталларнинг ҳақиқатда мавжудлиги ва асосий ишлаб чиқаришга ой бошидан ҳар бир номланиш бўйича мазкур деталга бўлган ой бошидан муҳим (режали) талаби билан уларни тўлиқ жамлама сарфига таққослаш йули билан тақчилликнинг даражаси ҳисоблаб чиқилади.

Баланслар ҳисоб муомалаларининг кенг доирасини қамраб олади. Бу муомалалар ҳақидаги маълумот ишчи жойларида шаклланади, цех балансларида эса умумлаштирилади. Кириш ва сарф бўйича ҳамма муомалалар бирламчи ҳужжатлар билан тасдиқланади, таққосланади ва баланслаштирилади.

Калькуляция қилишнинг биринчи босқичида, шунингдек, тўғри моддий харажатлар ва ишлов бериш харажатлари- тўғри меҳнат харажатлари, ижтимоий суғуртага ажратмалар ва умумлаштираб чиқариш сарфларини ўз ичига қамраб олувчи тугалланмаган ишлаб чиқаришни баҳолаш ўтказилади.

Иккинчи босқичда маҳсулотнинг натурал ёки режа-ҳисоб бирликларида чиқарилиши ҳисоблаб чиқилади. Бошқа цехларга ёки ИДБ омборларига топширилган ЯТМ баҳоланиши уртача тортилган усул бўйича амалга оширилади. Бунда тугалланмаган ишлаб чиқариш тайёрлик фоизи бўйича тўлиқ ишлов берилган ЯТМ утказилади. Шартли бирликларни ҳисоблаш барча тугалланган ишларнинг материаллар бўйича тўлиқ комплектланганлигини ҳисобга олган ҳолда моддий харажатлар бўйича бажарилади.

Хусусий тўғри харажатлар ва мазкур цехнинг умумлаштираб чиқариш сарфлари ҳисоблаб чиқилган бирликлар миқдорига бўлинади. Олинган натижалар кейинги босқичларда "Асосий ишлаб чиқариш" счётининг дебети бўйича харажатлар суммасини ҳисоблаш учун ишлатилади.

Учинчи босқичда харажатлар суммасини ҳисоблаб чиқишни кўзда тутади. Давр бошида тугалланмаган ишлаб чиқаришда қолган шартли бирликлар олдинги босқичдагидек баҳоланади. "Асосий ишлаб чиқариш" счётининг дебети бўйича харажатлар элементлари бўйича гуруҳланиб умумлаштирилади: асосий материаллар+асосий меҳнат ҳақи+меҳнат ҳақи жамғармасидан ажратмалар+умумлаштираб чиқариш сарфлари.

Шу ҳолда тугалланмаган ишлаб чиқариш ва маҳсулотнинг бирданига режа-ҳисоб бирликларида ва қиймат кўринишида бажарилиши акс этади.

Калькуляция қилишнинг тўртинчи босқичида шартли маҳсулот бирлиги қийматини ҳисоблаш харажатларни бу бўлинма томонидан моддий ва қўшилган харажатлар учун алоҳида ҳисоблаб чиқилган бирликлар миқдорини керакли тарзда гуруҳланишига бўлиш билан амалга оширилади (2-босқичга қаранг).

Калькуляция қилишнинг бешинчи босқичининг таркибида асосий ҳисоб муолажалари: субъектда тайёр маҳсулот чиқишининг ҳисоби; сақлаш (жойлашиш) жойлари бўйича тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг шартли бирликларини баланслар бўйича ҳисоблаб чиқиш; тайёр маҳсулот ва тугалланмаган ишлаб чиқаришни баҳолаш. Харажатларни тайёр маҳсулот билан тугалланмаган ишлаб чиқариш ўртасида тақсимлашда асос сифатида калькуляция қилишнинг тўртинчи босқичи даражасида ҳисоблаб чиқилган цехнинг шартли маҳсулоти бирлигининг таннархи, тайёр ва тугалланмай қолган маҳсулот бирлигининг миқдори хизмат қилади. Баҳолашнинг бундай услуби ўртача тортилган дейилади. Ундан ташқари, ФИФО усули ҳам қўлланилади.

ФИФО усули ўртача тортилган усулдан давр бошига бўлган тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг қолдиқларини ва жорий давр ишларига таълуқли харажатларни умумий харажатлардан ажратишни кўзлаши билан фарқ қилади. Ўз навбатида жорий давр

харажатлари бошланган ва тугалланган ишлар ўртасида тақсимланади. Иш тугаши билан харажатлар таннархга ўтказилади.

Калькуляция қилиш босқичлари ёрдамида маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳақидаги ҳисоботларда ва улар билан боғлиқ харажатларда кузатилади. Молиявий ҳисобда жараёнлар бўйича усул қўлланилганда ҳар бир цех учун алоҳида аналитик ҳисоб очилади.

Амалиётда ишлаб чиқаришга бўлган харажатларни ҳисоблашнинг жараёнлараро усулининг учта варианты қўлланилади: **кетма-кет, параллел ва алоҳида.**

Кетма-кет вариантда битта босқичда тайёр маҳсулотни ишлов бериш учун бошқа босқичга берилишида содир бўлган харажатларни кетма-кет жамлашни кўзлайди. Тайёр буюмнинг қиймати тугалланмаган ишлаб чиқариш субъектнинг якуний маҳсулотигача оборилган охириги цехдан тайёр маҳсулот счётига ўтади.

Параллель ҳисоб ЯТМ ва хом-ашёга ишлов бериш бирданига битта буюм ёки бир турдаги буюмлар гуруҳини чиқариш учун мўлжалланган бир неча цехларда олиб борилаётган субъектлар томонидан қўлланилади.

Алоҳида усул бир турдаги маҳсулотни ишлаб чиқариш технологияси ишлов беришнинг ҳар-хил жараёнига эга жойларда қўлланилади.

Жараёнлараро калькуляция қилиш тизими буюртмалараро калькуляция қилиш тизимидан анча оддий ва арзонроқ, чунки буюртмалар ва индивидуал ишлар бўйича карточкалар туплами йук. Бухгалтерия ҳисоби счётларида ёзувлар оддий (ЯТМларсиз вариант) ёки "Узи ишлаб чиқарган ЯТМлар счёти"орқали (ЯТМли вариант) амалга оширилиши мумкин.

Мавзу бўйича асосий хулосалар

Маҳсулот бирлигининг таннархи ишлаб чиқариш таннархини маълум даврда шу даврда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг миқдорига булиш йули билан аниқланади.

Таннархни жараёнлар бўйича калькуляция қилиш тизими серияли ёки оммавий тарзда бир хил ёки тахминан бир хил кулланилади.

Серияли турдаги ишлаб чиқариш жараёнининг асосий тузилмалари тезкор бошқаруви машинакомплектловчи, комплект-узелли ва комплект гуруҳли тизимидан фойдаланишни олдиндан аниқлайди. Бу тизимда режа-ҳисоб бирлик сифатида ҳар хил турларига қараб шакланган деталларнинг комплекти хизмат килади.

Жараёнлараро калькуляция ва харажатларни жамғариш схемасини таҳлил қилиб ҳисоб жараёнини беш босқичга булиш мумкин.

Сутко-комплект, "шартли буюм"деган режа-ҳисоб бирликлар вақти-вақти билан чиқарилиши қайтариладиган (узлуксиз тезкор-ишлаб чиқаришни режалаштириш тизими) серия (гуруҳ)ли ишлаб чиқаришда деталларга параллел- кетма-кет ишлов беришда кулланилади.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Таннархни жараёнлар бўйича калькуляция қилиш тизими.
2. "Сутко-комплект", "шартли буюм" номли режа-ҳисоб бирликларнинг кулланилиши.
3. Ҳисоб жараёнини нечта босқичга булиш мумкин.
4. Маҳсулотларнинг таннархини жараёнлар бўйича калькуляция қилиш ва харажатларни йиғишнинг умумий чизмаси.
5. Деталлар балансининг чизмаси қандай қуринишга эга.

Адабиётлар

1. Карпова Т.П. Управленческий учет: Учебник. М.: ЮНИТИ, 2002.
2. Пардаев А. Бошқарув ҳисоби. -Т.: Академия, 2002.

3. Управленческий учет: Учебное пособие (Под ред. А.Д.Шеремета). М.: ИД ФБК ПРЕСС, 2002
4. Друри К. Управленческий и производственный учёт. Учеб. Пос. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. 4. Климова М.А. Бухгалтерский учёт. Учеб. Пос -М.: РИОР. 2004
5. Ковалев В.В Финансовый учет и анализ: концептуальные основы. - М.: Финансы и статистика, 2004
6. Мезенцева Т. М. Международные стандарты финансовой отчетности: тесты с ответами. Уч. пос -М.: Экзамен, 2004
7. Мезенцева Т.М., Мезенцева Г.Н. Горобец В.Ю. Международные стандарты финансовой отчетности тесты с ответами, 2004
8. Муравицкая Н.К, Лукьяненко Г.И. Тесты по бухгалтерскому учёту: теория бух. учёта, бухгалтерская и финансовая отчётность Учеб. Пос. -М.: Ф и С, 2004

Интернет маълумотлари:

1. [http:// www. apb.org.uk](http://www.apb.org.uk) (Auditing Practices Board)
2. [http:// www. nao.gov.uk](http://www.nao.gov.uk) (UK National Audit Office)
3. [http:// www. iia.org.uk.](http://www.iaa.org.uk)(The Institute of Internal Auditors – United Kingdom)
4. [http:// www. iasc.org.uk.](http://www.iasc.org.uk) (International Accounting Standards Committee)
5. [http:// www.aicpa.org / index.htm](http://www.aicpa.org/index.htm) (American Institute of Certified Public Accountants)
6. sismoilov.rambler.ru

7-МАВЗУ. МАҲСУЛОТ ТАННАРХИНИ ХАРАЖАТЛАРНИ ЎЗГАРУВЧАН ХАРАЖАТЛАР БЎЙИЧА КАЛЬКУЛЯЦИЯ ҚИЛИШ УСУЛЛАРИ

**Ажратилган вақт – 4 соат
Асосий саволлар**

- 1.Маҳсулотнинг тўлиқ таннархини аниқлаш**
- 2.Харажатларни ҳисобга олиш усуллари**

Мавзуга оид таянч тушунча ва иборалар:

Мавзуда кўриб чиқиладиган муаммолар:

1.

1-савол бўйича дарс мақсади: Талабаларда ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилишнинг буюртмали усули тўғрисида тушунча ҳосил қилдириш

Идентив ўқув мақсадлари:

1.1. Ишлаб чиқариш харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш тўғрисида тушунча бера олади

1.2. Маҳсулот таннархини калькуляция қилишнинг буюртмали усули хусусиятларини изоҳлаб бера олади

1- савол баёни: Маҳсулотнинг тўлиқ таннархини аниқлаш. Маҳсулотлар таннархини калькуляция қилиш ва харажатларни ҳисобга олиш бошқарув ҳисобининг энг муҳим бир бўлиמידир, чунки айнан ишлаб чиқилаётган маҳсулотларнинг таннархи жуда кўп ҳолларда куйидагича бошқарув қарорларининг қабул қилиниши учун асос бўлади:

- Қайси хилдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришни давом эттириш мумкин, қайсиларини тухтатиш лозим.
- Ёрдамчи маҳсулотларни сотиб олиш керакми ёки ишлаб чиқариш лозимми?
- Маҳсулотга қандай баҳо белгилаш керак
- Янги жиҳозлар сотиб олиш керакми-йўқми?
- Ишлаб-чиқаришни ва технологик жараёнларни ўзгартириш керакми-йўқми?

Тайер маҳсулот таннархини ҳисоблашда **хамма харажатларни ҳисобга олинган холда харажатларни калькуляция қилиш** еки факат уларнинг бир қисмини – ўзгарувчан харажатларни ҳисобга олинган холдаги ҳисоблашдан фойдаланилади. Иккинчи усул – «директ костинг» дейилади.

Бу усулларнинг асосий фарқи доимий (узгармас) харажатларнинг таксимланиш тартибида иборат. Биринчи ҳолатда хамма харажатлар сотилган маҳсулот ва тайер маҳсулот қолдиқлари орасида таксимланадилар. Иккинчи усулда доимий харажатлар сотувларга тўлиқ куйиладилар.

Таннархни ҳисоблаш усуллари молиявий ҳисобот шаклига таъсир этади.

Молиявий ҳисоботда харажатлани киритиш усулидан фойдаланганда операцион фойда ҳисоблашни икки босқичли ҳисоблаши кўрсатилган:

1. Ялпи фойдани (маржани) сотувлардан тушган тушум ва хамма ишлаб чиқариш харажатлари орасидаги фарқ қуринишида ҳисобланади.
2. Операцион фойдани ялпи фойда ва тижорат хамда маъмурий харажатлар орасидаги фарқ сифатида ҳисоблашади.

Харажатларни тўлиқ ҳисобга олиш усулидан фойдаланилгандаги молиявий ҳисобот.

Сотувлардан тушган тушум		150
Ишлаб чиқариш харажатлари	50	
Ишлаб чиқариш ишчиларининг асосий иш ҳақи	20	
Умумий ишлаб чиқариш харажатлари	15	85
Ялпи фойда		65
Тижорат харажатлари	35	
Маъмурий харажатлар	17	
Жами тижорат ва маъмурий харажатлар		52
Операцион фойда		13

КУЙИДА КЕЛТИРИЛГАН ЖАДВАЛДА ФАКАТ ЎЗГАРУВЧАН ХАРАЖАТЛАРНИ ЎЗ ИЧИГА ОЛГАН («ДИРЕКТ-КОСТИНГ») МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТ КЎРСАТИЛГАН. БУ ХОЛДА БИРИНЧИ БОСҚИЧДА МАРЖИНАЛ ФОЙДАНИ СОТУВЛАРДАН ТУШГАН ТУШУМ ВА ХАММА ЎЗГАРУВЧАН ХАРАЖАТЛАР УРТАСИДАГИ ФАРҚ СИФАТИДА ҲИСОБЛАШАДИ, ИККИНЧИ БОСҚИЧДА ЭСА ДОИМИЙ ХАРАЖАТЛАРНИ АЙИРИБ ОПЕРАЦИОН ФОЙДАНИ АНИҚЛАШАДИ.

Узгармас харажатларни ҳисобга олган усулдаги молиявий ҳисобот.

Сотувлардан тушган тушум		150
Ўзгарувчан харажатлар		
Асосий материаллар	50	
Асосий иш ҳақи	20	
Умумий ишлаб чиқариш харажатлари	5	

Жами ўзгарувчан ишлаб чиқариш харажатлари		75
Ўзгарувчан тижорат харажатлари		15
Ўзгарувчан маъмурий харажатлари		12
Жами ўзгарувчан харажатлар		102
Маржинал фойда		48
Доимий харажатлар:		
Ишлаб чиқариш		10
тижорат		20
Маъмурий		5
Жами доимий харажатлар		35
Операцион фойда		13

маржинал фойда ҳақидаги маълумотлар маҳсулот ишлаб чиқаришни камайтириш еки ошириш билан боғлиқ бўлган бошқарув қарорларини қабул қилиш асосида етадилар. агарда маҳсулот томонидан келтириладиган даромад миқдори ўзгарувчан харажатлардан каттарок булса бу бирданига маржинал фойда миқдоридан билинади. тула харажатларни анъанавий ҳисоби усулида тушумдаги ўзгаришларни фойдага таъсирини ҳисоблаш кийин бўлади, чунки доимий умумий ишлаб чиқариш харажатлари уртача қилиб олинган (ҳисоб бирлигига) ва маҳсулотга кўйиладилар.

тўғри харажатларни – материаллар харажатларини ва ишлаб чиқариш ишчиларининг иш ҳақиға харажатларни таннархни ҳисоблашда ҳисоблаш кийин эмас. умумий ишлаб чиқариш харажатларни тайер маҳсулотнинг аниқ бир турларига тўғридан-тўғри кўйиш мумкин эмас. уларни ҳисобдан олишда кўпинча хар бир бўлинма еки фаолият кўрсатаётган объект учун норматив коэффицентлардан фойдаланилади.

коэффицентни учта босқичда ҳисоблашади.

умумий ишлаб чиқариш харажатларнинг бюджетини тузилади. умумий ишлаб чиқариш харажатларнинг истикбол қилинган миқдорини харажатлар динамикаси ҳақидаги маълумотлар асосида ҳисоблашади. бу операцияни хар бир ишлаб чиқариш бўлинма учун келгуси ҳисобот даври учун бажариш керак.

умумий ишлаб чиқариш харажатларнинг таксимланиш базасини танлашади. бунинг учун умумий ишлаб чиқариш харажатлар ва тайер маҳсулот ҳажми орасидаги боғланишни аниқлашади. бунда ишлаб чиқариш фаолиятнинг бирон бир улчовидан, масалан ишланган соатлар миқдори, ишлаб чиқариш ишчиларининг ҳисобланган иш ҳақи, машина-соатлар миқдоридан фойдаланилади. танланган база формал равишда энг якин маънода умумий ишлаб чиқариш харажатларни ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми билан боғлайди.

умумий ишлаб чиқариш харажатларнинг норматив коэффицентини келгуси даврга истикбол қилинган умумий ишлаб чиқариш харажатларнинг таксимланиш базасининг истикбол қилинган миқдорий ифодасига (соатлар, пул бирликлари) булиш йули билан ҳисоблашади.

бундан кейин умумий ишлаб чиқариш харажатларни шу коэффицент орқали маҳсулотнинг хар бир турига кўйилади. кўйилган умумий ишлаб чиқариш харажатларнинг суммасини умумий ишлаб чиқариш харажатларнинг норматив коэффицентини таксимлаш базасининг ҳақиқий миқдорига кўпайтмаси ердамида аниқланади. олинган сумма битта буюмга тўғри келадиган материаллар харажатларига ва ишлаб чиқариш ишчиларининг иш ҳақиға кушилади. **натижада тайер маҳсулот таннархи** ҳосил бўлади.

ишлаб чиқилган маҳсулот бирлигининг таннархини аниқлашда куйидаги формуладан фойдаланилади:

Тайер маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи

тайер маҳсулот бирликларининг миқдори

Бу биринчи курунишда осонга ухшаган формуладан амалда доимо хам фойдаланиш осон бўлмайди.

Агарда ташкилот хусусий еки майда серияли ишлаб чиқаришга эга булса, у холда муаммо тайер маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархини аниқлашдан иборат бўлади. Маҳсулот партиясини тайерлаш ишлаб чиқариш жараени ҳисобот даврига тўғри келмайдиган даврни эгаллаши мумкин ва мазкур партиянинг ишлаб чиқариш таннархига факат тўғри (бевосита) моддий ва меҳнат харажатларнинг суммаси кушилиши мумкин бўлади, умумий ишлаб чиқариш харажатларнинг суммаси эса ҳисобот даври тугаши билан аниқланади. Бу молиявий ҳисоб мақсадларига жавоб беради, чунки молиявий ҳисобот факат ҳисобот даврининг охирида тузилади ва ҳисоботда акс эттирилган молиявий фойда миқдори аниқ ҳисобланиши мумкин бўлади. Лекин далилларга асосланган бошқарув қарорларни қабул қилиш учун ҳисобот даври ичидаги маҳсулот бирлигининг ишлаб чиқариш таннархини билиш керак бўлади. Бу маҳсулот таннархини буюртмалар бўйича ҳисоблаш усулини куллашни имкон беради.

2. Харажатларни ҳисобга олиш усуллари

Харажатларни ҳисобга олиш усуллари куйидагилардан иборат:

1. Ўзгарувчан харажатларни ҳисобга олиш усули;
2. Тўлиқ харажатлар ҳисоби усули.

Биринчи усул бўйича маҳсулот таннархини калькуляция қилиш ва харажатларни ҳисобга олиш усули булиб, бу усул бўйича маҳсулот таннархини ҳисоблаш ва захирани баҳолашда факат ўзгарувчан ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобга олинади. Мазкур харажатларга эса, куйидагилар киради: тўғри меҳнат харажатлари, туги меҳнат (иш) ҳақи харажатлари, ўзгарувчан умум ишлаб чиқариш харажатлари.

Иккинчи усул бўйича маҳсулот таннархини ҳисоблашда барча харажатлар, яъни хам ўзгарувчан, хам доимий харажатлар ҳисобга олинади.

Куйидаги мисол ёрдамида иккала усулнинг хам кулланлишини куриб утамиз:

25.1 - жадвал

1.	Корхона “Х” турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш билан банд. Йил давомида корхона янги маҳсулот ишлаб-чиқаришга мослашмоқчи:
2.	Койидаги маълумотлар мавжуд: <ul style="list-style-type: none"> • тўғри моддий харажатлар - 59.136 • тўғри меҳнат харажатлари - 76.384 • усгарувчан умум ишлаб чиқариш харажатлари - 36.960 • йил давомида 24.640 маҳсулот бирлиги ишлаб чиқилган; • ҳесобот даври боши ва охирида тугалланмаган ишлаб-чиқариш бўлмаган
3.	Шу маълумотлардан фойдаланиб: <ol style="list-style-type: none"> а) маҳсулот бирлигининг нархини ҳисоблаш; б) давр охирига бўлган тайёр маҳсулот колдиги ҳажмини; в) иккала усул бўйича шу давр мобайнида сотилган маҳсулотларнинг таннархини ҳисоблаш лозим.

25.2 - жадвал

Харажатларни ҳисобга олиш тартиби

Курстакичлар	усгарувчан харажатлар ҳисоби	тўлиқ харажатлар ҳисоби
--------------	------------------------------	-------------------------

ишлаб-чиқарилган маҳсулот бирлигининг таннархи		
тўғри моддий харажатлар (59136 : 24640 бирлик)	2.40	2.40
тўғри меҳнат харажатлари (76384 : 24640 бирлик)	3.10	3.10
усгарувчан умум ишлаб-чиқариш харажатлари (44352 : 24640 бирлик)	1.80	1.80
доимий умум ишлаб-чиқариш харажатлари (36960 : 24640 бирлик)	-	1.50
бир маҳсулот бирлигининг жами таннархи	7.30	8.80
йил охирига колган тайёр маҳсулотлар колдиги (2.640 x 7.30)	19.272	
640 x 7.30)		23.232
(2.640 x 8.80)		
сотилган (реализация) маҳсулотларнинг таннархи (22.000 x 7.30)	160.600	
(22.000 x 8.80)		193.600
(22.000 x 8.80)		
доимий умум ишлаб-чиқариш харажатлари	36.960	
молиявий натижалар ҳисоботида кўрсатилган жами харажатлар	197.560	193.600
ҳесобга олиши лозим бўлган барча харажатлар миқдори	216.832	216.832

25.3 - жадвал

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот
(маржинал усул бўйича)

Маҳсулотлар сотувидан (реализациядан) тушган тушум		539.000
Сотилган маҳсулотлар таннархининг ўзгарувчан қисми:		
• сотиш учун мўлжалланган товарлар таннархининг ўзгарувчан қисми	179.872	
• <u>минус</u> , тайёр маҳсулотларнинг охириги колдиги	19272	
• <u>тенг</u> , сотилган маҳсулотлар таннархининг ўзгарувчан қисмига	160.600	
• <u>плюс</u> , усгарувчан тижорат харажатлари (22.000 x 4.80)	105.600	266.200
Маржинал фойда		272.800
• <u>минус</u> : Доимий харажатлар		
• доимий умум ишлаб-чиқариш харажатлари	36.960	
• доимий тижорат харажатлари	48.210	
• доимий маъмурий харажатлар	82.430	167.600
Операцион фойда (солиққача бўлган фойда)		105.200

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот
(харажатларни тўлиқ ҳисобга олиш усули бўйича)

Маҳсулотлар сотувидан (реализациядан) тушган тушум		539.000
Сотилган маҳсулотлар таннархи		
Ишлаб чиқарилган маҳсулотлар таннархи	216.832	
Минус, тайёр маҳсулотларнинг охириги колдиги	23.232	193.600
Сотувдан тушган ялпи фойда		345.400
<ul style="list-style-type: none"> • Тижорат харажатлари: • усгарувчанлари • доимийлари • маъмурий бошқарув харажатлари 	105.600 48.210 82430	236.240
Операцион фойда (солиқкача бўлган фойда)		109.160

Хулоса

Маҳсулотлар таннархини калькуляция қилиш ва харажатларни ҳисобга олиш бошқарув ҳисобининг энг муҳим бир бўлимидир, чунки айнан ишлаб чиқиладиган маҳсулотларнинг таннархи жуда кўп ҳолларда бошқарув қарорларининг қабул қилиниши учун асос бўлади.

Харажатларни ҳисобга олиш усуллари ўзгарувчан харажатларни ҳисобга олиш ва тўлиқ харажатлар ҳисоби усуллари бўйича амалга оширилади.

Ўзгарувчан харажатларни ҳисобга олиш усули бўйича маҳсулот таннархини калькуляция қилиш ва харажатларни ҳисобга олиш усули булиб, бу усул бўйича маҳсулот таннархини ҳисоблаш ва захирани баҳолашда факат ўзгарувчан ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобга олинади. Мазкур харажатларга эса, куйидагилар киради: тўғри меҳнат харажатлари, туги меҳнат (иш) ҳақи харажатлари, ўзгарувчан умум ишлаб чиқариш харажатлари.

Тўлиқ харажатлар ҳисоби усули бўйича маҳсулот таннархини ҳисоблашда барча харажатлар, яъни ҳам ўзгарувчан, ҳам доимий харажатлар ҳисобга олинади.

Таянч иборалари

Ишлаб чиқариш харажатлари, маҳсулот, таннарх, калькуляция, ҳисобот, ички ҳисобот тизими, тўлиқ таксимлаш, ўзгарувчан харажатлар, фойда.

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Бошқарув ҳисобида ишлаб чиқариш харажатларини объектлар бўйича таксимлаш.
2. Ишлаб чиқиладиган маҳсулотларнинг таннархи қандай бошқарув қарорларининг қабул қилиниши учун асос бўлади?
3. Ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархини калькуляция қилишда харажатларни таксимлаш усулларида фойдаланиш.
4. Маҳсулот таннархини харажатларни тўлиқ таксимлаш орқали ҳисоблаш.
5. Маҳсулот таннархини харажатларнинг ўзгарувчан қисми бўйича ҳисоблаш.

Адабиётлар:

1. Пардаев А. Бошқарув ҳисоби. -Т.: Академия, 2002.
2. Карпова Т.П. Управленческий учет: Учебник. М.: ЮНИТИ, 2002.

3. Друри К. Управленческий и производственный учёт. Учеб. Пос. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. 2. Климова М.А. Бухгалтерский учёт. Учеб. Пос. -М.: РИОР. 2004
4. Ковалев В.В. Финансовый учёт и анализ: концептуальные основы. - М.: Финансы и статистика, 2004
5. Мезенцева Т. М. Международные стандарты финансовой отчетности: тесты с ответами. Уч. пос. -М.: Экзамен, 2004
6. Мезенцева Т.М., Мезенцева Г.Н. Горобец В.Ю. Международные стандарты финансовой отчетности тесты с ответами, 2004

Интернет маълумотлари:

[http:// www. mkdgaar. narod. ru](http://www.mkdgaar.narod.ru)

[http:// www. konto. ru](http://www.konto.ru)

[http:// www. referat. ru](http://www.referat.ru)

[http:// www. access-accounts. com](http://www.access-accounts.com)

[http:// www. accounting. megareferats. ru](http://www.accounting.megareferats.ru)

[http:// www. bankreferatov. ru](http://www.bankreferatov.ru)

Мавзу. Харажатлар ҳисобининг меъерий усули ва четланишлар таҳлили

1.Харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулотнинг таннархини калькуляция қилишнинг меъерий услуби

2.Харажатларни ҳисобга олишнинг меъерий услубини жорий қилишда кулланиладиган регистрлар.

3.Четга чиқишлар таҳлили

1. Харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулотнинг таннархини калькуляция қилишнинг меъерий услуби

Хўжаликни юритишнинг самарадорлигини ошириш мамлакат иқтисодий ривожланишининг ҳар қандай босқичида асосий ва муҳим масала ҳисобланади. Бу бошқарувнинг меъерий тизимини миллий хўжалик тармоқлари даражасида ва бир субъект рамкасида куллашни муҳим қилиб қуяди.

Харажатларни бошқаришнинг меъерий тизими узи билан режалаштириш, меъёрлаш, материалларни ишлаб чиқаришга бериш, ички ҳисобот тузиш, маҳсулот таннархини калькуляция қилиш, харажатларнинг меъери асосида иқтисодий таҳлил ва назоратни рўйга чиқариш бўйича муолажаларнинг жамламини акс эттиради.

Унинг асосий мақсади булиб ишлаб чиқариш омилларини тўлиқ ишлатиш ва хўжаликни тежамли юритиш ҳисобланади. Бу тизимнинг мазмуни куйидагилардан иборат:

- субъектнинг олдида куйилган масалаларни ечишни таъминловчи меъёрлар асосида харажатларни режалаштириш;
- меъёр ва меъёрлаштиришлар билан асосланган ишлаб чиқариш мақсадлари бўйича турли ресурсларни ишлатиш учун рухсатномалар бериш йули билан харажатларни ҳужжатлаштириш;
- харажатларни бухгалтерия ҳисобининг счётларида уларнинг меъёрлари ва ундан четга чиқишларни акс эттириш;
- четга чиқишлар бошқарувнинг чизикли персонали томонидан бошқарувнинг ҳар бир даражасида таннархнинг шаклланиш жараёнига тезкор аралаштириш мақсадида олиб борилади.

Калькуляция қилиш харажатларнинг меъерига асосланади, меъёрдан чиқиб кетишлар уларнинг вужудга келиши бўйича бухгалтерия ҳисобининг счётларида ишлаб чиқариш натижасининг кўпайиши ёки камайиши сифатида кўрсатилади.

Ишлаб чиқаришга бўлган харажатларни ва маҳсулотнинг таннархини калькуляция қилишни ҳисобини меъерий усули бошқалардан кўпроқ харажатларни бошқаришни меъерий тизимининг талабларига жавоб беради. Узининг универсал хусусияти туфайли у

халк хужалигининг хамма тармоқларига тадбик этишга тавсия қилинган. Меъёрий бошқарув ҳисобига меъёрий режалаштириш ва ишлаб чиқаришга бўлган харажатларнинг тизими сифатида қараш қабул қилинган. Бу тизимнинг асосий элементлари: маҳсулотнинг ишлаб чиқариш муддатларини, унинг таркиби ва сифатини меъёрлаш; истеъмол, моддий, меҳнат ва молиявий ресурсларни, шунингдек ишлаб чиқариш воситаларини сарфлаш ва ишлатишнинг меъёрий асосланиши; меъёр ва меъёрлаштиришлар асосида иқтисодий самарадорликни режалаштириш, ҳисоблаш ва баҳолаш ҳисобланади.

Биринчи элемент тўғридан-тўғри бутун субъект, асосий ишлаб чиқариш цехлари бўйича ва бригадаларнинг ишлаб чиқариш топшириқларини ҳисобга олган ҳолда маҳсулот ишлаб чиқаришни ҳажмли, календар ва номенклатурали режалаштириш билан боғлиқ. Тизимнинг иккинчи элементи ишлаб чиқариш бўлинмаларининг моддий ва меҳнат ресурслари билан таъминланганлигини ҳисоблаш учун, сарфлаш меъёрлари бўлган материал ва меҳнатга ҳақ тўлаш меъёрларини ишлатишни ҳисоблаш учун ягона меъёрий асоснинг мавжудлигини кузда тутати. Уз навбатида ишлаб чиқаришни ҳажмли, календар ва номенклатурали режалаштириш истеъмолни меҳнатни меъёрлаш билан боғлиқ ишлаб чиқариш воситаларини меъёрий асослашсиз мумкин эмас.

Шундай қилиб, тизимнинг иккала элементи ҳам ишлаб чиқаришни тайёрлашнинг конструкторлик, технология, ташқилий ва иқтисодий босқичларини камраб олади. Улар чиқаришга режалаштирилган маҳсулот номенклатураси билан чекланган, меҳнатнинг ташки ва субъектнинг ички кооперациясига асосланган. Бу ҳолат ишлаб чиқаришнинг натурал асосини таркиб этувчи режалаштириш ва ҳисобнинг устуворлиги ҳақидаги хулосани яна бир марта таъкидлайди.

Меъёр ва меъёрлаштиришлар асосида режалаштириш, ҳисоб ва иқтисодий самарадорликни баҳолаш тизимнинг учинчи элементи сифатида меъёрлаштириш унинг "соф"қурилишида ҳаракат қиладиган қулланиш ва услубларнинг барча тупламни киритади.

Меъёрий ҳисоб субъектда ҳисобот даври бошида амал қилинаётган материалларнинг сарфланиши, меҳнат ҳақи ва бошқа сарфларнинг меъёрлари асосида маҳсулот таннархини олдиндан ҳисоблашни кузда тутати. Меъёрий калькуляциялар ва ишлаб чиқаришни техник ва технологик тайёрлаш ҳужжатларини тузиш меъёрлаш ва режалаштириш жараёнларини интеграциялаш йулларини яратади. Лекин субъектнинг амалиётида материалларнинг меъёрига амал қилиш, сарфлар ва захираларнинг меъёрига тўғри келиши, материалларни ишлаб чиқаришга бериш устидан назоратни ташкил қилиш учун бу имкониятни тўлиқ ишлатмайдилар.

Хар хил тармоқлардаги саноат субъектларида ички ҳўжалик механизминини ишлаб чиқишда меъёрий калькуляцияни тузишга икки хил ёндошиш аниқланди.

Айрим субъектлар меъёрий ҳисобни ташкил этишни регламентловчи ҳужжатга қараб детал, узел ёки бошқа режа-ҳисоб бирликларга бўлган меъёрий калькуляцияларда материаллар, меҳнат ҳажми, усқунанинг тўлиқ ишлатилиши, меҳнат ҳақи харажатлари меъёрларини умумлаштиради. Масалан, оммавий ишлаб чиқариш тавсифига эга Самарканд музлаткичлар заводи музлаткичларнинг бир-икки маркасини ишлаб чиқаришдан завод ички стандартлар комплексида алоҳида стандартни "Детал, узел, буюмга меъёрий калькуляция"ни ажратишни лойиқ курди. Бу калькуляциялар заводнинг ички нархларини ҳисоблаш учун, музлаткични ва унинг алоҳида агрегатларининг режали уртача йиллик таннархи билан йил боши ва охиридаги меъёрий таннарх даражасини такқослаш учун қулланилади.

Бошқа субъектлар меъёрий усулнинг интеграцияга бўлган потенциал имкониятларидан келиб чиққан ҳолда меъёрий калькуляцияни тузишдан воз кечишди. Шундай қилиб, иссиқлик ИИИ тажриба заводи, комбинациялашган йул тракторлари заводи меъёрларнинг ахборот банкида техник ва технологик ҳужжатлар, турли баҳолар рўйхати ва меъёрий калькуляцияларни чоп этишга бермайдиган классификаторлар

асосида меъёр ва меъёрлаштиришни тизимлаштиради. Материалларни ишлаб чиқаришга лимитлаб бериш, меъёрдан четга чиқишлар, меҳнат ҳақи ҳисоблаш ва бошқа шунга ухшаш муомалалар ягона меъёрий база бўйича амалга оширилади. Ташқилий техник тадбирлар аввало техник ва технологик хужжатлаштириш, шунингдек кулланиладиган материалларнинг номланишлари, уларнинг меъёрлари, иш ҳажмини ва бошқа мазмунининг ўзгаришида ифодаланади. Шу билан бирга ҳисоблаш маркази учун меъёрларнинг ўзгариши ҳақида хабарнома расмийлаштирилади. Марказлашган меъёрий хўжалик массивлари хужжатлаштиришнинг ўзгаришларга келишига қараб корректив қилинади ва шу вақтдан бошлаб меҳнатга ҳақ тўлаш, материалларни ишлаб чиқаришга бериш ва бошқалар бўйича ҳисоблаш учун ишлатилади.

Факатгина калькуляция тузишгагина эмас, балки унга узгартиришлар киритишнинг зарурияти бўлмай қолади, чунки ушбу ҳажмлар билан меъёрий калькуляция қилишнинг вақтлари бир-бирига тўғри келмайди.

Ушбу ёндашишнинг фарқлари куйидаги сабаблар билан боғлиқ:

- ишлаб чиқариш шароитининг хусусияти;
- ҳисоблаш ва ташқилий техникаларнинг мавжудлиги;
- меъёрларнинг тизимини ташкил этиш усулларига асосланиши.

Шу билан бир каторда харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулотнинг таннархини калькуляция қилишнинг меъёрий усулини куллаш шароитида ва компания таркибидаги бўлимларнинг хўжалик фаолиятини баҳолашда иккала ёндошни ҳам куллаш мумкин.

Ишлаб чиқаришда молиявий ва бошқарув ҳисобини уйғунлаштиришда меъёрий усулнинг куйидаги шартлари - тенг меъёрлар шarti муҳим аҳамиятга эга. Чунки ушбу усул ёрдамида ой бошидаги эришилган меъёрнинг даражаси бўйича ой бошидаги ва ойнинг охиридаги тугалланмаган ишлаб чиқаришдаги харажатлар акс эттирилади. Яроқсиз маҳсулотлар, ишлаб чиқаришдаги йукотишлар баҳоланади, ой давомидаги ишлаб чиқаришга сарфланган харажатлар аниқланади ва ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг меъёрий таннархи ҳисобланади.

Тенг меъёрлар шarti таккослаш таҳлили учун муҳим аҳамият кашф этади, кўшимча ҳисоб-китобларсиз ишлаб чиқаришнинг кўпдан-кўп иқтисодий йуналишларини таккослаш имкониятини яратади. Лекин ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларнинг устидан четга чиқишлар меъёрлашган харажатларнинг ҳажмига риоя қилиш устидан назорат қилишда ва бошқаришда маҳсулот таннархини аниқлашда аниқликка олиб келишда салбий натижаларга олиб келади. Энг аввало меъёрларнинг тенглиги ёрдамида харажатларнинг йиғма ҳисоб кайдномасига асосланган, инвентаризацияларнинг орасида ҳисоблаш-баланс усулида аниқланган маҳсулотларнинг тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг қийматини асослашга ёрдам беради. Натижада шуни таъкидлаш лозимки, ҳисоблаш-баланс усулини куллаш шароитида нималарни аниқлаш лозимлиги ётади. Бу хужжатлаштирилмаган фарқларнинг минимал ҳажмини руёбга чиқаришга кафолат берадиган ишлаб чиқаришни, таъминотни ташкил қилиш, техник куроллантириш, меъёрлаштириш, тезкор-технологик режалаштириш ва цех (бўлим)лар уртасидаги яримфабрикатларнинг ҳаракатни акс эттиради. Шу билан бирга таъкидлаш лозимки, кўпчилик субъектларда ушбу шароитлар яратилмаган ҳолда бу усул кулланилмоқда, чунки асосий мақсад тезкорлик билан ва оз харажат сарфлаб тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг ҳажмини аниқлаш ва маҳсулот таннархини ҳисоблаб чиқишдир.

Натижада ушбу субъектларда олдинги даврларга ва жорий даврдаги меъёрий ҳажмларга нисбатан ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг таннархи ошиб бормоқда. Ушбу ҳолатлар тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг ҳажмини инвентаризация қилиш натижасида аниқланади. Ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг таннархига олиб бориладиган қисман ва тўлиқ харажатлар бўйича тасдиқланган меъёрларда ҳисобга олинмаган фарқлар руёбга чиқади. Инвентаризация утказиш даврларининг орасида ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотларнинг ҳақиқий таннархи белгиланган меъёрлар

асосида ва фарқларнинг суммаси (меъёрнинг 1%гача) кушилган ҳолда аниқланади. Ушбу тартиб уз навбатида харажатларнинг ҳисобини юритишнинг аниқлигига ҳалакит беради.

Натижада бевосита ортикча сарфлар, ишлаб чиқаришни ташкил қилишнинг камчиликлари, ярим фабрикаларнинг йукотилиши ва бузилиши, ёпик брак ва бошқа сабабларнинг таъсирида тасдиқланган харажат меъёрларидан четга чиқиш суммалари тугалланмаган ишлаб чиқаришда қолади.

Меъёрларга асосан ҳисоб юритишнинг асосий шартларидан бири бу ишлаб чиқаришга сарфланган ва меъёрлардан четга чиқишлар бўйича сарфларни айрим олган ҳолда ҳисобини юритишдир.

Ишлаб чиқарилган маҳсулотларга сарфланган харажатларнинг меъёрдаги ҳажми амалиётда махсус ҳисоблаш усули билан аниқланади. Ушбу ҳолатда яқуний натижани аниқлаш мақсадида йуриқлаштирилган ҳисоб объектлари қулланилади. Мисол: хом-ашё ва материаллардан фойдаланиш бўйича ҳисоботда буюм, маҳсулот, айрим ҳолларда маҳсулотларнинг гуруҳи бўйича сарфланган материалларнинг меъёрий сарфи ҳисоблаб чиқилади.

Ушбу сарфланган меъёрий харажатларни аниқлаш зарурияти ҳужжатлаштирилмаган меъёрдан четга чиқишларни ҳисоблаб чиқишдан келиб чиқади. Шу билан бир каторда умумий четга чиқишни ҳисоблаш ишлаб чиқариш ҳисобини юритиш бўйича анча қўшимча харажатни талаб қиладиган ва ҳамма вақт ҳам утказиш имконияти бўлмаган тугалланмаган ишлаб чиқаришни инвентаризация қилишни талаб қиладди.

Ишлаб чиқариш жараёни доимий хусусиятга эга эмас ва амалиётда тез-тез тасдиқланган режага мос келмайди.

Ишлаб чиқаришда буюмларни йиғиш учун яримфабрикаларни ишлаб чиқариш турларининг фарқи фақатгина тезкор ҳисобда қайд қилинади ва ушбу маълумотларни умумлаштирмайди. Харажатларни тасдиқланган меъёрлар бўйича ҳисобга олиш, айниқса четга чиқишларни ҳисобга олиш ушбу моддий сарфларнинг рўёбга чиқадиган жойларидагини амалга оширилади, яъни ишлаб чиқариш жараёнининг бошланишида ва биринчи технология муомалаларнинг натижасида рўёбга чиқади.

Ушбу тартибдан келиб чиққан ҳолда таъкидлаш лозимки, харажатларнинг тасдиқланган меъёрдан четга чиқиши ишлаб чиқаришга жалб қилинган буюмларнинг миқдорига асосан аниқланса, меъёрлар бўйича сарфланган харажатлар эса тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг қолдигини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг миқдорини инобатга олган шароитда ҳисобга олинади.

Шу билан бир вақтда ишлаб чиқаришга киритилган ва чиқарилган буюмларнинг уртасидаги ҳажмга тугалланмаган ишлаб чиқаришда қолган натура қилдигидан ташқари:

- деталларнинг бузилиши ва йукотилиши;
- яримфабрикаларнинг комплектлашмаганлиги;
- яроқсиз маҳсулотлар ва
- угирликлар ҳам таъсир қиладди.

Амалиёт шуни тасдиқлаётгани, ҳисобот беришнинг ҳар хил нуқтаси дастлабки ҳужжатларга мувофиқ меъёрлар бўйича сарфланган харажатларни нотўғри гуруҳлаштиришга олиб келади, чунки ушбу сарфлар тайёрлов ва ишлаб чиқаришдан қабул қилинади.

Хом-ашё ва материалларнинг дастлабки сарфланиши кузда тутилмаган ишлов бериш тармоқларида ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларнинг меъёридан четга чиқишни аниқлашнинг тубдан бошқа усули қулланилиши шарт. Ушбу тармоқларда сарфлар меъёрларининг фарқи тайёр маҳсулотларнинг чиқишдаги жисмоний ва миқдорий ўзгариши, чиқиндилар, ҳисобга олинмаган яроқсиз маҳсулотлар, ўгирликлар, материалларни ташишдаги унимсиз фойдаланишлар, ишчиларни ургатиш ва тажриба олишида ускуналарни мослаштириш, ускуналарни синаш ва уларни мослаштириш натижасида вужудга келади. Бухгалтерия ҳисоби тизимида цех бўйича ой давомида

баланс маълумотлари асосида аниқланган ишлаб чиқаришда ярим фабрикатларнинг ҳаракати ҳисобга олинмаган четга чиқишлар қуринишида акс эттирилади. Ярим фабрикатлар ва деталларнинг ҳаракати натижасида содир бўлган материал ва меҳнат ҳақи сарфлари бўйича четга чиқишлар йиғма ҳисобда аниқланмайди. Субъектларнинг фаолиятини бошқаришнинг самарали турларини жорий қилиш шароитида унинг ички бўлинмаларида хом-ашё ва материаллар, яримфабрикатлар ва қайтариладиган чиқиндиларнинг сарфи бўйича урнатилган меъёрлардан четга чиқишлар содир бўлган жойлари бўйича маълумотларни йиғиш имкониятини яратади.

Хар бир субъектда харажатларни ҳисобга олишнинг усулини танлаш ушбу субъектнинг тармок хусусиятидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади. Лекин умумий тақлиф сифатида ушбу харажатларни ҳисобга олишнинг меъёрий ҳисобини ташкил қилишнинг учта турини ажратиш мумкин:

А. Меъёрий харажатлар бўйича ҳисобга олиш. Ушбу усулда сарфланган ҳақиқий харажатлар қуйидаги қуринишда аниқланади:

Меъёрий харажатлар ± меъёрдаги харажатлардан четга чиқиш қ ҳақиқий харажатлар.

Ушбу тартибда бухгалтерия ҳисобида моддий қийматликларнинг (асосий материаллар, тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулотлар) ҳаракати белгиланган меъёрлар бўйича баҳоланиши шартдан келиб чиқилади. Ушбу фаолият жараёнида аниқланган четга чиқишлар руёбга чиқиш ҳолатида йиғилиб борилади ва ҳисобот даврининг охирида меъёрдаги харажатларнинг ҳажмига қўшилади.

В. Ҳақиқий ва меъёрдаги харажатларни бир йула ҳисобга олиш. Ушбу усул ишлаб чиқаришдаги харажатлар тўғрисидаги маълумотларни икки баҳода:

- ҳақиқатда йиғилган харажатлар бўйича;
- ҳақиқатда ишлаб чиқарилган маҳсулот, бажарилган иш ва кўрсатилган хизматларнинг ҳажмига сарфланган меъёрий харажатларнинг миқдорида ёритишни назарда тутади.

Ҳақиқий сарфлар - Меъёрдаги сарфлар қ ± Четга чиқишлар.

С. Аралаш усулда ҳисобга олиш. Ушбу усул иккита йул билан ҳисобни юритишни назарда тутади.

Биринчи йул. Иқтисодий ривожланган мамлакатларнинг амалиётида кенг тарқалган ва мамлакатимизда ҳам қулланиши тавсия қилинган. Лекин ҳисобот даври давомида жами четга чиқишни аниқ даражада ҳисобга олиш имконияти мавжуд эмас. Ҳисобот ойининг охиридаги тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг меъёрий таннархи ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларнинг меъёрдаги ҳажми билан ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотларнинг меъёрий таннархининг фарқи қуринишида аниқланади. Натижада ой давомида ёки бошқа ҳисобот даврида ҳисобга олинмаган четга чиқиш суммаси ҳисобот даврининг охиридаги ишлаб чиқаришнинг қийматида қўшилади.

Иккинчи усул. Асосий харажатлар бўйича тасдиқланган меъёрларга риоя қилиш устидан қундалиқ назоратни урнатишни назарда тутади. Ҳисобот даври давомида меъёрдан четга чиқиш бўйича олинган маълумотлар бухгалтерия ҳисобининг тегишли регистрларида умумлаштирилмайди ва счётларда қайд қилинмайди.

Тасдиқланган меъёрлардан четга чиқиш суммаси баҳоланган тайёр маҳсулотнинг ҳажмига сарфланган ҳақиқий харажатлар билан ушбу маҳсулот учун сарфланиши лозим бўлган меъёрий харажатларни таққослаш йули билан бир хил маҳсулотларнинг хар бир қуруҳи бўйича аниқланади. Ушбу ҳолатда тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг қиймати ишлаб чиқаришда ярим фабрикатлар ҳаракатининг баланси бўйича натура кўрсаткичларидан келиб чиққан ҳолда меъёрий таннархи бўйича баҳоланади, ёки бўлмаса ишлаб чиқариш бўлинмаларидаги тугалланмаган ишлаб чиқаришни хатлаб ҳисобга олиш асосида баҳоланади.

Калькуляция қилиш ҳисоби усулининг иккита йулини:

- ҳисобот даврида аниқланган меъёрдан четга чиқиш суммасини ишлаб чиқарилган маҳсулотлар (тайёр маҳсулот, айрим ҳолатлардаги ҳисоб сиёсатидан келиб чиққан холда- сотилган маҳсулот)нинг таннархига олиб бориш, ёки бўлмаса
- ушбу меъёрдан четга чиқиш суммасини ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулот билан тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг уртасида таксим қилишни амалиётга тадбиқ қилишни назарда тутади.

2. Харажатларни ҳисобга олишнинг меъёрий услубини жорий қилишда қулланиладиган регистрлар.

Маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун сарфланган харажатларни ҳисобга олиш жараёнининг босқичи бу ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларнинг йигма ҳисобидир. Бу босқичда сарфлар ҳар хил белгилари бўйича гуруҳлаштирилади. Харажатларни ҳисобга олишнинг меъёрий усулида ушбу харажатларнинг йигма ҳисоби тегишли бўлинмадаги ишлаб чиқарилган маҳсулотлар бўйича натижаларни аниқлаш мақсадида вазифаларнинг туркумини ажратади. Шунинг учун олдинги куйилган мақсаддан келиб чиққан холда ушбу йигма ҳисоб регистрининг мазмуни шакллантирилади.

Ушбу ҳолат, мақсад, вазифа ва мазмунни аниқ битта субъектнинг фаолиятдан келиб чиққан холда урганиб чиқиш лозим. Ушбу субъектнинг фаолияти хусусиятидан келиб чиққан холда шу кайдномада тугалланмаган ишлаб чиқариш, сарфланган харажатларнинг тегишли моддалари бўйича тайёр маҳсулот, яроқсиз деб топилган маҳсулот, камомадлар, меъёрнинг ўзгариш даражаси, меъёрдан четга чиқишнинг ҳажми келтирилган.

Йигма ҳисоб регистрини ишлаб чиқаришда ушбу ҳужжатни амалиётда қуллаш шартлари куйидагича белгиланган:

- субъектнинг технология, ишлаб чиқариш бўлимлари ва иқтисодий хизматлари уртасида келишилган ва бошқаришнинг ҳар хил погоналаридаги харажатларнинг йигма ҳисобида кайд қилинадиган кўрсаткичларнинг турлари ва уларнинг мавжудлиги;
- ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш тизимини яхшилашни ушбу фаолиятнинг самарадорлигига таъсирини билиш;
- технология ва ишлаб чиқариш хизматлари учун ушбу бўлимнинг фаолияти тўғрисидаги маълумотларнинг очиклиги;
- субъектдаги ишлаб чиқариш ва маҳсулот таннархини бошқариш учун ушбу ахборотлардан уз вақтида ва самарали фойдаланиш.

Харажатларнинг йигма кайдномасида ушбу сарфларни умумлаштиришнинг асосий услубий шarti қилиб ишлаб чиқариш ҳисобида кайд қилинган ишлаб чиқариш жараёнини амалга ошираётгандаги ҳолатини ҳар томонлама ва тенг кўрсаткичда ёритиш ва молиявий ҳисобда кўрсатилган ишлаб чиқаришдаги харажатларнинг ўсиш ҳолатини акс эттириш олинган. Ушбу ҳолатда сарфларнинг руёбга чиқиши, ўсиши ва ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг таннархига олиб бориш жараёнлари субъектнинг ишлаб чиқариш таркибини тақрорловчи бир-бирлик ҳисоб жараёни сифатида қаралади.

Ишлаб чиқариш ҳисобининг бошқа услубий принципи (шarti) ишлаб чиқаришдаги харажатларнинг таркибини бевосита сарфлар ҳисобига чегаралашдир, чунки бу харажатлар ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ҳажми билан бевосита боғлиқдир.

Хўжалик юритувчи субъект нуктаи назаридан ишлаб чиқариш харажатларининг йигма ҳисобининг самарали турларидан биттасини танлаб олиш ҳар бир субъектнинг аниқ шароити ва хусусияти (технология, ташқилий таркиби)дан келиб чиққан холда амалга оширилиши лозим.

Ишлаб чиқаришнинг меъёрий ҳисоби тизимидаги йигма ҳисоб тартиби бир неча босқични уз ичига олади ва улар куйидагилардан ташкил топган:

А. Бевосита харажатларнинг дастлабки ҳисоби. Уйғунлашган дастлабки ҳужжатлар асосида деталлар, йиғиш бирликлари, булаклар ва агрегатлар бўйича сарфланган моддий қийматликларнинг ҳисобланган меъёрий ҳажми бўйича маълумотларни шакллантиради. Технология жараёнидаги содир бўлган четга чиқишлар тегишли бўлинмалар- бригадалар бўйича умумлаштирилади. Бухгалтерия ҳисобида эса ушбу ва шунга ухшаш маълумотлар тегишли бўлим- бригадаларда ишлаб чиқарилган маҳсулотларга таъллуқли четга чиқиш индексини ҳисоблаб чиқиш учун фойдаланилади. Меъёрий калькуляцияни тузиш шартига мувофиқ ресурсларнинг турлари бўйича меъёрдан четга чиқишлар калькуляция объектлари бўйича қайта гуруҳлаштирилади. Ушбу тартиб хом-ашё ва материаллардан дастлабки фойдаланаётган бригадаларга тадбик қилинади.

В. Тайёр маҳсулот бўйича четга чиқиш, ишлаб чиқаришдаги яроқсиз маҳсулот, технология жараёнида йукотиш ва сақлаш жараёнидаги фарқлар дастлабки ҳужжатларда натура куринишида кайд қилинади. Ушбу куринишдаги четга чиқишлар тўғрисидаги маълумотлар цех ёки бўлимнинг балансида бригадалар бўйича умумлаштирилади. Харажатларнинг йигма ҳисобида эса ушбу натура куринишидаги фарқлар материаллар ва меҳнат ҳақи сарфларининг жорий меъёрлари бўйича баҳоланади. Ҳужжатлаштирилган яроқсиз маҳсулотлар ҳам натура куринишидаги ҳужжатлаштирилмаган четга чиқишлар сифатида аниқланади. Ушбу тартибнинг кулланиши ҳар бир бригада бўйича ресурслардан фойдаланиш даражасини баҳолаш, ярим фабрикатлар бўйича йукотишларнинг содир бўлган жойлари бўйича кайд қилиш ёки умумий тежалган суммада ҳар бир бўлинма, бригаданинг улушини аниқлашга ёрдам беради. Натижада якуний натижалар бўйича ҳар бир бўлимани моддий рағбатлантириш учун асос яратилади.

Бундан ташқари меъёрий маълумотларнинг мажмуасидан фойдаланиш ҳар бир детал, ярим фабрикатларнинг таннархини калькуляция қилмасдан йукотиш ва яроқсиз маҳсулотларни қоплаш бўйича бир хил баҳоларини аниқлаш ва жавобгар шахсларнинг зиммасига олиб бориш ёки ишлаб чиқаришга ҳисобдан чиқариш имкониятини яратади. Ушбу четга чиқишларнинг натура куринишидаги маълумотларини умумлаштириш аналитик хусусиятга эга бўлиб, ички бўлимларнинг фаолиятини юритиш тартиби билан узвий равишда боғланган. Моддий ва меҳнат сарфлари куринишидаги четга чиқишлар калькуляция объектларига таксим қилиш учун қўшимча ҳисоблашларни талаб қилмайди, чунки у аниқ меҳнат куролига, тайёрлаш, ураш, куйиш, деталлар, йигма бирликлар, агрегатлар ва буюмларга бириктирилган. Ушбу тартибнинг кулланилишига қараб содир бўлган четга чиқишлар тегишли объектнинг таннархига олиб борилади.

Д Мустақил хўжалик ҳисобига утказилган ва узининг таркибида бўлинмалари бўлмаган бригадалар ва ишлаб чиқариш бўлимларида ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларнинг аналитик ҳисоби ушбу харажатларнинг элементлари бўйича, цехлар ва субъект бўйича калькуляция моддалари, харажатларнинг турлари, маҳсулот, иш ва хизматларнинг турлари бўйича юритилади.

Харажатларнинг йигма кайдномаси учун ишлаб чиқариш харажатларининг аналитик ҳисобини юритувчи карточкаларнинг иккита шакли зарур. Уларнинг биттаси бригада бўйича материаллар, сотиб олинган яримфабрикатлар, комплектлаштириладиган буюмлар, узида ишлаб чиқарилган яримфабрикатлар, чиқиндилар ва меҳнат ҳақи сарфларини умумлаштириш учун ишлатилади. Ушбу карточканинг иккинчиси эса айрим маҳсулот ёки ухшаш маҳсулотларнинг гуруҳи бўйича харажатларни ҳисобга олиш учун ишлатилади. У узида Молия вазирлигининг департаменти томонидан тасдиқланган кўрсатмага мувофиқ келтирилган реквизитларга эга бўлиб унда харажатларнинг йигма кўрсаткичлари келтирилади. Лекин ушбу меъёрий

усулни куллаётганда хар бир субъект узининг хусусиятидан келиб чиккан холда содалаштириши мумкин.

Мисол: ушбу бланк карточкадан тугалланмаган ишлаб чиқаришни кайта ҳисоблашга таълукли реквизит-кўрсаткич олиб ташланиши мумкин.

Харажатларни ҳисобга олиш (бригадалар бўйича машинограмма, цехлар бўйича ва умумий йиғилган сумма бўйича) карточкаси куйида келтирилган маълумотларга ишлов берилиб шакллантирилади:

а. Хом-ашё ва материалларга:

- бичиш варақлари ва бажарилган ишларнинг кайдномаси;
- тукиладиган материаллар, лак, буёк ва бошқа кимёвий материаллар бўйича меъёрий сарфларнинг ҳисоби;
- материалларни алмаштириш бўйича талабнома;
- йигув цехи ва бўлимларнинг ишлаб чиқарган маҳсулотларининг кайдномаси;
- ишлов бериш бўлимларининг ишлов берган маҳсулотларининг кайдномаси;
- цех ёки бўлимларнинг чегара (лимит) карталари, режа-картаси.

в. Сотиб олинган яримфабрикатларига:

- яроқсизликка чиқарилганлиги тўғрисидаги далолатнома, ускуналарни мослаштириш ва ишчиларни ўқитиш учун сарфланганлигини тасдиқловчи ҳужжатларни илова қилган холда ишлаб чиқаришдаги сотиб олинган ярим фабрикатлар ва бутловчи қисмларнинг ҳаракати бўйича баланс;
- ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг натура куринишидаги йигма кайдномаси;
- буюмларнинг турлари бўйича йигма кайдномаси.

д. Меҳнат ҳақиға:

- бажарилган ишларни ҳисобга олувчи ҳужжатлар;
- четга чиқиш бўйича билдирувчи ҳужжатлар;
- ишлаган вақтларни ҳисобга олувчи табеллар;
- хар хил маълумотномалар, фармойишлар ва хоказо.

е. Узида ишлаб чиқарилган яримфабрикатларга:

- деталлар, қисмлар ва яримфабрикатларнинг ҳаракати бўйича цехлараро баланс;
- бажарган ишларни ҳисобга олувчи ҳужжатлар;
- яроқсизлиги ва бошқа сабаблар билан ҳисобдан чиқариш далолатномаси;
- материалларнинг меъёрдаги сарфи йиғиндиси;
- сарфланган меҳнатларнинг меъёрий йиғиндиси.

Харажатларни ҳисобга олувчи бригаданинг карточкалари сарфланган бевосита харажатларнинг қисми бўйича бўлимлар, цехлар ва субъект бўйича умумий харажатларни йигади. Кейин эса ушбу харажатларни бўхгалтерия счётларидаги йигма харажатларнинг маълумотлари билан таккослайди. Ушбу йул билан ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларнинг аналитик ва синтетик ҳисоби маълумотларининг бир-бирига тўғри келишига эришилади.

f Ишлаб чиқариш ҳисобининг якуний босқичи ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг таннархини калькуляция қилиш ҳисобланади. Биз мисол келтирган субъект- кир ювиш машиналарини ишлаб чиқарувчи субъектнинг ишлаб чиқариш жараёни буюмлар бўйича ёпик жараён ҳисобланади. Чунки цехда тайёрланган агрегат ва қисмларнинг бир булагини йигув цехига топширилса, иккинчи қисми эса эҳтиёт қисмлар сифатида харидорларга сотиш учун омборхонага топширилади. Ушбу холатдан келиб чиккан холда мазкур цех фаолиятининг натижасини агрегат ва қисмларни ишлаб чиқаришга сарфланган умумий харажатлар бўйича ва субъект бўйича ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотларнинг ҳақиқий таннархи бўйича ҳам ҳисоблаб чиқиш ва баҳолаш зарурияти тугилади.

Ушбу мақсадларга эришиш учун махсус кўрсаткичларга эга бўлган "ишлаб чиқарилган маҳсулот ва қисмларни калькуляция қилиш варағи" кулланилади. Ушбу варақ

калькуляциянинг мустақил объекти бўлган ҳар бир маҳсулотнинг тури, бўлим, цех ва субъект бўйича тузилади. Меъёрий калькуляция ёки меъёрнинг якуний суммаси ва ишлаб чиқарилган маҳсулот, қисмларнинг миқдори асосан ушбу калькуляция варокларида тўғри харажатларнинг моддалари бўйича жами ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг меъёрий таннархи аниқланади. Ушбу меъёрдаги харажатларга меъёрнинг ўзгариш суммаси ва хужжатлаштирилган ва хужжатлаштирилмаган меъёрдан четга чиқишлар суммаси ҳам кушилади. Бундан ташқари ушбу варақда бошқа бўлим ва цехлардан қабул қилинган детал, қисм ва агрегатларнинг миқдори ва қиймати, шу билан бир вақтда бошқа бўлим ва цехларга берилган детал, қисм ва агрегатларнинг миқдори ва трансферт баҳодаги суммаси кўрсатилади. Узининг бўлим, цехида сарфланган харажатлардан бошқа цехларга берилган детал ва қисмларнинг қийматини чегириб олинган детал ва қисмларнинг қийматини кушган ҳолда ушбу цехда ҳақиқатда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг таннархи ҳисобланади. Чунки ушбу ҳақиқий таннарх субъект ишлаб чиқарган тайёр маҳсулот таннархининг таркибига киради.

3. Четга чиқишлар таҳлили

Таннархни норматив харажатлар бўйича ҳисоблаш тизими технологик жараен бир катор умумий еки такрорланувчи операциялардан ташкил топганда кулланилади. Агарда технологик жараен бир-бирига ухшамас бўлган операциялардан иборат булса, у ҳолда уни нормага келтириш жуда кийин бўлади ва унинг норматив базаси доимо узгариб туради. Шу билан бирга бир-бирига ухшамас маҳсулотни ишлаб чиқишда умумий операцияларнинг сериялари учраб туриши мумкин. Маҳсулотнинг катта ассортименти технологик операциялар кам бўлган ҳолда ҳам учрайди. Бу ҳар бир маҳсулот бўйича норматив калькуляциялар тузилгандаги асосий шартдир.

Ҳисобот калькуляцияларнинг тузилиши айрим буюмларнинг норматив таннархини ва нормадан огишларни калькуляциялашда асосланган. Ишлаб чиқаришда у еки бу сабабларга кура технологик жараентдан чекланишлар пайдо бўладилар ва бу билан бирга ресурслардан фойдаланишда, ишлатилган маблағлар баҳосида ҳам огишлар пайдо бўладилар. Шунинг учун, норматив харажатлар бўйича таннархни ҳисоблаш тизимининг энг муҳим принципи - бу тугатилмаган ишлаб чиқариш, тайер маҳсулот, ҳисобот давр харажатларга ягона баҳо бериш принциpidир, бу дегани улар бир хил нормативлар орқали ифодаланилиши керак. Бу ҳолда норматив таннарх ва нормалардан огишлар ҳақиқий таннархни кўрсатишади. Акс ҳолда ҳақиқий таннарх ҳисобланганда хатоларга йул куйилади.

Чекланишларни аниқлаш, ҳисобга олиш ва уларнинг таҳлили норматив ҳисобнинг моҳиятини ташкил этади. Нормалардан огишлар деганда хом аше, материаллар, ярим тайер маҳсулотлар, иш ҳақи ва ишлаб чиқишга сарфланадиган харажатлардаги жорий даврда ишлатиладиган нормалардан абсолют чекланишларни ва кўшимча харажатларнинг режадаги ва ҳақиқий орасидаги чекланишларни нисбий миқдорини тушунишади.

Чекланишлар мусбат (экономия) ва манфий (ортикча харажат), ҳисобга олинган ва ҳисобга олинмаган, материал бўйича ва қиймат бўйича бўладилар.

Тўғри харажатларнинг **манфий чекланишларини** технологик жараенларга риоя қилиш, ташкил қилишнинг стандартлари ва ишлаб чиқариш нуқтаи назаридан конкрет маҳсулотларга нисбатан таҳлил киладилар.

Тўғри харажатларнинг **мусбат чекланишларини** маҳсулот бирлигига ҳисобланган норма ва нормативлар асослиги нуқтаи назардан куриб чиқадилар. Доимий харажатлар бўйича чекланишларни уларнинг ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига таъсирчанлиги ва эгилувчан сметаларга риоя қилиш бўйича таҳлил киладилар.

Ҳисобга олинган чекланишларни хужжатлаштирилган ҳам дейишади. Уларга аниқланган чекланишлар кирадилар: ишлаб чиқариш жараени бошланишидан олдинги сигнал хужжатларнинг маълумотлари бўйича; ишлаб чиқариш режани бажариш

жараенида; ҳисобот даврининг охиридаги ҳисоблашлар ва формулалар ердамида (бир неча соатдан бир неча ойгача).

Мазкур ҳисобот даврида **ҳисобга олинмаган** нормалардан чекланишлар тугатилмаган ишлаб чиқариш, тайер ва бракланган маҳсулот, материаллар ва бошқа моддий бойликларни инвентаризация усуллари билан аниқланадилар. Уларнинг пайдо булиш сабаблари булиб қуйидагилар булиши мумкин: материал қолдиқларни берилиши ва саналишидаги аниқмасликлари; браклнинг беркитилиши; ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми бўйича қўшимча езувлар; ярим тайер маҳсулот, буюмлар ва маҳсулотнинг бузилиши, йукотишлари ва етишмовчиликлари; материаллар қолдиқлари ва тугатилмаган ишлаб чиқариш инвентаризациясининг ноаниқликлари. Ҳисобга олинмаган чекланишлар ҳисобот даври тугаши билан аниқланадилар ва ишлаб чиқариш ва бошқарув ҳисобининг етарли даражада ташкил қилинмаганлиги ҳақида даллиллар берадилар.

Моддий чекланишлар етказувчи-йигувчи ва ишлаб чиқариш фаолиятларда пайдо бўладилар. Уларни материаллар қолдиқлари, тугатилмаган ишлаб чиқариш, тайер маҳсулот ва мазкур ҳисобот даврда сотилган маҳсулот орасида таксимлашади. Қиймат бўйича чекланишларни одатда сотилган маҳсулотнинг таннархига утказишади.

Маҳсулотлар ишлаб чиқаришда **харажатлар бўйича чекланишларга** иккита асосий омил таъсир килади : материалларнинг нархи ва ишлаб чиқаришда уларнинг истеъмол қилган миқдори.

Нархлар бўйича чекланишлар сотиб олинаётган материал миқдорини материал бирлиги учун норматив ва ҳақиқий нархларнинг фарқига кўпайтмаси билан аниқланади :

$(НН - ХН) \times СМ,$

бунда **НН** - норматив нарх,

ХН - ҳақиқий нарх,

СМ - сотиб олинаётган материал миқдори.

Чекланишларнинг эҳтимол бўлган сабаблари: нархларнинг бозордаги ўзгариши; тайерлов хизматининг энг мос мол етказувчиларни кидириш бўйича хатолари; нархи арзон, лекин сифати паст бўлган материалларни сотиб олиш, бу маҳсулот сифатининг бузилишига еки ишлаб чиқариш чикимларининг ошишига олиб келади. Сабаблардан яна бири булиши мумкин - харажатларни емон бошқариш, бу эса шошилиш сатувларга олиб келиши мумкин, юк ташишга, юклаш-чиқариш ишларига қўшимча харажатлар, буюртманинг зудлик билан бажарилиши учун мол келтирувчиларнинг юкорирок нархларини қуйиши ҳамда сотув фаолиятида юзага келадиган бошқа сабаблар.

Чекланишлар бўйича ҳисоблашларда иккита ендошиш мавжуд :

1. Сотиб олинган материал миқдorigа мутаносиб равишда. Бу холда чекланишлар материаллар қолдиги ва сотилган маҳсулот орасида таксимланадилар.

2. Ишлатилган материалларнинг миқдorigа мутаносиб равишда. Бу холда ҳамма чекланишларни сотилган маҳсулотнинг таннархига сарфлашади.

Материаллар ишлатиш нормаларидан чекланишларни ҳақиқатдан сарфланган материал миқдорини ҳақиқий ишлаб чиқариш учун белгиланган норматив харажат билан солиштириш йули билан аниқлашади. Бу тамойил харажатларнинг эгилувчан сметаси (режаси)ни тузишда ҳам асосий бўлади. Худди шу усул чикимларга ҳам алоқадордир.

Материаллар харажати нормаларидан чекланишларни аниқлаш учун қуйидаги усуллар кулланилади : хужатлаштириш, материалларнинг партиялаб ишлатиш усули - маҳсулот ишлаб чиқаришдаги тўғри харажатлар бўйича чекланишларни аниқлаш, рецептуралар бўйича олдинги ҳисоблаш усули, инвентаризация маълумотлари асосида кейинги ҳисоблашлар.

Хар бир корхона узининг технологияси ва материалларнинг хусусиятларига асосан узининг чекланишларни аниқлаш тизимини танлайди. Лекин хар кандай холда хисоблашни куйидаги формула бўйича амалга оширилади :

$(НМ-ХМ) \times НН,$

бунда НМ - ҳақикий маҳсулотнинг норматив харажат миқдори;

ХМ - ишлатилган маҳсулотнинг ҳақикий миқдори;

НН - материалнинг норматив нархи.

Чекланишларнинг булиши мумкин сабаблари : хом аше тури ва улчамининг бирини бошқасига алмаштирилиши; келтирилатган материаллар стандартларининг бузилиши; маҳсулот комплектация шартларини сотиб олинган ярима тайер буюмлар билан узгартириш; хом аше рецептурасини узгартириш; технология бузилишлари, нотўғри еки номутаносиб кесилиши оқибатида тўғридан- тўғри ортикча харажат, угирлаш, бузилиш, вазнини йукотиш.

Материаллар бўйича чекланишларнинг таҳлилида хар хил турдаги чикимларни тадқиқот қилиш махсус урнига эгадир. Уларни куйидаги хусусиятларга кура синфларга булишади :

- **ишлаб чиқаришнинг рухсат этилган чикимлари** ишлов бериш жараенидаек пайдо бўладилар, уларни материаллар харажатларига киритишади, ҳақиқатда олинган чикимларни уларнинг норматив миқдори билан солиштиришади, чекланишлар сабабини аниқлайдилар;

- **тула брак натижасидаги ишлаб чиқаришнинг чикимлари** - ишлаб чиқариш жараенида бузилган материалнинг бир қисми; тайер маҳсулотни ишлаб чиқаришда бўлган маҳсулот билан солиштириш йули билан аниқланади. Баъзи бир ишлаб чиқаришларда брак норматив харажатларнинг бир қисми деб тушунилади;

- **маъмурият айби билан пайдо бўлган ишлаб чиқариш чикимлари** рахбарлар томонидан хато қарорларни қабул қилиш, ишлаб чиқариш чикимлари устидан назоратни йуклиги еки сусайиши.

Материаллар бўйича чекланишларни уларнинг пайдо булиш марказлари бўйича, операциялар, маҳсулот ва материалларнинг турлари бўйича, сабаблар, айбдорлар ва бошка хусусиятлар бўйича.

Меҳнат харажатлари бўйича чекланишлар таҳлил жараенида уларнинг муҳимлик даражаси бўйича фаркляшади. Энг аввало меҳнатнинг норматив харажатлар бўйича чекланишлар иккита сабаби бор : иш ҳақи ставкаси ва меҳнат самарадорлиги, яъни меҳнатнинг нархи ва меҳнатнинг миқдори.

Иш ҳақи ставкаси бўйича чекланишларни бир соат меҳнатининг ҳақикий ва норматив нархларини солиштириш йули аниқлашади :

$(НК-ХК) \times ХС,$

бунда НК - 1 соатнинг норматив қиймати;

ХК - ҳақикий қиймати;

ХС - ишлаган соатларнинг ҳақикий сони.

Чекланишларнинг мумкин бўлган сабаблари нормага кирмаган норматив ставкани оширишида; иш разряди ва шу ишни бажараетган ишчини разрядини мос эмаслиги; норматив ставкада ҳисобга олинмаган мукофотлар даражасини ортириб юбориш; технологик жараендан чекланиш натижасида пайдо бўлган норматив нархларга хар хил турдаги кўшимча иш ҳақи тўлашлар, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва бошқариш нуксонлари туфайли пайдо бўладилар.

Меҳнат унумдорлиги бўйича чекланишлар - бу асосий ишлаб чиқаришдаги ишчиларнинг меҳнат ҳажми бўйича чекланишлар. Меҳнат унумдорлиги бўйича чекланишларни ҳисоблаш формуласи :

$(НВ-ХВ) \times НС,$

бунда НВ - маҳсулотнинг ҳақиқий бирлигини ишлаб чиқарилиши учун зарур бўлган норматив вақт;

ХВ - худди шу маҳсулот ҳажмини ишлаб чиқарилиши учун кетган ҳақиқий вақт;

НС - иш ҳақининг норматив соатбай ставкаси.

Баъзи ҳолларда таҳлил учун конкрет маҳсулотнинг ишлаб чиқарилишидаги ишлаб чиқиш коэффициентидан фойдаланилади. У маълум вақт оралиги ичидаги ҳақиқий ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдорини норматив миқдорга нисбатидир.

Чекланишлар мумкин бўлган сабаблари : маҳсулот ассортименти, материалнинг паст сифати; асбоб-ускуналарнинг техник ҳолати; технологик жараёнларнинг ўзгариши ва риоя қилиниши; ишнинг ҳар хил мураккаблиги; янги асбоб-ускуналар, асбобларни ишга киритилиши ва бошқа ҳар хил турдаги сабаблари.

Меҳнат бўйича чекланишлар цех, бўлимларнинг раҳбарлари томонидан назорат қилиниши мумкин, лекин уларнинг катта қисми урта ва паст даражадаги бошликларнинг назоратидан чиқиб кетади.

Бошқарув ҳисоби тайерлайдиган маълумотлар кўп кирралидир ва бу чекланишлар нимага йуналтирилишига боғлиқдирлар. Масалан, самарасиз меҳнат усулларини қоплаш учун, маҳсулот ассортиментини узгартириш учун, янги маҳсулот турларини ишлаб чиқаришга киритиш учун харажатларни қоплаш учун. Шу нуқтаи назаридан иш ҳақи бўйича норматив ставкаларини таҳлил қилилади. Ҳар бир норматив ставка ишлаб чиқариш шароитларига мос келувчи нормативларда асосланган бўлиши керак. Етарли даражада ишлаб чиқарилмаган нормативлар чекланишларни ҳисоблаш зарурлиги ва меҳнат бўйича чекланишларнинг таҳлили, вазифалар бажаришнинг баҳолашларни минимумга олиб келтирадидлар.

Қўшимча (накладнўе) харажатлар бўйича чекланишларни маҳсулот ҳажмига нисбатан уларнинг хати-ҳаракати бўйича, алоҳида маҳсулотга келтирилган харажатларни назорат қилиш мақсадида ишлаб чиқариш кувватидан фойдаланиш бўйича таҳлил қилинади. Бу чекланишларни ҳақиқий қўшимча ишлаб чиқариш харажатларни олдиндан куйилган ишлатиш нормалари бўйича маҳсулот турларига таксимланган суммасига мослиги нуқтаи назаридан куриб чиқилади. Бунда ҳақиқий қўшимча харажатларни ва тайер еки сотилган маҳсулот таннархи доимий ва ўзгарувчан ташкил этувчиларга бўлинадилар.

Қўшимча доимий харажатлар бўйича чекланишлар - бу маҳсулот таннархига киритилган норматив узгармас харажатлар билан ҳақиқий доимий харажатлар орасидаги фарқдир. Чекланишлар суммасига куйдагилар таъсир қилиши мумкин :

- режадан (сметадан)фарқ килувчи ҳақиқий харажатлари (таркиби ва миқдори бўйича) ;

- режадан (сметадан)фарқ килувчи ҳақиқий маҳсулот ишлаб чиқарилиши (ассортимент ва ҳажм бўйича).

Бу чекланишларни икки хил турини яна доимий қўшимча харажатлар бўйича чекланишлар ва ҳажм бўйича чекланишлар деб айтилади.

Доимий қўшимча харажатлар бўйича чекланишларнинг таҳлили ҳақиқий ва норматив харажатларни сметанинг ҳар бир банди бўйича таккослашини талаб этади. Чекланишларнинг ҳар хил сабаблари аниқланиши мумкин. Масалан, режадан ташқари ремонтларнинг утказилиши, созловчи ишчиларга иш ҳақини куриб чиқиш ва хоказо. Сметалар структуравий бўлимлар бўйича тузилганлиги учун уларнинг бажарилишининг таҳлили цехлар, ишлаб чиқариш бўлимлари бўйича утказилади.

Таҳдильнинг асосий йуналишлардан бири - бу назорат қилинадиган ҳамда назорат қилинмайдиган қўшимча доимий харажатларни куриб чиқишдир. Бу мақсадларга мувофиқ нормативлар рухсат берувчи чекланишларга эга булиши керак, бунда сабаб сифатида тўғри харажат чекланишлари (мазкур рахбарга боғлиқ бўлган) чиқишади. Назорат қилинаётган харажатларни назорат қилинмайдиган харажатлардан фарк қилиш учун пайдо бўлган тўғри харажатларни ишлаб чиқариш жараени асосида текширишади ва мазкур харажатларни буюмлар бўйича синфларга булишади.

Ишлаб чиқариш ҳажми бўйича чекланишлар - бу курилаётган давр ишлаб чиқаришнинг ҳақиқий ҳажми (ХИ) ва сметадаги маҳсулот ишлаб чиқариш (СИ) ларнинг айирмасини доимий қўшимча харажатларнинг таксимланишининг норматив ставкасига (НС) кўпайтмасидир:

$$(ХИ - СИ) \times НС .$$

Бу формула доимий қўшимча харажатлар вақтнинг киска муддати ичида ишлаб чиқариш ҳажмига нисбатан ўзгаришмайди деган тамойилга асосланган.

Чекланишларнинг мумкин бўлган сабаблари маҳсулотга талаблар тебраниши туфайли, маҳсулот ассортименти билан, материаллар келтириш бўйича нуксонлар билан, носамарали меҳнат билан, маҳсулот сифатининг пастлиги билан, ишлаб чиқариш режалаштиришдаги, бошқаришдаги, ташкил қилишдаги нуксонлар билан, асбоб-ускуналарнинг иши тухтатилиши билан ва бошқа омиллар билан пайдо булишлари мумкин. Ишлаб чиқариш ҳажми бўйича чекланишларнинг миқдорига асосан самарадорлик ва кувват бўйича чекланишлар таъсир қилишади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг меҳнат самарадорлиги бўйича чекланишлари курилаётган давр ичида норма-соат (НС) бўйича маҳсулот чиқарилиши ва соатлардаги ҳақиқий сарфланган меҳнат вақти (ФС) айирмасини доимий қўшимча харажатларнинг тақсимланишининг норматив ставкасига (НСт) кўпайтмасидан иборат :

$$(НС - ФС) \times НСт.$$

Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг кувват бўйича чекланишлари курилаётган давр ичида соатлардаги ҳақиқий сарфланган меҳнат вақти (ХС) ва меҳнатнинг смета вақти (СС) айирмасини доимий қўшимча харажатларнинг таксимланишининг норматив ставкасига (НСт) кўпайтмасидан иборат :

$$(ХС - СС) \times НСт.$$

Ўзгарувчан қўшимча харажатлар бўйича чекланишлар ўзгарувчан қўшимча харажатларнинг норматив миқдори (НХ) ва ҳақиқий ўзгарувчан қўшимча харажатлар (ХХ) айирмаси билан аниқланади :

$$НХ - ХХ.$$

Чекланишларнинг умумий суммаси куйидагилар бўйича таҳлил қилинади: сметадан бевосита (абсолют) чекланишлари; ишларнинг ҳақиқий ҳажмига тўғриланган (нисбий) чекланишлар; самарадорлик бўйича чекланишлар.

Абсолют чекланишлар ҳақиқий ва смета бўйича харажатлар фарқи сифатида аниқланадилар. Таҳлил хар бир банд бўйича утказилади. Сметанинг ҳақиқий ҳажмига тўғриланган чекланишлар алоҳида ҳисоблашлар билан аниқлашади. Бу холда чекланиш смета бўйича тўғриланган ўзгарувчан қўшимча харажатлар (ТУКХ) ва ҳақиқий ўзгарувчан қўшимча харажатлар (ХУКХ) айирмаси билан аниқланади:

ТУКХ - ХУКХ.

Таҳлил учун манба сифатида смета бажарилиши ҳақидаги ҳисоботдир. Сметанинг ҳар бир банди бўйича чекланишларнинг ҳар хил сабаблари бўлиши мумкин.

Ўзгарувчан қўшимча харажатларнинг самарадорлик бўйича чекланишлари курилатган давр ичида норма соатлардаги маҳсулот ишлаб чиқарилиши (НС) ва ҳақиқий сарфланган меҳнат вақти (ХС) айирмасини доимий қўшимча харажатларнинг тақсимланишининг норматив ставкасига (НСт) қўпайтмасидан иборат :

$(НС - ХС) \times НСт.$

Бу чекланишларнинг асосий сабаби - меҳнат унумдорлигининг ўзгаришидир.

Хулоса

Харажатларни бошқаришнинг меъёрий тизими узи билан режалаштириш, меъёрлаш, материалларни ишлаб чиқаришга бериш, ички ҳисобот тузиш, маҳсулот таннархини калькуляция қилиш, харажатларнинг меъёри асосида иқтисодий таҳлил ва назоратни руёбга чиқариш бўйича муолажаларнинг жамламини акс эттиради.

Меъёрий ҳисоб субъектда ҳисобот даври бошида амал қилинаётган материалларнинг сарфланиши, меҳнат ҳақи ва бошқа сарфларнинг меъёрлари асосида маҳсулот таннархини олдиндан ҳисоблашни кузда тутади.

Харажатларнинг йигма кайдномасида ушбу сарфларни умумлаштиришнинг асосий услубий шарт қилиб ишлаб чиқариш ҳисобида кайд қилинган ишлаб чиқариш жараёнини амалга ошираётгандаги ҳолатини ҳар томонлама ва тенг кўрсаткичда ёритиш ва молиявий ҳисобда кўрсатилган ишлаб чиқаришдаги харажатларнинг ўсиш ҳолатини акс эттириш олинган.

Таннархни норматив харажатлар бўйича ҳисоблаш тизими технологик жараен бир қатор умумий еки такрорланувчи операциялардан ташкил топганда кулланилади.

Ҳисобот калькуляцияларнинг тузилиши айрим буюмларнинг норматив таннархини ва нормадан огишларни калькуляциялашда асосланган. Ишлаб чиқаришда у еки бу сабабларга кура технологик жараендан чекланишлар пайдо бўладилар ва бу билан бирга ресурслардан фойдаланишда, ишлатилган маблағлар баҳосида ҳам огишлар пайдо бўладилар.

Норматив харажатлар бўйича таннархни ҳисоблаш тизимининг энг муҳим принципи - бу тугатилмаган ишлаб чиқариш, тайер маҳсулот, ҳисобот давр харажатларга ягона баҳо бериш принциpidир, бу дегани улар бир хил нормативлар орқали ифодаланилиши керак.

Чекланишларни аниқлаш, ҳисобга олиш ва уларнинг таҳлили норматив ҳисобнинг моҳиятини ташкил этади.

Таянч иборалари

Меъёр, меъёрлаш, ички ҳисобот, режалаштириш, йигма кайдома, ишлаб чиқариш харажатлари, маҳсулот таннархи, харажат, норматив харажатлар, чекланишлар, норматив ҳисоб, нормадан огиш, баҳолар

Мавзу юзасидан савол ва топшириқлар

1. Меъёрий харажатлар ва уларни ҳисобга олишнинг аҳамияти.
2. Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларининг меъёрларини белгилаш.
3. Меъёрий харажатлар ва уларнинг турлари.
4. Меъёрий харажатлар бўйича таннарх калькуляцияси тизимининг хусусиялари.
5. Четга чиқишлар таҳлили.
6. Меъёрий харажатлар бўйича четланишлар ҳисобини юритиш тартиби.

Адабиётлар:

1. Управленческий учет: Учебное пособие (Под ред. А.Д.Шеремета). М.: ИД ФБК ПРЕСС, 2002
2. Друри К. Управленческий и производственный учёт. Учеб. Пос. -М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. 2. Климова М.А. Бухгалтерский учёт. Учеб. Пос -М.: РИОР. 2004
3. Ковалев В.В Финансовый учет и анализ: концептуальные основы. - М.: Финансы и статистика, 2004
4. Мезенцева Т. М. Международные стандарты финансовой отчетности: тесты с ответами. Уч. пос -М.: Экзамен, 2004
5. Мезенцева Т.М., Мезенцева Г.Н. Горобец В.Ю. Международные стандарты финансовой отчетности тесты с ответами, 2004
6. Муравицкая Н.К, Лукьяненко Г.И. Тесты по бухгалтерскому учёту: теория бух. учёта, бухгалтерская и финансовая отчётность Учеб. Пос. -М.:Ф и С, 2004
7. Пардаев А. Бошқарув ҳисоби. –Т Академия. 2002 г.

